

АРХЕОЛОГІЯ

XIX

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

Том XIX

КІЇВ

1965

У збірнику вміщені статті, публікації та повідомлення, в яких на різноманітному археологічному матеріалі висвітлюються актуальні питання стародавньої історії України від кам'яного віку до епохи середньовіччя.

Книга розрізнявана на археологів, істориків, працівників музеїв, викладачів і студентів вузів.

Редакційна колегія:

*С. М. Бабич (відповідальний редактор), В. Й. Довженок,
Ю. М. Закарп, М. П. Кучера (відповідальний секретар),
Л. М. Славін, О. І. Теренохжкін.*

СТАТТІ

Ю. М. ЗАХАРУК

НОВОБУДОВИ РЕСПУБЛІКИ І РОЗВИТОК АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ НА УКРАЇНІ

Проблема археологічних джерел, які радянські археологи вважають джерелами історичними, завжди була важливою, щоб не сказати вирішальною проблемою розвитку археологічної науки. Як відомо, різні види археологічних пам'яток та іх комплекси можуть дати різний обсяг історичних відомостей і даних. В цьому відношенні археологічні об'єкти можуть суттєво відрізнятися один від одного. Одна справа, коли ми зустрічаємось з такими видами археологічних об'єктів, як окремі знахідки (кам'яна сокира, крем'яний ніж, прикраса, глиняна посудина тощо), інша — коли ми маємо у розпорядженні комплекс речей якогось скарбу. В свою чергу, незрівнянно більший обсяг даних можуть дати різноманітні матеріали з жител та з досить повно дослідженого поселення або городища. І, нарешті, найважливішим історичним джерелом для вивчення етнічної історії минулого є матеріали добре дослідженій археологічної культури.

Отже, ми можемо твердити, що розвиток археологічної науки характеризується невпинним кількісним та якісним зростанням обсягу науково-пізнавальних можливостей нових археологічних джерел, здобутих під час експедиційних досліджень. Завдяки цьому, а також методологічній озброєності радянська археологічна наука плідно вирішує складні питання, пов'язані з вивченням історії народів нашої великої Батьківщини.

Важливими джерелами для вивчення, зокрема, історії Української РСР служать великі й різноманітні археологічні матеріали, здобути численними археологічними експедиціями на новобудовах республіки.

Перш ніж приступити до викладу матеріалу про значення робіт на новобудовах для розвитку археології, про пізнавальні можливості археологічних джерел, здобутих при експедиційних дослідженнях, про нові науково-організаційні та методико-теоретичні питання необхідно насамперед вияснити, чим принципово відрізняються археологічні дослідження на новобудовах від звичайних, так званих тематичних експедицій. Різниця полягає в особливих, незвичних умовах роботи, а також в специфіці експедиційних досліджень, що зумовлено рядом обставин. Зокрема, затоплення значних територій в зв'язку з будівництвом гідроелектростанцій ставить під загрозу можливість повторних археологічних досліджень численних пам'яток у майбутньому. Ця обставина зумовлює необхідність максимально повного виявлення всіх археологічних об'єктів на всій території затоплення. Проте було б помилкою вважати, що в даному випадку мова йде лише про більшу кількість відкритих археологічних пам'яток (хоч це також дуже важлива обставина). Кінцева

мета експедицій на новобудовах полягає не тільки в дослідженні окремих археологічних об'єктів або їх груп, а й у всебічному і повному археологічному вивченні певної суцільної території як історичного об'єкту. Адже внаслідок завершення будівництв, крім численних археологічних об'єктів, зникне вся територія, з якою вони тісно пов'язані. Ми втрачаємо, таким чином, і те конкретне природно-історичне середовище, без вивчення якого не можна зрозуміти та оцінити і самі археологічні пам'ятки. З другого боку, тільки суцільне дослідження археологічних пам'яток району будівництва дає можливість одержати повну культурно-історичну колонку, без якої неможливо реконструювати все історичне минуле досліджуваної території і належно оцінити кожний археологічний пам'ятник і ту археологічну культуру, яку він представляє. Загальновідомо, наприклад, що до числа найкраще досліджених енеолітичних культур України відноситься трипільська культура. Проте проблема походження трипільської культури довгий час не виходила за рамки більш або менш оригінальних догадок — саме тому, що дослідники цієї культури мало (щоб не сказати нічого) знали про археологічні культури, які її передували. Зовсім інші перспективи з'явились для дослідження цієї проблеми в зв'язку з виявленням на Україні нової, так званої буго-дністровської неолітичної культури, відкриттю якої, до речі, ми зобов'язані будівництву каскаду гідроелектростанцій на Південному Бузі¹. Таким чином, стає ясним велике наукове значення експедиційних досліджень на новобудовах, на що все більшу увагу звертають вчені-археологи.

У вітчизняній і закордонній археологічній літературі з'явились спеціальні роботи, присвячені обґрунтуванню необхідності детального вивчення значних територій, а також зв'язаним з цим практичним та методичним питанням. Розроблений, наприклад, відділом неоліту Варшавського державного археологічного музею план детального дослідження неолітичних пам'яток району в 500 кв. км по течії Вісли² виявляється в порівнянні з обсягом і темпами археологічних досліджень на новобудовах Української РСР значно обмеженішою акцією, і не тільки територіально, але і тематично. Отже, археологічні роботи на новобудовах суттєво відрізняються від звичайних експедиційних досліджень окремих пам'яток.

Другою специфічною особливістю експедиційних досліджень на новобудовах є дуже стислі строки виконання великого обсягу польових робіт, які твердо регламентуються строками самого будівництва. Все це створює незвичні умови для роботи археологів.

З подібними умовами дослідники нашої республіки зустрілися вже під час роботи археологічної експедиції на будівництві Дніпрогесу (1927—1933 рр.). Треба відзначити, що вчені Української Академії наук розуміли всю велику відповідальність, зв'язану з будівництвом найбільшої на той час в Європі електростанції. Спеціальна Дніпробудівська комісія, створена при академії, повинна була здійснити наукове керівництво комплексними історико-археологічними, природно-історичними та географо-економічними дослідженнями всього району будівництва і зони затоплення на території понад 26 000 га³. Дніпробудівська архео-

¹ В. М. Даниленко, Дослідження неолітичних пам'яток на Південному Бузі, Археологія, т. X, К., 1958, стор. 36—49; його ж, Неоліт Побужжя и вопрос о сложении трипольской культуры, КСИА АН УССР, вып. 9, К., 1960, стор. 3—9; його ж, Археологические исследования в зонах строительства ГЭС на Южном Буге в 1959—1960 гг., КСИА АН УССР, вып. 12, К., 1962, стор. 23—24.

² J. Kowalczyk, «Sondaż terenowy» w badaniach archeologicznych, WA, t. XXVIII, z. 4, Warszawa, 1962, стор. 301—307.

³ А. С. Синявський, Дослідження території Дніпрельстану, Вісті ВУАН, 1929, № 7-8, стор. 35—39.

логічна експедиція, очолювана академіком Д. І. Яворницьким, завдяки самовіданій роботі її наукових працівників А. В. Добровольського, М. Я. Рудинського, С. С. Гамченка, І. Ф. Левицького та інших, здійснила справжній науковий подвиг, зібравши небувалий по кількості та науковій цінності різноманітний археологічний матеріал⁴. Надпоріжжя, яке доти належало до найменш досліджених в археологічному відношенні територій, стало одним із найкраще вивчених районів України.

Невідкладність вичерпного археологічного дослідження територій новобудов, з одного боку, а також суворе регламентування будівництвом строків досліджень — з другого, ставлять перед експедиціями складні і відповідальні науково-організаційні завдання.

Роботи на новобудовах зв'язані з суцільними археологічними дослідженнями відносно великих територій. Так, територія затоплення Дніпродзержинської ГЕС дорівнювала 615 кв. км, Київської — 992 кв. км, Каховської — 2155 кв. км, Кременчуцької — 2550 кв. км. Природно, що здійснення розвідок та стаціонарних досліджень численних археологічних об'єктів на таких значних територіях обумовлювало необхідність організації великих комплексних археологічних експедицій з численними загонами, до складу яких входили археологи різних спеціальностей. Як показав досвід досліджень, на будівництвах Каховської, Кременчуцької та Дніпродзержинської ГЕС виконання робіт подібного масштабу та ще в дуже короткі строки силами вчених лише Інституту археології АН УРСР було б справою нереальною. Обсяг робіт вимагав кооперування та координації діяльності Інституту в першу чергу з центральною археологічною установою країни — Інститутом археології АН СРСР і його ленінградським відділенням, а також з Державним історичним музеєм у Москві, Московським державним університетом ім. М. В. Ломоносова, Державним Ермітажем, археологами Львова, співробітниками історико-археологічних музеїв Одеси, Херсонеса, та Керчі, з історичними музеями Києва, Харкова, Дніпропетровська та іншими музеями республіки, з відповідними кафедрами університетів у Києві, Харкові та Одесі. Треба відзначити також координування роботи з антропологами Інституту етнографії, фольклору та мистецтвознавства АН УРСР та Інституту антропології при Московському державному університеті, з геологами Інституту геологічних наук та Інституту мінеральних ресурсів АН УРСР, архітекторами Інституту історії і теорії архітектури Академії будівництва та архітектури УРСР, палеонтологами Інституту зоології АН УРСР.

Значення крупних комплексних експедицій полягало також в тому, що вони служили школою по обміну досвідом польової роботи, а також по підвищенню наукової кваліфікації її учасників. Кооперування та координація експедиційних досліджень Інституту археології АН УРСР з іншими науковими установами республіки та Радянського Союзу в цілому і надалі залишається неодмінною умовою роботи на новобудовах республіки. Цю обставину треба особливо підкреслити в зв'язку з тим, що обсяг експедиційних робіт не тільки не зменшиться, а, навпаки, значно збільшиться в найближчі роки.

Велике і відповідальне завдання стоїть перед експедиціями на новобудовах на першому етапі їх роботи в зв'язку з необхідністю ре-

⁴ М. Я. Рудинський, Археологічна розвідка на Дніпрельстані, Збірник Дніпропетровського краєвого історико-археологічного музею, т. I, 1929, стор. 45—60; А. Добровольський, Звіт за археологічні досліди на території Дніпрельстану р. 1927, там же, стор. 61—160; П. Смолічев, Археологічні розкопки на терені Дніпрельстану, в с. Кічкас, Запорізької округи, у вересні—квітні р. 1927, там же, стор. 161—234.

тельної розвідки та обліку всіх археологічних пам'яток в зоні будівництва. Археологічна розвідка, який приділяється в зв'язку з цим багато уваги, не лише передує роботі експедиції, але й постійно здійснюється до її завершення.

Організація і методи археологічної розвідки на новобудовах розглядалися в літературі і раніше. У 1935 р. Н. В. Сибільов опублікував спеціальну працю, присвячену цій проблемі⁵. Проте підняті в ній питання торкалися головним чином поліпшення окремих сторін традиційних методів археологічної розвідки. Тим часом, нові умови роботи на новобудовах настійливо вимагали застосування нових, більш ефективних і продуктивних методів розвідки археологічних об'єктів. В останні роки за кордоном і в Радянському Союзі успішно здійснювалася розвідка археологічних пам'яток шляхом аерофотографування. Широко застосовувався цей метод в роботі Хорезмської археологічної експедиції Академії наук СРСР⁶. На превеликий жаль, у нас на Україні довгий час ним не користувались. Більш того, висловлювались навіть думки про те, що в умовах України цей метод розвідки археологічних об'єктів не може бути ефективним. Тим часом, практика, до того ж незалежно від самих археологів, показала велику наукову перспективність аерофотографування в археології. Треба особливо підкреслити надзвичайну доцільність застосування цього методу саме на новобудовах, коли здійснюються археологічна розвідка великих суцільних територій з максимально повним вивленням на них в найкоротші строки всіх археологічних пам'яток. Дуже цікаві і важливі результати були одержані К. В. Шишкіним по розшифровці археологічних об'єктів на аерофотографіях, які були зроблені в різних районах нашої республіки⁷. Як виявилося, навіть звичайне (а не спеціально археологічне) аерофотографування дає можливість визначити різномірні категорії археологічних пам'яток на значних за розмірами територіях. Досить співставити, наприклад, лише дані про кількість, розміри та розміщення курганних могильників, одержані внаслідок здійснення звичайної наземної археологічної розвідки, з даними аерофотографування, щоб переконатись в документальній перевазі останнього. Дешифрування аерофотографій дозволяє відкрити такі важливі й незвичайні для нас об'єкти, як ділянки стародавніх угідь, які взагалі неможливо виявити звичайними наземними методами розвідки. В цьому відношенні заслуговують на спеціальну увагу результати вивчення земельних ділянок городищ сарматського часу на Нижньому Подніпров'ї⁸. Більш того, за допомогою аерофотографування вдалося уточнити характер городищ та план оборонних споруд, чого не змогли виявити під час стаціонарних досліджень, які були здійснені в зв'язку з будівництвом Каховської ГЕС. Перелічені приклади красномовно свідчать про значну цінність та перспективність аерофотографування археологічних об'єктів, особливо на новобудовах республіки, і дозволяють порушити питання про невідкладність його широкого застосування на Україні.

Було б помилкою думати, що метод аерофотографування цілком замінює всі інші, в тому числі звичайні наземні методи розвідки. Навпа-

⁵ Н. В. Сибільов, Археологические разведки в районе новостроек, СЭ, 1935, стор. 108—115.

⁶ Н. И. Игонин, Опыт применения аэрофотосъемки при изучении археологических памятников (по материалам Хорезмской экспедиции АН СССР). Методы естественных и технических наук в археологии. Тезисы докладов на Всесоюзном совещании по применению в археологии методов естественных и технических наук, М., 1963, стор. 81—83.

⁷ К. В. Шишкін, Про використання аерофотозйомки в археології, Археологія, т. XVII, К., 1964, стор. 199—204.

⁸ Там же, стор. 203.

ки, успішне здійснення великої роботи по виявленню та обліку всіх археологічних об'єктів будь-якої території вимагає обов'язкового поєднання всіх доступних методів. Аерофотографування повинно передувати наземній розвідці, дані якої уже в конкретних польових умовах додатково уточнюються, збирається необхідний археологічний матеріал для визначення культурної належності пам'ятки, її збереженості і визначається доцільність її стаціонарного дослідження.

Останніми роками все більше використовується в археологічних дослідженнях геофізична розвідка, яка, на превеликий жаль, до цього часу на Україні майже не застосовувалась. Значення геофізичних методів полягає в тому, що за їх допомогою і без розкопок можна одержати дуже важливі дані про планування і розміри різних керамічних споруд, кам'яних конструкцій, оборонних ровів, про наявність господарчих та житлових ям, залізоплавильних та гончарних горнів, печей і багатьох інших об'єктів. Застосування методів геофізичної розвідки в умовах новобудов дозволяє також при найменших затратах часу та коштів, без здійснення розкопок дати археологам необхідні попередні відомості для характеристики виявленого об'єкту. До цього слід додати і те, що сама апаратура та користування нею нескладні і цілком доступні для роботи кожної археологічної експедиції⁹.

Завдяки методові геофізичної розвідки археологічних об'єктів під час роботи археологічної експедиції (за участю студентів Київського геологорозвідувального технікуму) в зоні будівництва Кочетокського водоймища під Харковом при дослідженні городища в Верхньому Салтові вдалося уточнити планування оборонних споруд та захисного рову.

Позитивні наслідки були одержані також в 1964 р. при застосуванні методів геофізичної розвідки на поселенні софіївського типу біля с. Зазим'є, Бориспільського району (Київська ГЕС). Тоді вдалося встановити скупчення обпаленої глиняної обмазки, яка (як це ствердили контрольні розкопки) залягала на глибині 0,80 м від поверхні, в господарчий ямі.

В зв'язку з тим, що в останні роки поглиблися дослідження соціально-економічних та демографічних питань історії населення трипільської культури, набирають важливого значення відомості про кількість трипільських поселень в окремих мікрорайонах, їх планування, розміри та кількість жител. Одержані ці дані шляхом повних археологічних розкопок всіх трипільських поселень було б справою нереальною і практично нездійсненою. На допомогу приходить геофізичний метод.

Уже перший досвід археологічних робіт на Дніпробуді показав, що експедиціям на новобудовах, як правило, завжди не вистачає часу та сил, щоб виконати в повному обсязі складні експедиційні завдання. Тоді майже повністю була відсутня механізація земляних робіт на будівництві, основним знаряддям праці служила лопата, а робочою силою — землекоп. Образно кажучи, на Дніпробуді йшло змагання між десятками або кількома десятками землекопів археологічної експедиції і тисячами землекопів будівництва.

В післявоєнні роки на зміну численним землекопам прийшли могутні землерийні машини, тому збільшився і без того значний розрив між швидкими темпами будівництва і відносно повільними темпами археологічних розкопок. Внаслідок лише цих обставин перед археологічними

⁹ Г. С. Франтов, Применение геофизических методов разведки в археологии, Методы естественных и технических наук в археологии. Тезисы докладов на Всесоюзном совещании по применению в археологии методов естественных и технических наук, стор. 77—80.

експедиціями на новобудовах гостро постало питання про застосування сучасної техніки при археологічних дослідженнях. Тепер набуло певний досвід використання землерийно-транспортних машин у стаціонарних дослідженнях на багатьох новобудовах Союзу. В археологічній літературі уже зроблені перші спроби узагальнення цього досвіду¹⁰. Подібний досвід є також і в археологів України. Проте вчені висловлюють різні думки відносно можливості застосування техніки безпосередньо для дослідження самих археологічних об'єктів. Але навіть якщо виключити останню можливість, все ж використання землерийно-транспортних машин для зняття баласту, транспортування та засипки розкопів є справою безперечно доцільною та економною. Близько 85% земляних робіт при розкопках зв'язані саме з такого роду роботами¹¹.

Застосування скрепера замінює роботу 100—150 землекопів¹², тому механізація на новобудовах не тільки значно збільшує обсяг земляних робіт і скорочує їх строки (що є дуже важливим для археологічних експедицій на новобудовах), але й дозволяє значно зекономити державні кошти при польових експедиційних дослідженнях. Використання, наприклад, лише одного малосильного екскаватора «Беларусь» при розкопках курганів на Бортницькій зрошувальній системі поблизу Києва дозволило відчутно скоротити витрати на всю експедицію в цілому. Без застосування землерийної техніки взагалі не було б можливим дослідження в небувало короткі строки біля 800 монументальних склепів Скалистанського могильника, які, до речі, залягали на значній глибині (від 3 до 5 м). Використання землерийної техніки в експедиціях 1964 р. на будівництвах Київської та Канівської ГЕС, Північно-Кримської та Дністро-Дунайської зрошувальних систем, а також на кар'єрах Нікопольського марганцевого басейну дало змогу здійснити запланований значний обсяг польових досліджень.

Застосування техніки, крім того, дозволяє, як уже зазначалось в археологічній літературі, вивільнити сили співробітників експедиції для польового та камерального опрацювання археологічних матеріалів. Таким чином, експедиційні дослідження на новобудовах все гостріше та настирливіше ставлять перед археологічною науковою питання про невідкладність сучасного технічного озброєння експедицій і, разом з тим, про вироблення нової відповідної до них методики польових досліджень, а також про удосконалення методів фіксації та документації експедиційних досліджень.

Великий розмах археологічних досліджень на новобудовах республіки обумовив відчутний скачок в нагромадженні численних і різноманітних археологічних матеріалів. Появилась потреба найбільш повного, суцільного дослідження археологічних об'єктів. Все це в значній мірі стало можливим завдяки широкому застосуванню різноманітних машин та техніки. Уже під час роботи Дніпробудівської експедиції такі відомі нині неолітичні поселення, як Собачки та Вовчок, були вивчені на відносно великих для того часу площах — від 1000 до 2000 кв. м. Значно зросли площи досліджуваних пам'яток на новобудовах останніх років. Поселення неолітичного та ранньослов'янського часу Гайворон-Поліжок (Гайворонська ГЕС на Південному Бузі), як і трипільське посе-

¹⁰ Л. А. Евтюхова, Б. А. Колчин, О некоторых методологических приемах археологических исследований в СССР, ВАН СССР, 1952, № 5, стор. 32—42; А. Д. Столляр, Опыт применения землеройно-транспортных машин при полевых работах Волго-Донской экспедиции ИИМК АН СССР в 1950—1951 гг., КСИИМК, вып. 50, 1953, стор. 156—170; Л. А. Евтюхова, О некоторых вопросах современной археологической методики в СССР, КСИИМК, вып. 50, стор. 149—155.

¹¹ Л. А. Евтюхова, Б. А. Колчин, вказ. праця, стор. 38.

¹² А. Д. Столляр, вказ. праця, стор. 156.

лення Гребені (Канівська ГЕС), були досліджені на площі понад 3000 кв. м, Черняхівський могильник коло с. Компанійці (Дніпродзержинська ГЕС) вивчався на площі 4250 кв. м. древньоруське місто Войн (Кременчуцька ГЕС) — на площі 7735 кв. м., а комплекс археологічних пам'яток салтівської культури в зоні будівництва Кочетокського водосховища під Харковом було досліджено на площі 8230 кв. м. Цікаве поселення зарубинецької культури біля с. Лютіж (Київська ГЕС) вдалося дослідити повністю на площі біля 16 000 кв. м за кілька експедиційних сезонів.

Невпинне зростання обсягу польових досліджень обумовило ще більше зростання темпів збирання величезних та різноманітних археологічних матеріалів. Яку б цінність здобуті археологічні матеріали самі по собі не мали, вони зможуть стати справжнім науковим археологічним та історичним джерелом лише тоді, коли будуть всебічно камерально опрацьовані та лабораторно вивчені. Для того, щоб одержати максимальну кількість усіх відомостей, даних, які характеризують всю сукупність досліджуваних пам'яток або великих археологічних комплексів, необхідно проаналізувати багато відзнак, рис в різноманітному їх співставленні. При великому обсязі археологічного матеріалу аналітичну роботу проводити дуже важко, якщо користувається звичайними традиційними методами дослідження. Останні, як правило, рідко виходять за рамки чисто описової характеристики досліджуваного матеріалу. Тепер, здається, уже не викликає жодних сумнівів думка, що неможливо здійснити справді наукову систематизацію та класифікацію кількісно великого археологічного матеріалу без застосування статистичних методів їх обробки. А це, в свою чергу, вимагає використання лічильних машин та обладнань. Застосування лічильної техніки і зв'язаніх з ними методів статистичної обробки численних матеріалів не тільки звільняє археолога від чисто механічної роботи, яка вимагає значної затрати часу, але, що не менш важливо, дає в руки дослідника об'єктивні критерії для вирішення тих чи інших проблем. Проте систематизація та класифікація археологічних матеріалів із розкопок далеко не вичерпує собою весь обсяг робіт, зв'язаних з вивченням масового археологічного матеріалу.

Повноцінне об'єктивне наукове вивчення масового археологічного матеріалу можливе лише при умові широкого застосування при археологічних дослідженнях методів природознавчих та технічних наук¹³.

Численні знаряддя, виготовлені в минулому людиною з каменю, глини, міді, бронзи, заліза, сталі, дерева, кісток та інших матеріалів, можуть бути всебічно досліджені в лабораторних умовах і дадуть у розпорядження дослідника чіткі об'єктивні наукові відомості. Немає потреби спеціально зупинятися на тому, скільки ще суб'єктивного, поверхневого і формально описового зустрічається в археологічних роботах саме через відсутність справді наукових даних про різні археологічні об'єкти. За останні роки при археологічних установах Москви, Ленінграда, Тбілісі, Баку, Ташкента та інших міст, а також Прибалтійських республік створено різноманітні лабораторії: радіокарбонового датування, дендрохронології, археомагнетизму, первісної техніки, аналітичної хімії, металографії, мікроаналізу, спектрального аналізу, геофізичної розвідки і т. д. В Інституті археології АН УРСР зроблено перший крок по створенню лабораторії археологічної технології. З одержанням спектрографа в Києві буде працювати сьома в Радянському Союзі ла-

¹³ Новые методы в археологических исследованиях, М.—Л., 1963; Археология и естественные науки, М., 1965.

бораторія спектрального аналізу; щість вже існує при окремих археологічних установах. Створення такої лабораторії дасть можливість приступити до вивчення керамічних та металевих матеріалів. Розширення лабораторії археологічної технології є неодмінною умовою дальнього розвитку археологічних досліджень в республіці.

Напружена робота великого колективу радянських археологів на новобудовах республіки мала своїм наслідком помітне зрушення в розробці наукової проблематики історії стародавнього населення та культури Української РСР. Експедиційні дослідження на новобудовах, де роботи велись в межах всього науково-тематичного та хронологічного діапазону інституту (від найдавніших пам'яток аж до епохи Київської Русі включно), збагатили науку новими видатними відкриттями, що в багатьох випадках радикально змінило існуючі уявлення з важливіших питань археології та історії України. Про це неодноразово писалось в археологічних виданнях, говорилося у доповідях на наукових конференціях, зокрема на XII науковій конференції в квітні 1964 р., тому немає потреби спеціально зупинятись на них¹⁴. Зазначимо лише, що публікація великих археологічних матеріалів, здобутих на новобудовах, були присвячені кілька томів «Археологічних пам'яток УРСР», а також «Археології»¹⁵. Узагальнення наслідків розкопок важливих пам'яток під час будівництва Каховської ГЕС було зроблене в монографіях М. Я. Рудинського¹⁶, О. Ф. Лагодовської, О. Г. Шапошникової та М. Л. Макаревича¹⁷, М. І. Вязьмітіної¹⁸ та ін. Оперативна наукова інформація про наслідки експедиційних досліджень на новобудовах республіки систематично публікувалася в «Кратких сообщениях» інституту¹⁹.

Велике і відповідальне наукове завдання поставив перед собою колектив археологів України по написанню до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції узагальнюючої праці «Археологія УРСР». Досить співставити проспект цього видання з «Нарисами стародавньої історії Української РСР», які вийшли в 1957 р., щоб переконатися в тому, що за останні роки, головним чином завдяки експедиційним дослідженням на новобудовах, були одержані нові важливі матеріали, які є цінним джерелом для розробки наукової проблематики, зв'язаної з дослідженням стародавньої історії і культури нашої республіки.

Без сумніву, важливою віхою в історії археологічних досліджень на Україні стане завершення експедиційних робіт на будівництві і каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі, що передасть у розпорядження археологів всю культурно-історичну світу археологічних пам'яток величезної території вздовж течії ріки на протязі біля 1200 км. Дніпро, найбільша водна артерія республіки, з давніх часів відігравав визначну

¹⁴ И. Г. Шовкопляс, Итоги и задачи археологических исследований на территории новостроек юга Украинской ССР. Доклады VI научной конференции Института археологии, К., 1953, стор. 20—28; його ж, Археологічні дослідження на території південно-українських новобудов, ВАН УРСР, 1953, № 2, стор. 36—46; С. М. Бібіков, Польові археологічні дослідження на Україні в 1960—1961 рр., Археологія, т. XV, К., 1963, стор. 3—18.

¹⁵ Розкопки курганів на р. Молочній в 1951—1952 рр., АП УРСР, т. VIII, К., 1960; Дослідження на території Каховського водоймища, АП УРСР, т. IX, К., 1960; Матеріали досліджень на новобудовах, Археологія, т. XVI, К., 1964, стор. 103—179.

¹⁶ М. Я. Рудинський, Кам'яна могила, К., 1961.

¹⁷ О. Ф. Лагодовська, О. Г. Шапошникова, М. Л. Макаревич, Михайлівське поселення, К., 1962.

¹⁸ М. І. Вязьмітіна, Золота Балка, К., 1962.

¹⁹ Археологические работы на великих новостройках коммунизма, КСИА АН УССР, вып. 1, К., 1952, стор. 5—31; Археологические раскопки на территории новостроек Украинской ССР, КСИА, вып. 8, 1959, стор. 3—85; Археологические исследования на новостройках, КСИА АН УССР, вып. 12, стор. 3—27.

роль в історії її населення. Ріка була не тільки рубежем між Сходом і Заходом, але і одночасно зв'язувала їх. Так само з незапам'ятних часів Дніпро зв'язував населення лісової півночі нашої республіки з мешканцями степового півдня, а також з Чорним морем. Все це зумовило ключове становище Подніпров'я по відношенню до всієї України і до сусідніх з нею земель. І це в однаковій мірі треба враховувати як при дослідженні епохи палеоліту, так і доби Київської Русі. Ось чому не важко уявити собі, яке колosalне наукове значення мають археологічні джерела цієї території для дослідження стародавньої історії не тільки УРСР, але і всієї Східної Європи. Ця обставина визначає на найближчі роки наукову проблематику, зв'язану з всебічним археологічним дослідженням і розробкою вузлових питань стародавньої історії населення Подніпров'я.

Висока наукова цінність археологічних джерел, одержаних внаслідок суцільного дослідження значних територій, і полягає саме у великих їх можливостях для широких історичних узагальнень. Археологічні матеріали експедицій на новобудовах відіграють роль нових, вищих категорій історико-археологічних джерел. В зв'язку з історичним осмисленням археологічних матеріалів виникає ряд складних проблем теоретичного і методичного характеру. Це відноситься не тільки до встановлення і вироблення єдиних принципів класифікації археологічних пам'яток, хоча треба зазначити, що в цих питаннях, які уже давно привертають до себе пильну увагу багатьох археологів, ще багато непоясненого і суперечного. Перш за все постають складні питання походження, зникнення і зміни археологічних культур, їх взаємозв'язків і взаємовідношень, питання етнічної та мовної атрибуції археологічних культур, удосконалення ретроспективного методу дослідження. Всі ці, як і багато інших проблем, що неминуче виникають при археологічному вивчені історичного минулого певної території, зв'язані з етногенетичними дослідженнями.

Якщо говорити про перспективи археологічних досліджень на новобудовах, слід особливо підкреслити велетенський обсяг робіт на найближчі роки. В першу чергу треба завершити розпочаті уже кілька років тому дослідження в зонах будівництва Київської та Канівської ГЕС. Тут, як це добре відомо, були зосереджені основні політичні, економічні та культурні центри Київської Русі. Саме тому необхідно здійснити максимально повне археологічне вивчення цієї території, не каючи уже і про дуже важливе значення розташованих тут більш давніх археологічних пам'яток.

Великий обсяг археологічних досліджень на Україні треба провести також у зв'язку з земляними роботами по спорудженню великих зрошувальних систем на півдні республіки: Північно-Кримської, Краснознам'янської, Верхнє-Рогачицької, Фрунзенської, Інгулецької, Придунайської та Очаківської. Будівництво зрошувальних систем на півдні України охопить територію близько 1,5 млн. га землі.

Значні земляні роботи будуть здійснені при спорудженні Нікопольського марганцевого басейну. В числі інших кар'єрів тут передбачається в 1965 р. будівництво кар'єра з хвилюючою для археолога назвою — Чартомлицького. Нікопольський басейн охопить велику площину, яку можна порівняти з площею затоплення при спорудженні Дніпрогесу ім. Леніна. Як свідчать дані попередньої розвідки та матеріали розкопок 1964 р., на території цього будівництва налічується багато різноманітних археологічних пам'яток і більше всього курганів, в тому числі курганів царських скіфів. Ретельне археологічне дослідження цього району є одним з найважливіших завдань, що стоять перед археологами на найближчі роки.

Крім того, в різних районах республіки буде здійснюватись багато менших за масштабом будівництв, наприклад, будівництво електростанцій на малих ріках і міжрадгоспних зрошуvalьних систем, де також, без сумніву, будуть виявлені численні археологічні пам'ятки різних типів. Треба зазначити, що будівництво зрошуvalьних систем на півдні, особливо на південному заході та сході нашої республіки буде проводитися в районах, найменш досліджених в археологічному відношенні. Це, зокрема, і привертає до них увагу. Нарешті, зовсім недавно стало відомо про будівництво величезного каналу Дніпро—Донбас, яке стане аrenoю археологічних досліджень.

Немало сил та часу доведеться приділити ретельному обстеженню берегів морів та озер, які виникли завдяки будівництву каскаду гідроелектростанцій на Дніпрі. У зв'язку з більшими або меншими розливами та обвалами берегів Дніпровських морів та озер постійно виявляються нові, нерідко зовсім не відомі науці цінні археологічні пам'ятки. Саме внаслідок псування берегів озера ім. Леніна вперше в Надпоріжжі було відкрито кілька найдавніших в Східній Європі мезолітичних могильників васильківського та волошського типів, могильників марупольського типу та ін. Постає важливе і невідкладне завдання організації постійного нагляду і проведення охоронних розкопок археологічних об'єктів на берегах, що руйнуються.

Для здійснення великого плану археологічних досліджень в республіці важливе значення зберігає питання про сучасні форми організації експедиційних досліджень, координацію та кооперування зусиль всіх археологів республіки і центральних археологічних установ нашої країни в Москві та Ленінграді.

Неодмінною умовою успішного розвитку археологічних робіт є широке застосування нових методів польових досліджень: аерофотографування, геофізичної розвідки, первинного вивчення археологічних пам'яток, широкої механізації розвідкових та стаціонарних робіт. Повна наукова камеральна обробка та всебічне лабораторне вивчення величезного і постійно зростаючого археологічного матеріалу неможливі без широкого застосування нових сучасних методів природничих та технічних наук.

Невпинне збільшення матеріалу і виявлення нових археологічних джерел дозволить значно розширити та поглибити розробку важливих проблем історії стародавнього населення республіки і підняти на новий, вищий рівень теоретичну та методичну озброєність археологічної науки.

Так новобудови республіки стали важливим фактором дальнішого розвитку радянської археології.

Ю. Н. ЗАХАРУК

НОВОСТРОЙКИ РЕСПУБЛИКИ И РАЗВИТИЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ НА УКРАИНЕ

Резюме

В статье обобщены результаты археологических исследований, произведившихся различными научными учреждениями на территории больших строек Украины как в довоенное, так, особенно, в послевоенное время. Выясняется их большое значение для развития археологических представлений о древней истории нашей страны. Особое внимание уделяется вопросам новых методов археологических исследований, вызванных к жизни и крупными масштабами раскопок на территории

строек, и их срочностью. Подчеркивается большая научная эффективность комплексного исследования всех типов археологических памятников каскада днепровских ГЕС, давших полный археологический «разрез» всей территории УССР, с юга до севера. По существу, речь идет о новом, более обширном в научно-познавательном отношении источнике, который, в свою очередь, в значительной степени предопределяет научную проблематику на ближайшие годы. В статье указан большой объем предстоящих экспедиционных исследований на новостройках республики и освещаются вопросы научно-организационного и методического характера, связанные с успешным осуществлением этих исследований.

Ю. Г. КОЛОСОВ

**ДО ПИТАННЯ
ПРО ЗАСЕЛЕННЯ КРИМСЬКИХ ЯЙЛ
В КАМ'ЯНУ ДОБУ**

В результаті більш ніж півсторічної роботи в Криму археологи відкрили велику кількість стоянок епохи каменю, матеріали яких допомагають висвітлити ряд важливих природно-історичних питань.

Стоянки первісної людини, які відносяться до палеолітичного часу, зосереджені, головним чином, в районі другого пасма Кримських гір.

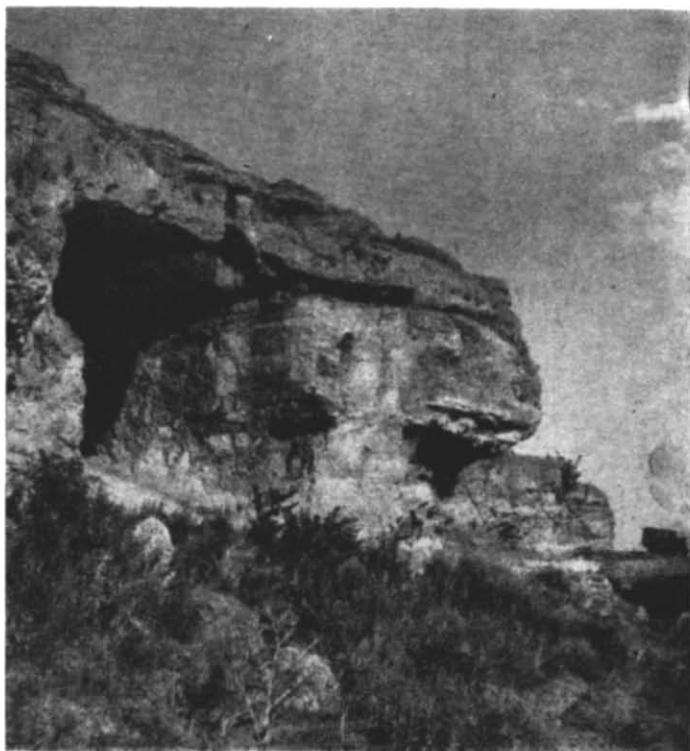

Рис. 1. Печера Аджі-коба (фото М. А. Воїнственського).

Тут в епоху каменю вдало поєднувалися життєво необхідні для існування первісної людини умови. Численні печери, гроти, навіси служили природними житлами. Долини та плато, багаті на різні види тварин,

правили за прекрасні мисливські угіддя. Доповненням до сприятливих природних умов життя первісної людини служили гірські річки та роздовища кременю.

Однак знахідки палеолітичних пам'яток переважно в передгірній місцевості не виключають можливості заселення первісною людиною і відносно високогірного району Криму. Доказом цього є відкриття поки що єдиної стоянки в печері Аджі-коба, яка знаходиться в скелястому урвищі західного схилу Карабі-яли (рис. 1)¹. Г. А. Бонч-Осмоловський, який розкопав тут в 1933 р. культурний шар на площі 50 кв. м, виявив два комплекси матеріалів; мустєрський (рис. 2, 1—4) та пізньопалеолітичний (рис. 2, 5—40). Про заселення первісною людиною гірських плато-яйл свідчать також виявлені О. М. Бадером і Л. М. Солов'йовим крем'яні знахідки мустєрського часу на Карабі-яйлі та Ай-Петринській яйлі².

Остеологічний матеріал з культурного шару Аджі-коби та інших печер Карабі-яли показує, що в мустєрський час на Карабі-яйлі і її схилах водилися (або заходили туди) такі тварини, як бик, сайгак, благородний та північний олені, гієна, носорог, кінь, осел, вовк, лисиця, корсак, ведмідь та рись. В пізньому палеоліті носорога та коня змінили муфлон і козел³. В наведеному списку представників фауни присутні як степові види тварин (сайгак, осел, кінь), так і лісові (ведмідь, рись).

Залежність життя первісної людини від кількості тварин в мисливських районах не раз підкреслювалася в археологічній літературі⁴. Отже, заселення первісною людиною Аджі-коби тому і було можливе, що в кам'яну добу Карабі-яйла являла собою мисливське угіддя.

Єдина поки що знахідка палеолітичної пам'ятки на Карабі-яйлі пояснюється, на наш погляд, недостатньою археологічною дослідженістю яйл Криму взагалі. Адже проведені недавно дуже незначні розвідки на західному схилі Ай-Петринської яйли виявили нову, хоч і більш пізню, пам'ятку — гrot Водопадний.

Заселення первісною людиною печери Аджі-коба в якійсь мірі допомагає висвітлити ряд питань, зв'язаних з історією антропогену. На жаль, частина дослідників підходить до рішення природно-історичних питань без врахування комплексних даних споріднених наук, особливо археології. Однак в останні часи помічається злам — все більше з'являється праць, в яких поряд з даними інших наук використовується і археологічний матеріал. Назвемо хоч би працю Б. І. Іванова⁵, в якій автор слідом за О. С. Мойсеєвим⁶ і О. М. Бадером⁷, на основі використання даних пилкового аналізу і археологічних знахідок прийшов до правильного висновку про те, що яйла ще в мезолітичну епоху була вкрита лісом.

Зважаючи на палеонтолого-археологічні матеріали з печери Аджі-коба та аналіз змін клімату Криму в четвертинний період⁸, можна

¹ С. А. Трусова, Раскопки в пещере Аджи-коба в 1933 г., СА, V, 1940; О. Н. Бадер, Новые данные по палеолиту горного Крыма, «Бюлл. КИЧП», № 6-7, 1940, стор. 86.

² Л. Н. Сооловьев, Отчет об исследованиях на Ай-Петринской яйле в 1955 г., Архив відділу античної та середньовічної археології Інституту археології АН УРСР.

³ С. А. Трусова, вказ. праця.

⁴ А. П. Окладников, Темир-Таш, Палеолитический человек, М., 1949; Д. Лев, Новые пещерные стоянки эпохи палеолита в Узбекистане, СЭ, 1949, № 1; П. Н. Ефименко, Первобытое общество, К., 1953.

⁵ Б. И. Иванов, Опыт выделения естественно-исторических угодий в Крыму, Наукові записки Львівського університету, т. 40, вип. 4, Львів, 1957.

⁶ А. С. Мойсеев, Каменный век на Крымской яйле, Природа, 1923, № 1.

⁷ О. Н. Бадер, Изучение эпипалеолита Крымской яйлы, СА, V, 1940.

⁸ А. А. Борисов, Климаты Крыма в различные геологические эпохи, Вестник ЛГУ, 1955, № 4.

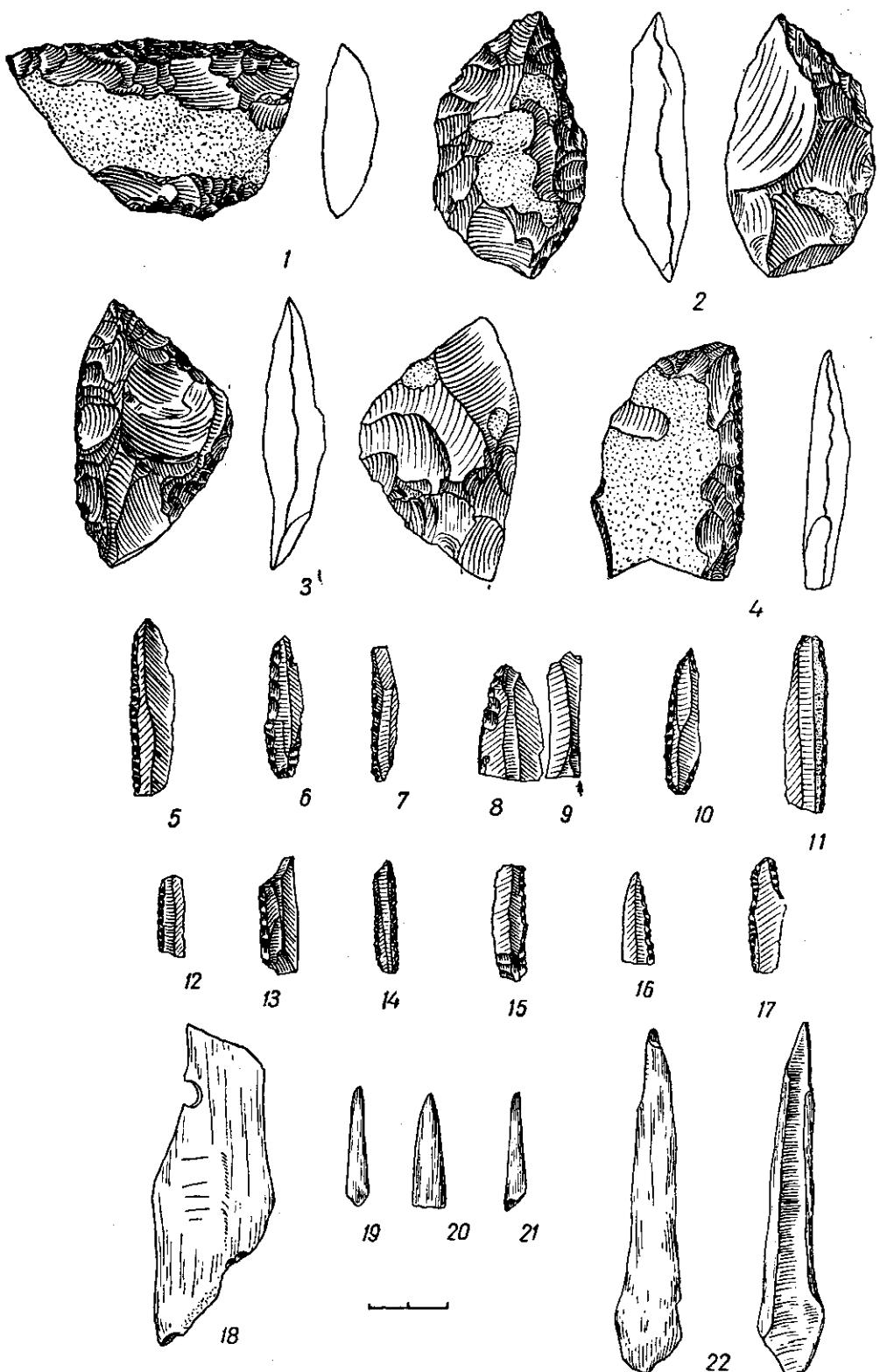
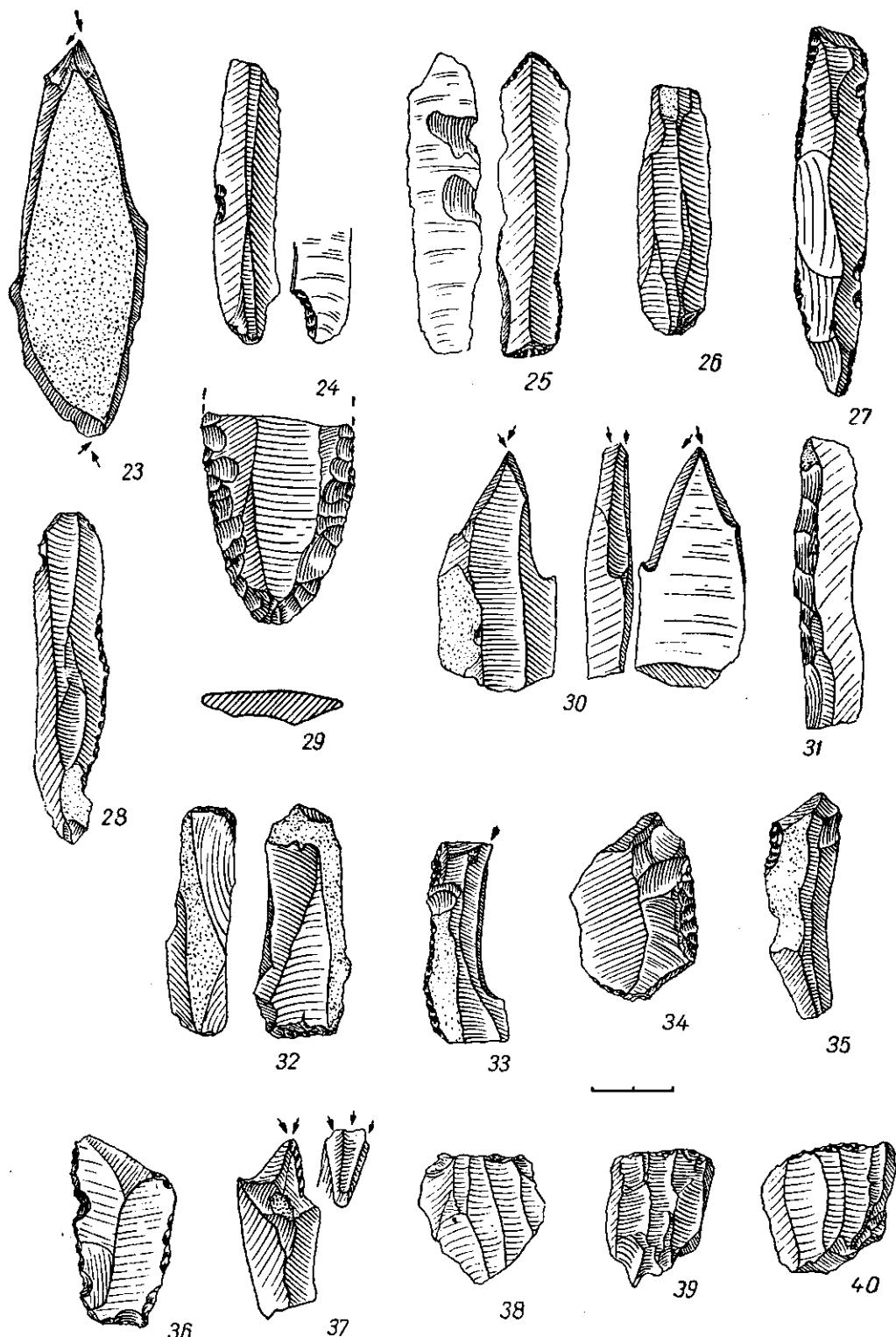

Рис. 2. Кремінь та кістки
1—4 — крем'яні знаряддя мустєрського часу; 5—17, 23—40 — крем'яні

з печери Аджі-коба.
знаряддя пізньопалеолітичного часу; 18—22 — утилізовані кістки.

висловити припущення, що з середньочетвертинної епохи і до початку голоцену на яйлі не було лісу, хоч існувала багата на степові трави рослинність. Ліси, мабуть, держалися тільки на схилах, доходячи до самого верхнього поясу яйл.

Палеонтологічний матеріал Аджі-коби, як і палеолітичні шари Кіїк-коби, Чокурчі, Вовчого гроту, Шайтан-коби, Старосілля та інших печер другого пасма, дає мішану фауну. Це пояснюється тим, що первісні мисливці оселявалися переважно в місцях сполучення долин з передгір'ями, де можна було добувати і степових, і лісових тварин. В цьому відношенні фізико-географічні умови стоянок в передгір'ях і на яйлах подібні.

У вузьких долинах, в умовах сильно пересіченої місцевості, палеолітичні стоянки рідкі і виглядають як недовгочасні сковища (Карань-коба, нижній шар Кара-коби).

Якщо дотримуватись гіпотези, згідно з якою льодовики або сніговики вкривали гірські плато Криму в четвертинний період на протязі всього року⁹, то життя людини в цей час на яйлах слід вважати неможливим; цьому, як бачимо, суперечить сам факт існування стоянки Аджі-коба.

Не менш важливо з'ясувати питання про наявність четвертинних відкладень на яйлах Криму. В зв'язку з цим особливий інтерес становлять вищезгадані знахідки О. М. Бадера і Л. М. Соловйова, які віднесені останніми до мустєрського часу.

Однак можливості подібних знахідок значно обмежені тією обставиною, що ділянки з четвертинними нашаруваннями збереглися на яйлах не скрізь. За даними В. Г. Бондарчука, на кримських яйлах такі нашарування взагалі відсутні¹⁰. На жаль, останній не розкриває причин відсутності або зникнення четвертинних відкладень на яйлах. Мабуть, це питання потребує сумлінного геологічного аналізу, тим більше, що деякі дослідники відносять нижні шари материкового ґрунту стоянки Ат-Баш на Ай-Петринській яйлі до четвертинної епохи¹¹.

Отже, археологічні дані свідчать про заселеність, хоч би і часткову, кримських яйл в ранньопалеолітичний і пізньопалеолітичний часи. Яйли не залишалися безлюдними і в епоху мезоліту.

Останнє зледеніння не зачепило Криму, що відбилося на кліматі, тваринному і рослинному світі останнього. Починає встановлюватися теплий і вологий клімат, вмирають або мігрують на північ холодолюбні види тварин минулової епохи, фауна біdnішає і за складом наближається до сучасної. Збільшується населення, скорочуються мисливські угіддя. Замість досить великих мисливських колективів на яйлі оселяються невеликі групи мисливців, озброєних луками і стрілами. Такі групи в теплий сезон року виходять на плато яйл, вибираючи місця на галевинах лісу, у верхів'ях гірських річок або джерел.

До теперішнього часу в археологічній літературі існує думка про те, що на яйлах відсутні стоянки азільського часу¹². Ми вважаємо, що слід говорити про сезонний, але безперервний процес заселення яйл,

⁹ А. А. Борисов, вказ. праця; С. О. Ковалевський, Доповідь на конференції в Інституті геологічних наук АН УРСР, К., 1958.

¹⁰ В. Г. Бондарчук, Строение четвертичных (антропологеновых) отложений и проблемы к геологии квартера Украины, Четвертичный период СССР, вип. 13, 14, 15, К., 1961.

¹¹ О. Н. Бадер, Изучение эпипалеолита Крымской яйлы, СА, V.

¹² С. Н. Бібиков, Позднейший палеолит Крыма, Материалы по четвертичному периоду СССР, вип. 2, М.—Л., 1950; А. Д. Столляр, Об одном центре одомашнивания свиньи, СА, 1959, № 3, стор. 6—7; Д. А. Крайнов, Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма, МИА, № 91, М., 1960.

починаючи з середньочетвертинного періоду. При цьому кількість стоянок на них поступово збільшується.

Не слід недооцінювати яйлу як мисливське угіддя, що роблять деякі дослідники, на думку яких вона була менш зручною для полювання, ніж передгірно-степові райони. В давнину яйла, треба думати, мала вигляд відмінний від нинішнього. Завдяки вологому клімату на яйлах, мабуть, виростили трави, а річок, джерел і, нарешті, талої води, що затримувалася в замулених карстових воронках, було значно біль-

Рис. 3. Гrot Водопадний.

ше, ніж тепер. Про це, в першу чергу, свідчать короткосезонні стоянки в тих місцях, де в наш час вода відсутня. Про те, що яйли були улюбленими місцями для мисливства, свідчить також велика кількість стоянок пізньої доби. Зараз ми знаємо понад сотню мезолітичних та неолітичних стоянок на яйлах, в той час як таких знахідок на всій іншій території Криму відомо значно менше.

В останні роки нам вдалося не тільки зібрати підйомний матеріал пізньоазільського періоду на яйлах, але і провести розкопки стоянки цього часу в гроті Водопадному¹³.

Цей грот знаходиться, як уже зазначалось, на західному схилі Ай-Петринської яйли, на відкритій верхній площаці, обмеженій уступом, за яким починається нижня площаця (рис. 3). Остання обривається в глибоке провалля, на дно якого в дощову осінь та весною з туркотом

¹³ Ю. Г. Колосов, Дослідження післяпалеолітичних стоянок Криму в 1958—1959 pp., Археологія, т. XVI, К., 1964.

стікають потоки водопаду. Розкопками на верхній площині виявлено два культурних шари: верхній, гумусний, із західками пізньонеолітичного часу, та нижній, червоно-бурого суглинку з сумішшю щебеню, який включав матеріали пізньоазільського часу. На нижній площині теж вдалося простежити існування культурних шарів, але їх дослідження ще попереду. Стоянка в гроті Водопадному тим цікава, що має чистий комплекс пізньоазільського часу. Серед крем'яних знарядь з другого шару стоянки переважають різці бокового типу, виконані на досить крупних пластинках, та геометричні мікроліти, в числі яких 8 сегментів і 2 трапеції (рис. 4, 1—6). В основному геометричні знаряддя

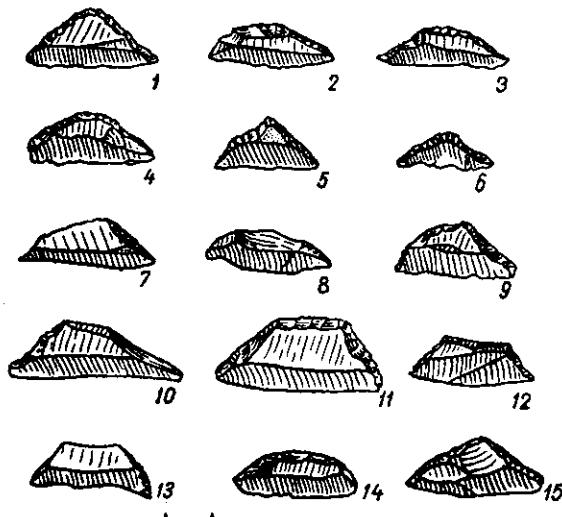

Рис. 4. Геометричні мікроліти пізньоазільського часу з ял. Криму.

крупних розмірів вироблені на товстих пластинках з однією гранню та грубою крутую ретушшю на дузі сегмента чи по боках трапеції. Серед них виділяється один, порівняно невеликий сегмент (рис. 4, 6), оброблений крутую притуплюючою ретушшю по дузі; він аналогічний сегментам з Сюрені II, які Е. А. Векілова виділяє в особливий тип¹⁴. Подібні сегменти (2 екз.) були знайдені нами на Карабі-яйлинській стоянці Алачук¹⁵. Е. А. Векілова відносить комплекс знахідок з геометричними мікролітами з Сюрені II до часу, який передує стоянкам типу Мурзак-коба. Отже, враховуючи увесь комплекс крем'яних виробів, нижній шар грота Водопадного треба вважати хронологічно безпосередньо передуючим шару з геометричними мікролітами Сюрені II.

Крім пізньоазільського шару в гроті Водопадному, нами знайдені окрім сегментів і трапеції азільського часу і на Карабі-яйлі на стоянках Алачук (рис. 4, 7—9), Суат-III (рис. 4, 10—14).

За останній час комплексна карстова експедиція АН УРСР на Карабі-яйлі обстежила Суук-Су. В крем'яному матеріалі звідти є один сегмент, який, безперечно, також відноситься до азільського часу (рис. 4, 15). Всі зображені на рис. 4 сегменти та трапеції типові для азіль-

¹⁴ Е. А. Векілова, Мезолітическая стоянка Сюрень II, КСИА АН УССР, вып. 7, К., 1957, стор. 8.

¹⁵ Ю. Г. Колосов, Новые неолитические стоянки Крыма, КСИА АН УССР, вып. 7, стор. 15, рис. 15.

ського часу, і аналогії їм можна знайти в усіх добре вивчених печерних стоянках Криму, шари яких датуються раннім мезолітом.

Питання заселення яйл в кам'яний вік може бути значно поглиблене та розширене, якщо будуть виявлені нові пам'ятки епохи каменю як в печерах і гротах, так і на самих яйлах.

Ю. Г. КОЛОСОВ

К ВОПРОСУ О ЗАСЕЛЕНИИ КРЫМСКИХ ЯЙЛ В КАМЕННОМ ВЕКЕ

Резюме

Автор приходит к выводу, учитывая имеющиеся в настоящее время археолого-палеонтологические материалы, а также естественно-исторические данные, что крымские яйлы были заселены первобытными охотниками в раннепалеолитическое и позднепалеолитическое время. Яйла не оставалась необитаемой и в эпоху мезолита, особенно в ее ранний, азильский период. В пользу сказанного, вопреки мнению многих исследователей Крыма об отсутствии памятников азильского времени, свидетельствуют материалы из нижнего слоя грота Водопадного, а также отдельные находки, собранные на яйлах. Заселенность яйл во все периоды каменного века объясняется богатством их «смешанной» фауны и удобствами охоты. В этом отношении яйлы можно сравнить с охотниччьими угодьями районов предгорного и степного Крыма. Вопрос о заселении яйл в каменном веке может быть значительно углублен и расширен при условии открытия новых стоянок как в пещерах и гротах, так и на самих яйлах.

О. І. ТЕРЕНОЖКІН

ПАМ'ЯТКИ СКІФІВ-ОРАЧІВ В ПІВДЕННОМУ ПОЛІССІ

В скіфський період на захід від Дніпра (Борисфена) та на північ від міста Ольвії жили калліпіди, алазони, скіфи-орачі, а північніше, вже за межами Скіфії, неври. Південні межі землі, яку займали скіфи-орачі, визначені Геродотом досить ясно. Він сам побував у місцевості, яка у скіфів, напевно, вважалась святою і називалась Ексампей, що по-грецьки означає «святі шляхи»¹. Вона лежала між Бугом (Гіпанісом) та Дніпром. Тут же знаходилося однайменне з нею джерело з гіркою водою, яка стікала в Гіпаніс. Від Ольвії Ексампей знаходився на відстані чотирьох днів плавання по Гіпанісу, саме там, де до останнього наближається Дністер (Тірас), утворюючи коліно на схід.

В Ексампей увагу Геродота привернув величезний казан, який «вільно вміщував 600 амфор». Він був відлитий із бронзових наконечників стріл, принесених поштучно кожним скіфом, і поставлений за наказом скіфського царя Аріанта (IV, 52, 81) як пам'ятник своєрідного виразу кількості скіфів. Названа місцевість визначалася рубежем між скіфами-орачами та алазонами.

Геродот не дає чітких відомостей про північну границю землі скіфів-орачів, яка збігалась з межею самої Скіфії. Але і в цьому випадку його вказівки залишаються дуже важливими. За одним повідомленням, межа землі скіфів та неврів проходила трохи північніше початку Дністра, за іншим — Буг починається у Скіфії (IV, 51, 52). Отже, межа між Скіфією та Невридою повинна була проходити приблизно по лінії, яку можна провести від Києва через Житомир на Кременець. У визначену схематично фігуру легко вписується геродотівський «четирикутник» Скіфії з «подовжніми сторонами», які йдуть вглиб материка» на 20 днів путі по 4000 стадій (IV, 101).

Польські та чеські вчені давно цікавляться неврами, в найменуванні яких вони інколи вбачають першу історичну загадку про древніх слов'ян. Л. Нідерле вважав, що неври займали Волинь та Київщину². Т. Лер-Славинський писав, що неври жили на північ від верхньої течії Дністра і далі на схід до середнього Дніпра, на сучасних Поділлі та Волині³. На думку Т. Сулімірського, Неврида знаходилась також на

¹ С. А. Жебелев, Северное Причерноморье, М.—Л., 1953, стор. 339.

² Л. Нідерле, Славянские древности, М., 1956, стор. 38.

³ T. Lēr-Sławiński, O pochodzeniu i praojczyźnie słowian, Poznań, 1946, стор. 12.

північ від верхів'я Дністра та на Волині⁴. За К. Мошинським, неври знаходились в північній частині Поділля, на Волині та в суміжній з цими територіями північній половині Київщини⁵.

Геродот, говорячи про скіфів-орачів, мабуть, мав на увазі народність землеробську, зовсім осілу. Ці скіфи, пише стародавній історик, «сіють хліб не для власного споживання в їжу, а на продаж» (IV, 17). Всі вчені одностайно вважають, що торгівлю вони вели з ольвіополітами. Наведена характеристика і точна територіальна локалізація дозволяє зв'язувати скіфів-орачів з багатьма пам'ятками землеробських племен скіфської епохи в лісостеповій смузі, на захід від Дніпра, які представлені різними предметами античного ввозу⁶. Західна межа розселення цих племен, видатним пам'ятником яких на Південному Бузі є Немирівське городище, проходила по Дністру; на захід від цієї ріки починаються споконвічні землі стародавніх фракійців⁷.

В ту історичну епоху існувало досить пряме співвідношення між етносом та археологічною культурою. Кращим підтвердженням цього є результати вивчення савроматів. Хоч за мовою та способом життя савромати були близькими до скіфів Причорномор'я, проте, як це тепер точно встановлено, пам'ятки перших чітко відрізняються від матеріальної культури як власне скіфських, так і інших племен⁸. У зв'язку з цим автор вже писав, що область розселення скіфів-орачів на півночі закінчується там, куди доходять пам'ятки властивої їм культури, де вони знаходяться і контактиують з пам'ятками зовсім іншого етнічного вигляду⁹.

У цій статті автор прагне дати більш повне уявлення про північні пам'ятки культури скіфів-орачів в свіtlі нових археологічних даних. Проблема північної межі скіфів-орачів дуже важлива для висвітлення багатьох інших проблем, зокрема проблеми етногенезу. Наводимо опис типових пам'яток цього типу.

1. Поселення біля с. Лука-Райковецька, на південь від Житомира. В низині, коло підніжжя відомого древньоруського городища, під час розкопок в 1946 р. В. К. Гончаровим були знайдені в порівнянно невеликі кількості уламки кераміки передскіфського і ранньоскіфського часу та інші предмети (рис. 1).

Прості горщики тут представлені уламками вінець, прикрашених гладким валиком та наколами по краю, і стінками з валиком, розчленованим ямками і проколами по краю (рис. 1, 1, 7, 9, 11, 15). Миски плоскодонні, мають форму зрізаного конуса з прямими стінками. Край їх або плавно загнуті всередину, або заокруглені, широкі і відігнуті назовні. Серед них є миски з залощеними поверхнями. Вінця мисок з середини часто прикрашенні наколами, які зроблені округлою та плоско загостреною паличкою і утворюють із зовнішнього боку опуклості у вигляді горошин (рис. 1, 2, 4, 10, 12—14). Від черпака знайдена дугоподібна ручка (рис. 1, 3).

⁴ T. Sulimierski, Kultura Wysocka, Kraków, 1931, стор. 172; його ж, Zagadnienie ekspansji kultury łuyskiej na Ukrainie, WA, XIV, Warszawa, 1936, стор. 42—43.

⁵ K. Moszyński, Pierwotny zasięg języka prasłowiańskiego, Wrocław, 1957, стор. 100—102.

⁶ Н. Д. Онейко, Античный импорт на территории Среднего Поднепровья (VII—V вв. до н. э.), СА, 1960, № 2, стор. 25 і далі; ії ж, Античный импорт на территории Среднего Поднепровья (IV—III вв. до н. э.), СА, 1962, № 2, стор. 66.

⁷ А. И. Мелюкова, Памятники скіфского времени лесостепного Среднего Поднепровья, МИА, № 64, М., 1958, стор. 101.

⁸ К. Ф. Смирнов, В. Г. Петренко, Савроматы Поволжья и Южного Приуралья, Свод археологических источников, М., 1963.

⁹ А. И. Тереножкин, Лужицкая культура и культура Среднего Поднепровья, КСИИМК, вып. 67, М., 1957, стор. 9 і далі.

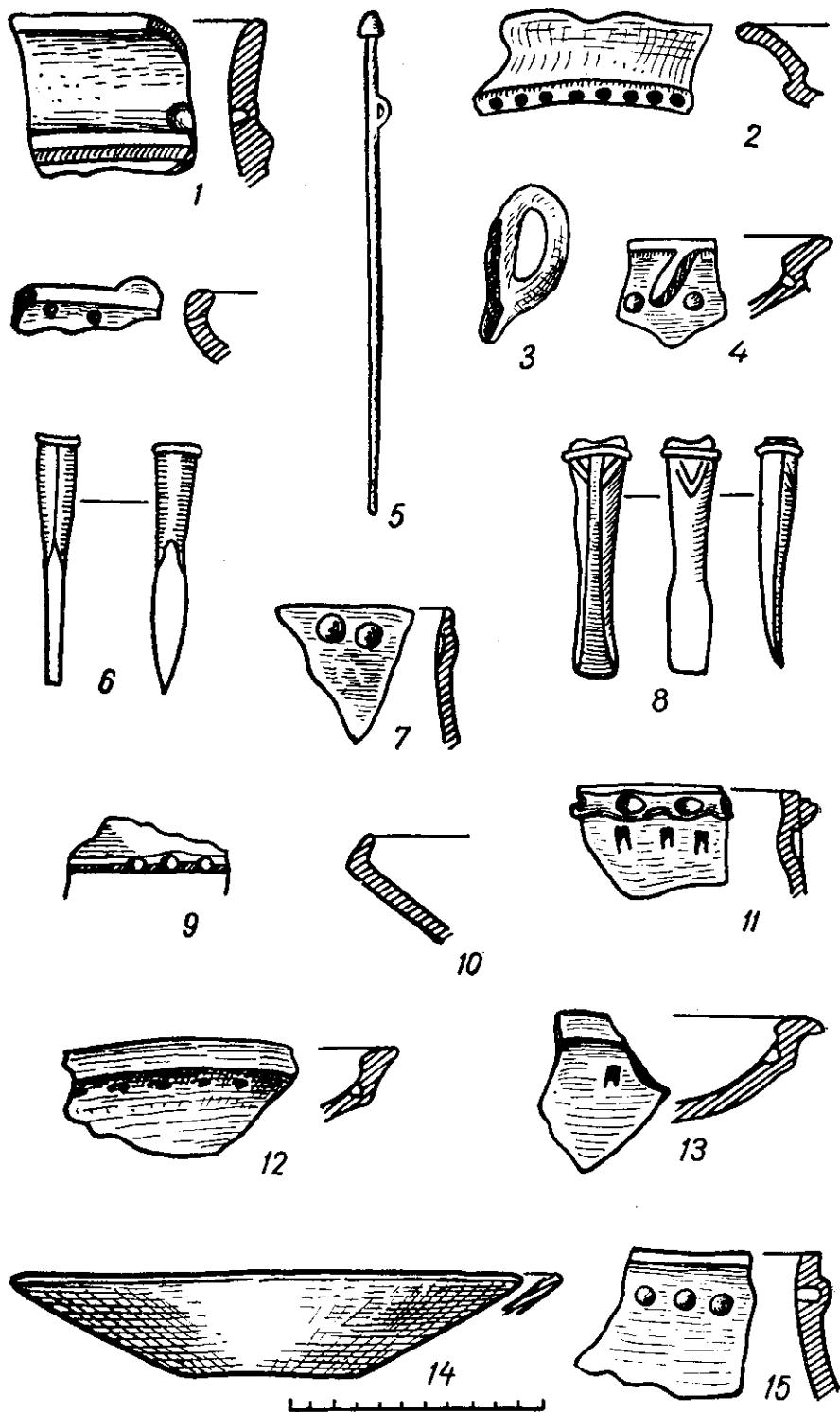

Рис. 1. Предмети з поселення Лука-Райковецька. Житомирської області.

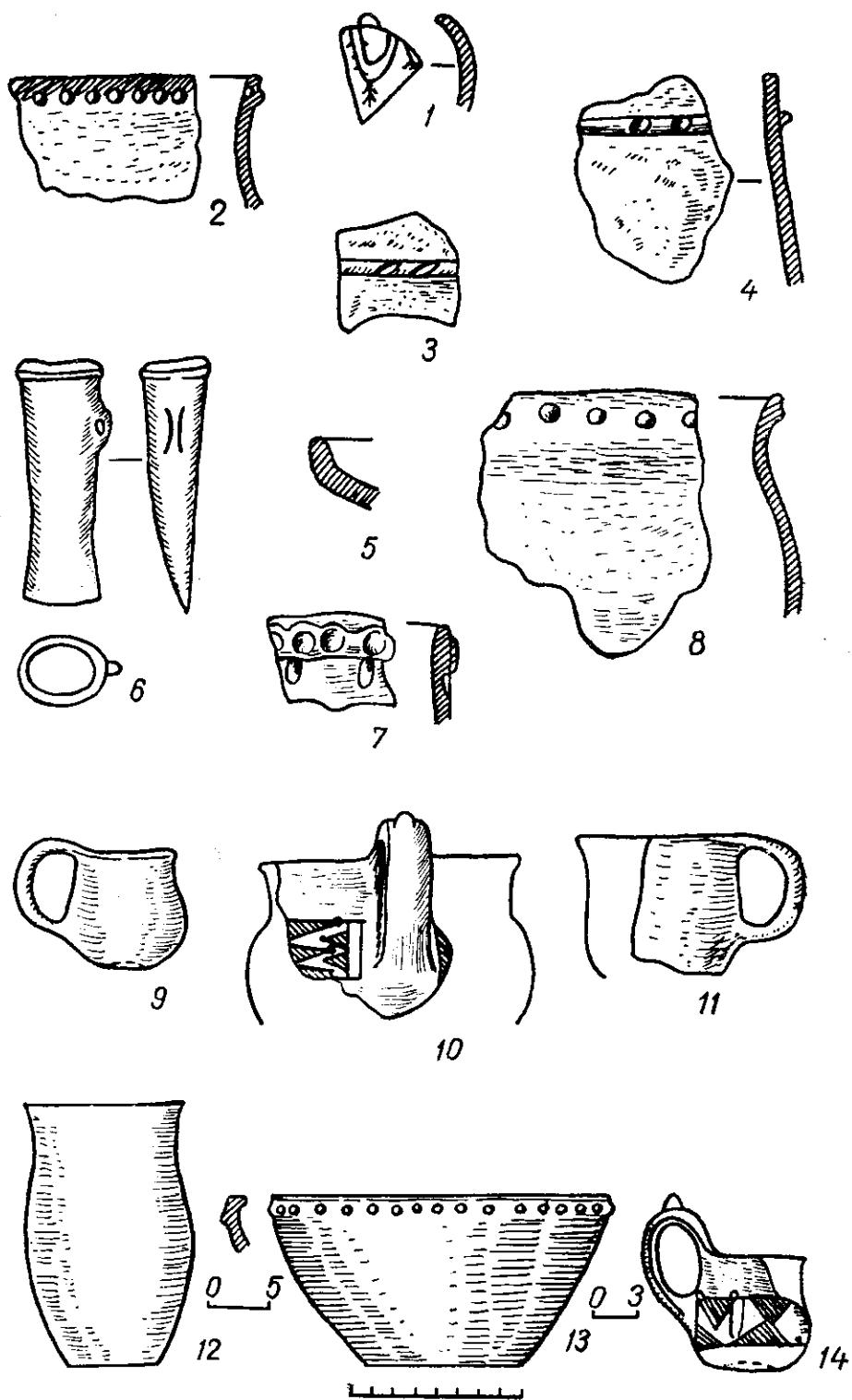

Рис. 2. Предмети з поселення в с. Троянів, Житомирської області.

В різних місцях поселення були знайдені також мідна шпилька у вигляді цвяшка з петлею збоку, типова для чорноліської культури (рис. 1, 5), та два різних за формою мідних долота (рис. 1, 6, 8).

Знахідки свідчать про те, що поселення виникло на другому етапі чорноліської культури (VIII — перша половина VII ст. до н. е.) і продовжувало існувати протягом VI ст. до н. е.

2. Поселення біля с. Троянів, Житомирського району. М. М. Шмаглій, проводячи розкопки поселення трипільської культури, виявив залишки кам'яної вимостки разом із знахідками ранньоскіфського часу (рис. 2).

Був знайдений простий посуд тюльпановидної форми без орнаменту (рис. 2, 12) та уламки горщиків, прикрашених косими насічками і наколами, зробленими зсередини вздовж краю (рис. 2, 3, 4), кераміка з валиком, розчленованим частими ямками та наколами понад краєм (рис. 2, 2); посуд тільки з наколами (рис. 2, 8), стінки з валиком, розчленованім насічками та ямками (рис. 2, 7). Звідси походить і глибока миска, край якої загнуті під кутом всередину і прикрашені наколами (рис. 2, 5, 13). Викликають інтерес черпаки з простими загладженими поверхнями, один з яких гладенький, з дугоподібною ручкою, два інших — великий та малий — з такими ж дугоподібними ручками, які підіймаються під краєм з маленьким відростком зверху (рис. 2, 1, 9—11, 14). Обидва останні черпаки прикрашені багатим різним орнаментом у вигляді поясів із заштрихованими фігурами. Крім того, тут були також знайдені кремінні вкладиші для серпів та залізний одновушковий кельт¹⁰ (рис. 2, 6).

Посуд із Троянова, не дивлячись на наявність місцевих рис, як формою, так і орнаментом наближається до кераміки Жаботинського поселення кінця VII — початку VI ст. до н. е. біля Сміли¹¹.

3. Поселення на р. Гнилоп'яті, на південні від Житомира, знаходиться на дюнних горбах. Площа його біля 800 кв. м. Під час розкопок, проведених тут у 1951 р., знайдений дуже цікавий матеріал (рис. 3). Простий посуд, про який можна судити головним чином по уламках, мав тюльпановидну форму (рис. 3, 14, 15). Він прикрашений по краю з внутрішньої сторони наколами, а з зовнішньої, понад плечиками — валиком, розчленованим рідкими вдавленнями у формі ямок, прямих або косих насічок (рис. 3, 1—8, 11). Миски конічні, з трохи заокругленими і загнутими всередину краями або загнутими під кутом (рис. 3, 9). Разом з описаними предметами на поселенні знайдені кремінні вкладиші для серпів (рис. 3, 12, 13) та мідна шпилька з петлею збоку (рис. 3, 10). Головка її не збереглася¹².

Поселення на Гнилоп'яті старіше від Троянівського, але ненабагато, точніше — на ньому немає матеріалів раннього скіфського часу. Знайдена мідна шпилька дає можливість віднести поселення до другої ступені чорноліської культури¹³.

Крайнє, західне скupчення пам'яток такого роду знаходиться в районі Острога по річках Горині та Вілії. Зупинимось на деяких з них.

4. Могильник в с. Могиляни, Острозького району, Ровенської області. Відкритий випадково в 1953 р. Під час розкопок, проведених у

¹⁰ Н. Шмаглій, Находки раннескіфского времени у с. Троянова под Житомиром, СА, 1960, № 4, стор. 152—155, рис. 1—3.

¹¹ М. І. Вязьмітіна, Є. Ф. Покровська, Поселення VII—VI ст. до н. е. в околицях с. Жаботина, АП УРСР, т. VI, К., 1956, стор. 48 і далі; Е. Ф. Покровська я, Жертвеник раннескіфского времени у с. Жаботина, КСІА АН УССР, вып. 12, К., 1962, стор. 73.

¹² С. С. Березанська, Поселення раннього залізного віку в Житомирській області, АП УРСР, т. VI, стор. 48.

¹³ А. И. Тереножкин, Предскіфский период на днепровском Правобережье, К., 1961, стор. 167 сл.

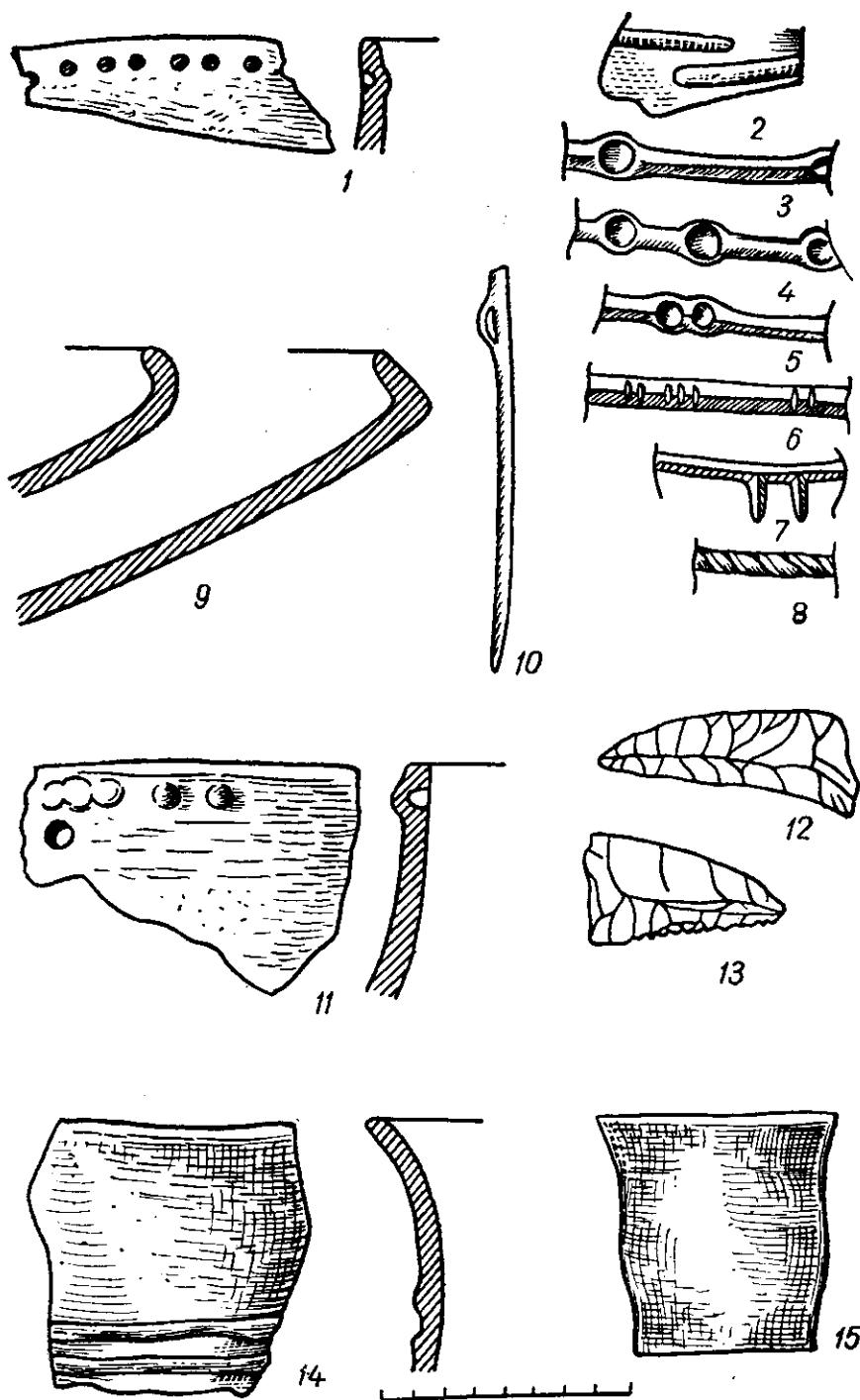

Рис. 3. Предмети з поселень по р. Гнилоп'яті на південь від Житомира.

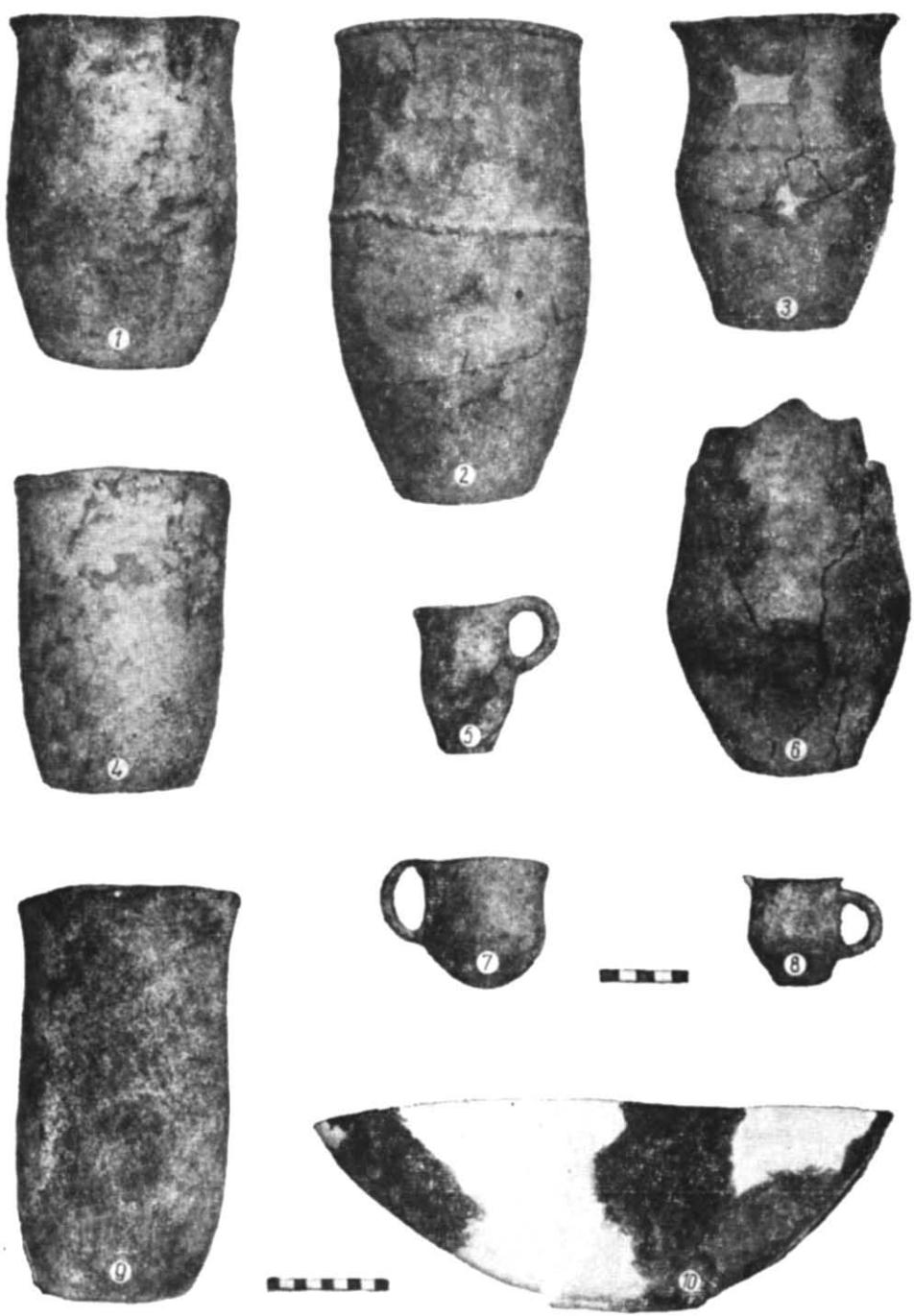

Рис. 4. Глиняний посуд з могильника в с. Могиляни, Рівненської області.

1955 р. М. Ю. Смішко, були знайдені два цілих та одне зруйноване поховання з трупоспаленням. Для прикладу наведемо дитяче поховання, що краще збереглося. В урну, в анатомічному порядку, так, що зверху лежав майже цілий череп, були покладені спалені не повністю дитячі кістки. Зверху урна була прикрита горщиком менших розмірів, вставленним всередину¹⁴.

Могилянський некрополь дав невеликий, але достатньо повний комплекс кераміки (рис. 4). Цінність останнього полягає в тому, що він містив цілі горщики, форму яких не завжди можна виявити за уламками, знайденими на поселеннях. Один горщик баночкої форми (рис. 4, 1), другий горщик тюльпановидної форми, прикрашений проколами по краю вінець та розчленованим ямками валиком, що оперізує корпус майже на середині його висоти (рис. 4, 3). Третій подібний до першого, але більш прямостінний, високий, прикрашений проколами по краю та розчленованими ямками двома валиками, з яких один знаходиться по краю вінець, а другий — посередині корпусу (рис. 4, 2). Ще два горщики — майже циліндричної форми з проколами по краю (рис. 4, 4, 9), а також подібний горщик без проколів, високий корпус якого по формі наближається до біконічного (рис. 4, 6). Миска із Могилянського некрополя має форму зрізаного конуса, краї її загнуті під гострим кутом всередину. Вона прикрашена наколами, які зовні утворюють низку опуклин-горошин (рис. 4, 10). Кожний черпак зроблений у вигляді глибокого асиметричного кухлика з кільцевидною ручкою, яка знаходиться під верхнім краєм (рис. 4, 5, 7, 8).

Прості горщики з Могилян повторюють форму та орнаментацію кераміки пам'яток другої половини VII ст. до н. е. з басейну р. Тисмину, в тому числі і жаботинського типу. До місцевих особливостей могилянських горщиків належать їх висота та циліндрична форма. Наявністю наколів миски нагадують подібний посуд ранньої залізної доби на дніпровському Правобережжі, а черпаки мають явно місцеву форму.

М. Ю. Смішко висловив думку, що «пам'ятник в Могилянах сигнализує про наявність якоїсь нової культурно-племінної групи раннього залізного періоду в південних районах Західного Полісся». Але наведені аналогії говорять про те, що тут можна вбачати лише периферійне проявлення культури скіфів-орачів, в кераміці яких чітко визначилися місцеві елементи, засвоєні висоцькою культурою. Наприклад, прості горщики і частково черпаки взагалі не мають своїх прототипів в лужицькій культурі. Могилянський могильник, за аналогіями, можна віднести до другої половини VII ст. до н. е., а може (якщо взяти до уваги деяку консервативність культури населення Південного Полісся) навіть до початку VI ст. до н. е.¹⁵

Архаїчність пережитків старого побуту та виробництва відзначає селище в урочищі Бабине біля с. Нетішино, Славуцького району (рис. 5). Невеликі розкопки на ньому були проведені в 1952 р. експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. І. Канівця. На жаль, результати цих розкопок не опубліковані. Поселення розташоване на дюні з товстим прошарком чорнозему. Довжина його 70 м. ширина до 25 м. Культурний шар, насичений знахідками, залягає на глибині 0,4—0,6 м, а місцями і глибше. Разом з керамікою у великій кількості зустрічаються кремінні вкладиші для серпів. Для поселення характерні уламки простих горщиків, прикрашених валиком по корпусу (рис. 5, 1), або, частіше — розчленованим валиком по вінцях і проколами (рис.

¹⁴ М. Ю. Смішко, Погребения раннекоринфского века в с. Могиляны, Ровенской области, КСИА АН УССР, вып. 7, К., 1957, стор. 54—57, табл. I, 1.

¹⁵ А. И. Тереножкин, Предскіфский период..., стор. 76, рис. 50, 8, 9.

5, 2, 4). Миски мають загострені краї, загнуті під гострим кутом всередину. Вони прикрашені наколами під краєм, відтиснутим зсередини так, що зовні утворюють низку опуклих горошин (рис. 5, 3, 5). Поселення та кургани з таким самим керамічним комплексом, який дало селище

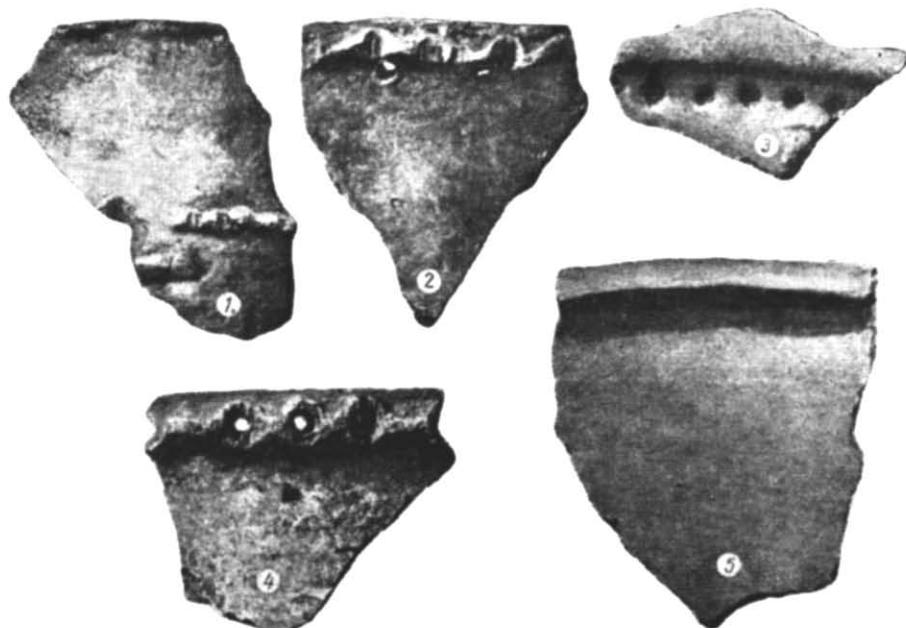

Рис. 5. Кераміка з поселення біля с. Нетішино, Ровенської області.

в урочищі Бабине в Середньому Подніпров'ї, датуються не раніше VI ст. до н. е. Знахідки з них більше за все нагадують матеріали з Матронінського та Трахтемирівського городищ. Відсутні тут горщики так званого віллановського типу, що мають вигляд вузьких корчаг з наліпами (виступами) на плічках, а також черпаки та кубки, характерні для культури Півдня.

С. В. Люба-Радзиминський в дореволюційний час розкопав кургани біля с. Сивки, недалеко від Радзимина, де знайшов скорчені поховання з тюльпановидними високими горщиками, прикрашеними проколами по краю та дуже низько посадженим на корпусі розчленованим ямками валиком ¹⁶(рис. 6, 2), і глибоким черпаком (рис. 6, 1). Останній мав вигляд кубка з вузькою шийкою, напівшаровидним тулубом та дувовидною ручкою, прикрашеною різноманітною орнаментацією у вигляді горизонтальних поясів, поламаних ліній, а також вертикальними «канелюрами» ¹⁶. Такі горщики з низько посадженим на тулубі валиком звичайні у Середньому Подніпров'ї для пам'яток ранньоскіфського часу, на яких ще зберігаються деякі традиції чорнолісської культури ¹⁷. Найближча аналогія черпакові відома нам із кургану біля с. Ленківці, Кельменецького району, Чернівецької області, розкопаного в 1951 р. Г. І. Мелюковою. Чудовий набір скіфських предметів озброєння, знайдений в цьому кургані, дав можливість датувати його першою половиною VI ст. до н. е. Вона пише, «що по формі та орнаментації тулуба

¹⁶ С. В. Люба-Радзиминский, Памятники каменного века части западной Волыни, Труды IX АС, М., 1897, стор. 79—82, рис. 1—4; Zbiór wiadomości do antropologii krajoowej, t. II, Kraków, 1879, стор. 65, 66; табл. VI, 1, 4—6.

¹⁷ А. И. Тереножкин, Предскіфський період..., стор. 75 і далі, рис. 50.

його (черпак.—*O. T.*) можна порівняти з лужицькими черпаками, відомими на території лужицької та висоцької культур»¹⁸. Нам здається, що таке порівняння не досить вдале, бо форма черпака характерна для Сходу, а не для Заходу. Такі черпаки, хоч і у невеликій кількості, представлені лише на території лісостепової культури скіфського часу в Середньому Подніпров'ї, звідки і слід виводити їх походження. Прикладом можуть бути черпаки у вигляді кубка з багатою орнаментацією, знайдені в ранньоскіфських курганах біля сіл Кирилівки та Соколівки на Київщині, які опублікував Г. Осовський.

Рис. 6. Кераміка з кургана біля с. Сивки, Ровенської області.

По берегах Горині, Вілії та їх приток відомо багато поселень пізнього передскіфського та ранньоскіфського часу. В деяких місцях вони зустрічаються на кожному кілометрі то однієї, то іншої річки. Перші пам'ятки цього скупчення відмічаються північніше м. Острога, приблизно там, де починаються родючі поля лісостепової зони. Наводимо опис двох найбільш типових пам'яток, які знаходяться на правому березі р. Полкви, правої притоки р. Горині, в північній частині Хмельницької області. Біля с. Міклаші знаходиться група розораних курганів. В ріллі на місці курганів знайдено людські кістки, які свідчать про поховання з трупопокладенням. Поруч з ними — велика кількість уламків глиняного посуду, що супроводили поховання (рис. 7, 1—3, 9—16, 18). Знайдено також уламки простих горщиків, прикрашених проколами по краю та валиком з ямками, що йде по нижньому краю ледве наміченої шийки. Миски мають пригострені та увігнуті всередину під кутом краї, на яких немає ніяких прикрас, крім маленьких листовидних виступів. За керамікою кургани біля с. Міклаші відносяться ще до передскіфського часу, точніше до другої ступені чорноліської культури. Розкопки їх, можливо, матимуть важливе наукове значення.

На правому березі р. Полкви, біля с. Волхівці знайдено поселення, на якому було зібрано велику кількість уламків посуду (рис. 7, 4—8, 17). Серед них найбільш типові фрагменти горщиків, які прикрашенні по краю вінець валиком з ямками та наколами, що утворюють зовні опуклини у вигляді горошин. Миски мають пригострені, увігнуті всере-

¹⁸ А. И. Мелюкова, Памятники скіфского времени на Среднем Днестре, КСИИМК, вып. 51, М., 1953, стор. 64, рис. 30, 3.

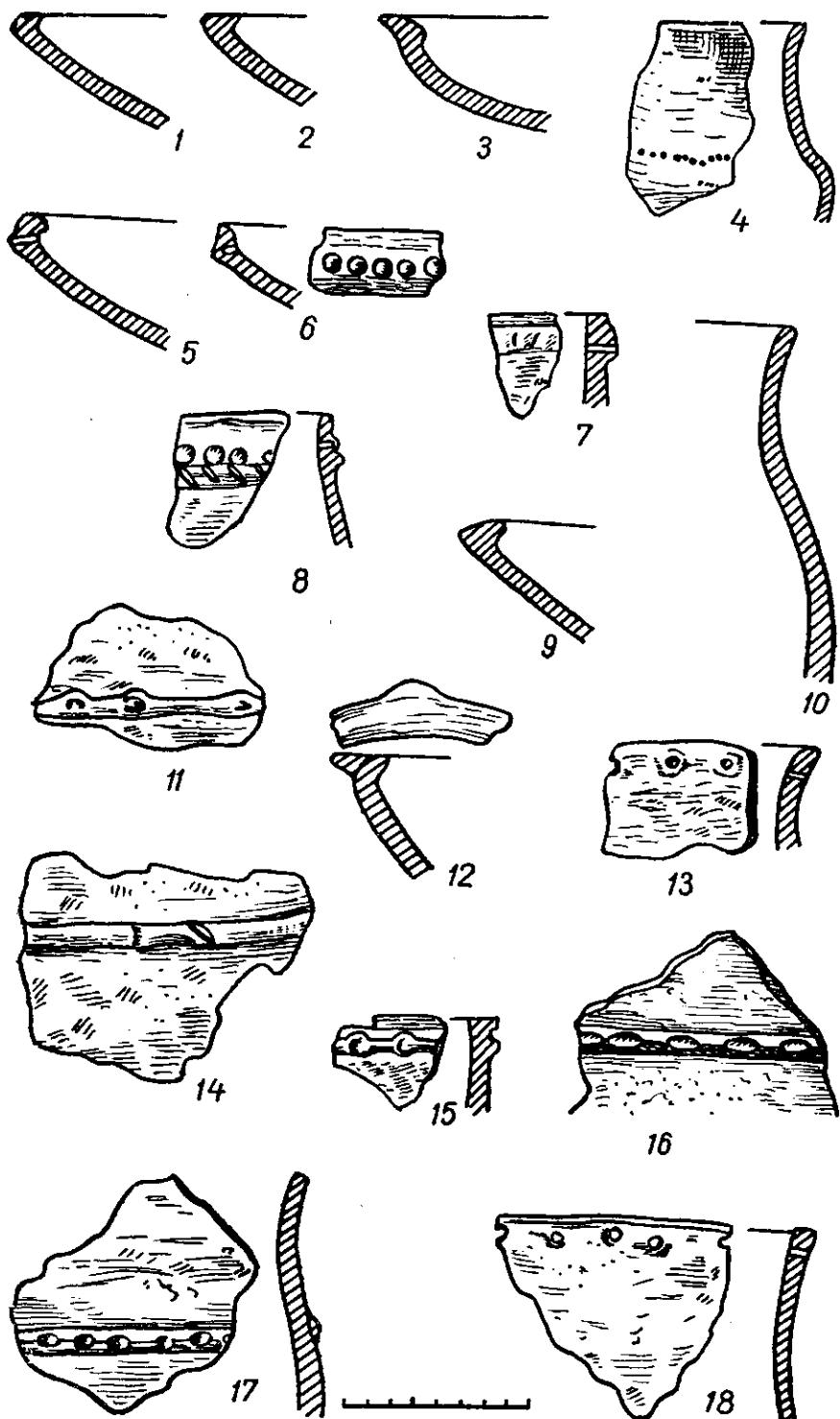

Рис. 7. Уламки глиняного посуду.
1—3, 9—16, 18 — з курганів біля с. Міклаші, Хмельницької області; 4—8, 17 — з поселення біля с. Волхівці, Хмельницької області.

дину краї або відігнуті назовні, теж прикрашені наколами-горошинами. Серед залощених горщиків знайдений цікавий фрагмент кубка, по шийці якого йде ряд крапок, нанесених гострим предметом (певно, товстим шилом). Поселення можна віднести до VI ст. до н. е.

Десь тут за р. Горинню, проходила зараз ще точно не відома західна межа розселення племен, які в епоху Геродота називались скіфами-орачами. Трохи південніше вона охоплювала висунуте на захід могутне угруповання «скіфів» Західного Поділля, відоме тепер не тільки по курганах, а й по численних поселеннях¹⁹. На заході вони межували з носіями висоцької культури, центром скupчення яких була територія Львівської області, та племенами лужицької культури, що висунулися клином з-за лінії Західного Бугу в напрямі середньої течії р. Горині.

В літературі трапляються висловлювання про те, що лужицька культура мала значний вплив на культуру племен початку залізного віку. Але ні суть цього впливу, ні його масштаби автору невідомі. Окрім предметів лужицького типу, що зустрічаються в лісостеповій смузі, як нам здається, проникли на останню тільки в результаті торгового обміну. Ми тут не знаємо таких ознак, які можна було б оцінити, як результат впливу лужицької культури. Для автора більш ясна картина впливів, що рухались зі Сходу на Захід. Про значні впливи Сходу на висоцьку культуру писалося уже неодноразово. Для підтвердження сказаного залучимо матеріали з кількох поселень різних міст західних областей України.

В. І. Канівець зібрав невеликий, але цікавий комплекс кераміки на поселенні біля с. Княже, Золочівського району, Львівської області. Тут були баночні та біконічні горщики, прикрашені проколами по краю і розчленованим валиком по корпусу. Якщо біконічна форма може вважатися за лужицьку, то орнаментація цього посуду — східна. В. Д. Баран при розкопках поселення в с. Черепині, що знаходиться на південь від Львова, знайшов велику кількість керамічних матеріалів, серед яких привертають увагу типові для чорноліської культури тюльпановидні горщики. Вони прикрашені проколами по краю і розчленованим валиком по шийці та по вінцях, що характерно для горщиків скіфського часу на Середньому Подніпров'ї, тоді як черпаки у вигляді плошок — звичайно, висоцькі²⁰. В знахідках з поселення біля с. Кульчиць, Самбірського району, Львівської області, горщики за формою та орнаментом однакові з середньодніпровськими VI—V ст. до н. е., тоді як миски і особливо мініатюрні посудини не мають на Сході будь-яких аналогій²¹. Східні впливи проникають і далі на захід, але найсильніше вони позначаються на культурі лужицьких племен в басейні р. Вісли. Ю. Костжевський, даючи опис тарнобжеської групи лужицької культури, відмічає, що в ній, разом з іншою керамікою, зустрічаються шершаві горщики бочковидної та яйцевидної форми з рядом отворів, ямками та розчленованим валиком по краю. Ю. Костжевський слушно вважає таку кераміку результатом «скіфського» культурного впливу, яким пояснює і наявність в тарнобжеській культурі бронзових тригранних скіфських наконечників стріл та цвяхоподібних вискових кілець із шляпкою²². Комплекс таких впливів відчувається, за цим же автором, і північніше, по Віслі, в мазовецько-підляській групі лужицької культури²³.

¹⁹ А. И. Мелюкова, Памятники скіфского времени лесостепного Среднего Поднестровья, МИА, № 64, стор. 31 і далі.

²⁰ За неопублікованими даними розкопок 1954—1956 рр. В. Д. Барана.

²¹ В. Кобільник, Відкриття доісторичних землянок в Кульчицях, Літопис Бойківщини, ч. 3, рік IV, Самбір, 1934, стор. 12—19, табл. I—V.

²² J. Kostrzewski, Pradzieje Polski, Poznań, 1949, стор. 143.

²³ Там же, стор. 143—144.

Тепер ми знаємо дещо і про північних сусідів племен скіфів-орачів; пам'ятки перших виділені в окрему підгорцівську або милоградську культуру. Біля Києва пам'ятки культури скіфів-орачів, як і попередника її, чорноліської культури, знаходяться на одній території з пам'ятками підгорцівського типу, причому останні у великій кількості зустрічаються майже до р. Стугни. Явище співіснування на одній і тій самій території культур скіфів-орачів та милоградської підтверджується також знахідками в районі Житомира. Під час розкопок В. К. Гончарова, про які вже згадувалось, біля с. Лука-Райковецька було знайдено немало фрагментів посуду милоградського типу. Зустрічаються вони і в інших пунктах того району. Велика кількість пам'яток такого роду була відкрита також І. К. Свешніковим в Ровенській області²⁴. Як далеко на південі від лінії Житомир—Ровно проникали племена милоградсько-підгорцівської культури, можна бачити на прикладі знахідок цих пам'яток біля с. Сандраки, Хмільницького району, Вінницької області, у верхів'ях Південного Бугу²⁵.

Таким чином, північна границя розселення скіфів-орачів проходила, приблизно, по лінії, яка йшла від Києва на Житомир та на Кременець. На південі від цієї лінії, на всьому просторі, у великій кількості зустрічаються поселення та могили скіфів-орачів, які утворюють немовби єдиний, монолітний масив. Північніше цієї лінії, в зоні лісу, вони більш розпорощені і місцями, можливо, досягають Прип'яті. На всій названій території їх сусідами були носії милоградсько-підгорцівської культури, пам'ятки яких відомі також південніше цієї лінії. Проте, як це встановлено дослідженнями О. М. Мельниківської, головна область розселення милоградських племен знаходилась на північ від р. Прип'яті. Очевидно, загальне розташування пам'яток осілої землеробської культури на захід від Дніпра і сусідньої з нею (з півночі) милоградської культури знаходить точну відповідність в географічному розміщенні племен скіфів-орачів та неврів у Геродота. В цьому співвідношенні ми і бачимо підтвердження думки О. М. Мельниківської про те, що досліджені нею пам'ятки милоградської культури в етнічному відношенні треба вважати неврськими²⁶.

Її висновок підтверджується і етнографічними відомостями Геродота про неврів. Скіфів (очевидно, і скіфів-орачів) Геродот вважав найбільш передовою в культурному відношенні народністю серед тих, що жили на північ від Чорного моря (IV, 46). Неври у порівнянні з ними були відсталими і мали, як пише він, «скіфські звичаї». «Можна думати,— говорить Геродот,— що ці люди чаклуни: принаймні, за словами скіфів і проживаючих в Скіфії еллінів, кожний невр щорічно по разу на декілька днів стає вовком, а потім знову приймає звичайний вигляд» (IV, 105). Ця розповідь свідчить про те, що у неврів часу Геродота ще зберігались сильні пережитки тотемізму і зв'язані з ними обряди зооморфних перетворень. Милоградські племена за рівнем розвитку продуктивних сил найбільше відповідають неврам, які сильно відставали від своїх південних сусідів — мешканців Середнього Подніпров'я. В їх матеріальній культурі, наприклад, продовжувала зберігатись круглодонна кераміка дуже примітивних форм. На них не позначився вплив античної культури, та її запозичення із скіфської культури зводились до мінімуму (наконечники стріл, деякі прикраси). На побуті та культурі неврів, очевидно, відбулась географічна ізольованість Прип'ятського басейну, головної території їх розселення.

²⁴ Інформація І. К. Свешнікова.

²⁵ О. Ф. Лагодовська, Р. І. Виєзжев, Ф. Б. Копилов. Кургани скіфського часу в с. Кирилівці, АП УРСР, т. VI, стор. 17 і далі, рис. 1.

²⁶ О. Н. Мельниковская. Могильник милоградской культуры в дер. Горшков в Южной Белоруссии, СА, 1962, № 1, стор. 172.

На закінчення слід ще раз підкреслити, що в межах Південного Полісся і північної частини Лісостепу не виявлено ніяких локальних груп місцевої культури, на складі яких відбивався б в тій чи іншій формі сильний вплив лужицької культури: це суперечить гіпотезі деяких польських археологів про лужицьку експансію на Схід, через Волинь, в область Середнього Подніпров'я²⁷.

А. И. ТЕРЕНОЖКИН

ПАМЯТНИКИ СКИФОВ-ПАХАРЕЙ В ЮЖНОМ ПОЛЕСЬЕ

Р е з ю м е

Автор придерживается мнения, согласно которому скифы-пахари у Геродота обитали на территории, расположенной в лесостепи между Днепром и Днестром. Культура этих племен уже достаточно выяснена в результате изучения памятников днепровского лесостепного Правобережья и Побужья (Жаботинское поселение, Матронинское, Немировское и другие городища, курганы). В южной части Полесья, к югу от линии Житомир—Ровно, обнаружено много памятников, в основном неукрепленных поселений. Для них характерны простые горшки, миски, черпаки, которые по формам и орнаментации связываются с керамическими комплексами преимущественно второй ступени чернолесской культуры (VIII—первая половина VII в. до н. э.) и раннескифского времени (конец VII—VI в. до н. э.) лесостепного Правобережья. Рассматривая эти материалы, автор приходит к выводу, что памятниками данной части Полесья обозначается северная граница территории расселения скифов-пахарей, где они находились в контакте с племенами милоградско-подгорцевской культуры, основная территория которых находилась к северу от р. Припяти и в Верхнем Поднепровье.

В пределах Южного Полесья и северной части Лесостепи не обнаруживается никаких локальных культурных групп раннего железного века, формирование которых можно было бы объяснить сильным воздействием лужицкой культуры. Эти памятники не подтверждают гипотезы (которой придерживается ряд польских археологов) о лужицкой экспансии в Среднее Поднепровье через территорию Волыни.

---

²⁷ А. И. Тереножкин, Лужицкая культура и культура Среднего Поднепровья, КСИИМК, вып. 67, стор. 4, 5.

В. Л. ЗУЦ

ДО ПИТАННЯ ПРО УТВОРЕННЯ ОЛЬВІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Поява греків на північних берегах Чорного моря і виникнення тут античних, рабовласницьких держав, однією з яких була Ольвія, становили результат колонізаційного руху, названого «великою колонізацією». Він почався в Греції у VIII ст. до н. е. і набрав найбільшого розмаху в VII і VI ст. до н. е. Цей рух відбувався в період, коли на зміну безкласовому, родовому суспільству, в якому рабство зберігало домашній характер, приходило класове, рабовласницьке суспільство, де праця рабів перетворювалась в основу всього економічного ладу. Запровадження дешевої рабської праці у все ширших розмірах вело до розорення вільних дрібних виробників, основну масу яких становили землероби, і супроводжувалося концентрацією земельної власності в руках небагатьох землевласників-аристократів. Вільні землероби потрапляли в боргову кабалу, розорялися і через слабкий розвиток ремесла не могли застосовувати свою працю. Не витримувала конкуренції рабської праці і розорялася також частина вільних ремісників. Внаслідок цього в грецьких полісах архаїчного періоду створився надлишок населення, яке було змушене шукати засобів до існування на чужині.

Отже, причиною грецької колонізації було відносне перенаселення, породжуване властивим античному суспільству низьким рівнем розвитку техніки, застійним характером продуктивних сил. «У стародавніх державах, у Греції й Римі,— писав К. Маркс,— вимушена еміграція, яка набирала форми періодичного заснування колоній, була постійною ланкою суспільного ладу. Вся система цих держав базувалась на певному обмеженні чисельності населення, яку не можна було перевищити, не наражаючи на небезпеку самих умов існування античної цивілізації. Але чому це було так? Тому що цим державам було зовсім невідоме застосування науки в галузі матеріального виробництва. Щоб зберегти свою цивілізацію, їх громадяни повинні були залишатись нечисленними. В протилежному разі їм загрожувало ярмо тієї виснажливої фізичної праці, яка перетворювала тоді вільного громадянина в раба. Недостатній розвиток продуктивних сил ставив права громадянства в залежність від певного кількісного співвідношення, якого не можна було порушувати. Единим порятунком була вимушена еміграція»¹.

Колонізаційна активність грецьких полісів посилилась також вна-

¹ К. Маркс, Вимушена еміграція, К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 8, стор. 541.

слідок внутрішніх соціальних і політичних суперечок, що роздирали їх протягом усього періоду формування тут рабовласницького ладу.

Основну масу тих, хто переселявся у колонії, становили вільні землероби, що розорилися. Крім того, туди потяглися і представники інших соціальних верств: ремісники, купці, вихідці з родової знаті, жерці. Деяку частину переселенців становили і політичні емігранти, позбавлені власності у себе на батьківщині².

Одним з найактивніших учасників колонізаційного руху був Мілет. Його колонізаційна діяльність спочатку розвивалася на землях вздовж узбережжя Малої Азії, а далі охопила й інші території, зокрема західне, східне та північне узбережжя Чорного моря. Протягом VIII—VII ст. до н. е. Мілет засновав на південному березі Геллеспонту Абідос, на азіатському березі Пропонтіди — Кізік, Паріон, Пріап, Кіос, на острові Проконнесі — місто з тією ж назвою, на Херсонесі Фракійському — Лімни і Кардію, на південному узбережжі Понту — Сінопу, Сесам, Кромну, Теос і Кітор. Близько 756 р. до н. е. Сінопа з допомогою Мілета заснувала Трапезунт. Мілетяни утвердились також в колоніях, заснованих іншими грецькими центрами, наприклад, у фокейській колонії Амісі, що дало привід Страбонові вважати це місто колонією Мілета. Наприкінці VII ст. до н. е. Мілет разом з іншими грецькими містами взяв участь у заснуванні колонії Навкратіс в дельті Нілу.

Мілетяни були першими колоністами на західному узбережжі Чорного моря, де в VII ст. до н. е. вони заснували Істрію і Аполлонію, а в першій половині VI ст. до н. е. — Одесс, Томи³ і, очевидно, Тіру⁴. На східному узбережжі Чорного моря вихідці з Мілета в VII ст. до н. е. заснували Фасіс і, мабуть, Діоскурію.

Провідна роль належала мілетянам і в колонізації Північного Причорномор'я. У VI ст. до н. е. в районі Боспору Кіммерійського ними були засновані такі значні центри, як Пантікапей і Феодосія, а також, можливо, й менші населені пункти — Гермонасса і Кепи. Мілетом була заснована й Ольвія⁵. Взагалі античні автори приписували Мілетові заснування багатьох десятків колоній (Сенека наводить цифру 75, Пліній називає Мілет матір'ю понад 90 міст). Самі ж мілетяни в одному з пізніших (часів Римської імперії) написів називають свій поліс «матір'ю численних і великих міст у Понті, Єгипті і в багатьох місцях населеної землі»⁶.

З наведених вище коротких відомостей про колонізаційну діяльність Міleta видно, що найбільшого розвитку вона набрала в VII—VI ст. до н. е., тобто в період найбурхливішого політичного життя міста. І хоча, як правило, нема можливості через брак джерел пов'язувати заснування тієї або іншої відомої нам мілетської колонії з якими-небудь конкретними історичними подіями, що відбувались у Мілеті, все ж здається безсумнівним найтісніший зв'язок між внутрішнім та зовнішньополітичним становищем міста і його колонізаційною активністю в архаїчний час. Гостра соціальна боротьба між трудящим народом — вільними землеробами і ремісниками, з одного боку, та родовою аристократією, яка захоплювала землі вільних общинників, і міцніючим класом нових рабовласників — хазяїв ергастеріїв, купців тощо, з другого, що з особливою силою розгорілася в першій половині VI ст. до н. е., а та-

² К. М. Колобова, Из истории раннегреческого общества, Л., 1951, стор. 161.

³ Т. В. Блаватская, Западнопонтийские города в VII—I вв. до н. э., М., 1952, стор. 28, 29.

⁴ А. И. Фурманская, Античный город Тира, Античный город, М., 1963, стор. 41.

⁵ Про те, що мілетяни були засновниками Ольвії, повідомляють Геродот (IV, 78), Псевдо-Скімн (Опис землі, 808—809), Страбон (VII, 3, 17), Стефан Візантійський (Опис племен, див. Борисфен), Псевдо-Арріан [86 (60³)].

⁶ CIG, II, 2878.

кож безперервні напади зовнішніх ворогів (навала кіммерійців, багато-річна агресія Лідійської держави, перське завоювання), які розоряли насамперед сільськогосподарське населення Мілєтської області, не могли не створювати значних контингентів людей, які опинялися поза виробництвом. Ці позбавлені засобів існування люди являли собою значну загрозу державі. Влаштування колоній було найдійовішим заходом рабовласницького полісу, спрямованим на відновлення порушеної рівноваги.

На підставі археологічних даних прийнято вважати, що найраніше в нижньому Побужжі, а зрештою і в усьому Північному Причорномор'ї виникло поселення, залишки якого знайдено на о. Березань. Найдавніший античний шар на Березані датують кінцем VII ст. до н. е.⁷ В архаїчний час виник ряд поселень і на узбережжі лиманів. Так, до VII—VI ст. до н. е. відноситься виникнення поселення на правому березі Бузького лиману біля Широкої балки⁸. До другої половини VI ст. до н. е. належать матеріали, знайдені при розкопках нижнього шару поселення на правому березі Березанського лиману в районі с. Вікторівки (поселення Вікторівка I)⁹. Другою половиною і кінцем VI ст. до н. е. датують матеріал, виявлений на поселенні, розташованому на відстані 3 км на північ від Вікторівки¹⁰. До того ж часу відносяться залишки поселення, відкритого в 1950 р. в с. Дніпровському (кол. Сари-Комиші)¹¹. На підставі підйомного матеріалу встановлено наявність поселень архаїчного часу на території сучасного Очакова¹². Цим часом датують і деякі уламки грецької кераміки, знайдені у ряді давніх поселень: в урочищі Дідова Хата¹³, на південь від с. Кателіна¹⁴, біля Закисової балки¹⁵, біля с. Петухівки¹⁶, в пониззі Куяльника¹⁷.

На лівому березі Бузького лиману залишки поселення, заснованого в VI ст. до н. е., досліджувалися в с. Лупаревій Балці¹⁸. До того ж часу відносяться поодинокі знахідки грецької кераміки на поселенні біля Бубликової балки¹⁹. Як вважають дослідники, ряд лівобережних поселень — в урочищі Скелька²⁰, на південь від с. Олексandrівки, на північ і схід від с. Станіслава — судячи з численних знахідок в їх нижньому шарі ліпного лощеного посуду, виник у VII—VI ст. до н. е.²¹

⁷ С. И. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, МИА, № 50, М.—Л., 1956, стор. 211—239.

⁸ Б. М. Рабичкин, Поселение у Широкой балки, КСИИМК, вып. 15, М.—Л., 1951, стор. 119—124.

⁹ С. И. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, МИА, № 50, стор. 240—244; Ф. Рудык, Древнее поселение Викторовка I (VI—III вв. до н. э.), МАСП, вып. I, Одесса, 1957, стор. 63—66.

¹⁰ С. И. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, МИА, № 50, стор. 245; М. С. Синицын, Карта поселень і городиць між гирлами Дністра і Південного Бугу скіфсько-сарматського часу, НЗ ОДПІ, т. X, 1955, стор. 56 (пункт № 82).

¹¹ С. И. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, МИА, № 50, стор. 245—247.

¹² Підйомний матеріал зібрав місцевий краєзнавець С. В. Страшний.

¹³ Ф. М. Штильман, Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э., стор. 223, Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

¹⁴ Там же, стор. 242.

¹⁵ Там же, стор. 88.

¹⁶ Там же, стор. 271.

¹⁷ С. И. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, МИА, № 50, стор. 240.

¹⁸ Ф. М. Штильман, Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э., стор. 172.

¹⁹ Там же, стор. 188.

²⁰ Там же, стор. 185.

²¹ Ф. М. Штильман, Поселения античного периода на побережье Бугского лимана, МИА, № 50, стор. 255; і т. ж., Городища, поселения и могильники Бугского лимана VII—II вв. до н. э., стор. 196, 201, 211.

Дані матеріальної культури цих поселень дають змогу висловити більш-менш певну думку щодо їх етнічної належності. Виникнення більшості поселень Нижнього Побужжя архаїчного часу, особливо тих, де виготовлена на гончарному кругі кераміка (місцева ольвійська і привізна) переважає над ліпною, очевидно, пов'язане з появою тут греків-колоністів.

Аналогію нашим поселенням становлять «численні населені пункти», головним чином «дрібні поселення, що знаходились іноді на відстані не більше 3—4 км одне від одного... на порівняно невеликих островах, розділених неглибокими лиманами і протоками»²², на місці сучасного Таманського півострова. Вони відносяться до кінця VI—початку V ст. до н. е. Як зазначає дослідник історії Боспору Т. В. Блаватська, «певно, більшість населення тут становили елліни»²³. Ці поселення входили до складу хори Фанагорії, Гермонасси та інших грецьких полісів азіатської сторони Боспору Кіммерійського ще до утворення тут єдиної держави — Боспорського царства.

Наведені дані про заселення Нижнього Побужжя в архаїчний час дають можливість зробити висновок, що Ольвія не була єдиним грецьким поселенням у цьому районі. Вона виникла поряд з іншими поселеннями грецьких колоністів, і її заснування було лише однією з ланок у процесі освоєння ними цієї території.

Щодо часу заснування Ольвії твердо встановленої думки в науці немає. Писемними джерелами у цьому питанні є свідчення Псевдо-Скімна про заснування Ольвії — «κατὰ τὴν Μῆδοικην ἐπαρχίαν» і повідомлення «Хроніки» Євсевія про заснування Борисфена, який ототожнюють з Ольвією. Проте відомості Псевдо-Скімна недосить конкретні, бо наведений вираз його може бути витлумачений по-різному: «за перського панування» або «за мідійського панування» (адже термін «Μῆδοικος» греки вживали і в тому і в другому значенні). Дата ж заснування Борисфена (середина VII ст. до н. е.), яку називає Євсевій, не узгоджується з наявним археологічним матеріалом. Тому більшість радянських археологів у цьому питанні спирається не на повідомлення Євсевія, а на археологічний матеріал. В залежності від тієї чи іншої його інтерпретації дату заснування Ольвії визначають часом від початку до другої половини VI ст. до н. е.²⁴ або ж сумарно VI ст. до н. е.²⁵

²² Т. В. Блаватская, Очерки политической истории Боспора в V—IV вв. до н. э., М., 1959, стор. 10—12.

²³ Там же, стор. 12, виноска 14.

²⁴ Л. М. Славин, Древний город Ольвия, К., 1951, стор. 6; його ж, Ольвія, Нарисы стародавней истории Української РСР, К., 1959, стор. 247; його ж, Периодизация исторического развития Ольвии, Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху, М., 1959, стор. 91 (початок VI ст. до н. е.); Т. Н. Кипиович, Ольвия и Тира, Очерки истории СССР. Первобытнообщинный строй и ранние рабовладельческие государства, М., 1956, стор. 326; В. Ф. Гайдукевич, Боспорское царство, М.—Л., 1949, стор. 21; його ж, История античных городов Северного Причерноморья, Античные города Северного Причерноморья, М.—Л., 1955, стор. 28; Д. Б. Шелов, Античный мир в Северном Причерноморье, М., 1956, стор. 42 (перша половина VI ст.); А. А. Иессен, Греческая колонизация Северного Причерноморья, Л., 1947, стор. 59 (кінець першої або початок другої чверті VI ст.; див. Е. И. Леви, Терракотовая архаическая головка, найденная в Ольвии, СА, VII, 1941, стор. 308—316); С. И. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, МИА, № 50, стор. 238 (друга чверть VI ст., з посиланням на працю Т. Н. Кипиович, К вопросу о торговых отношениях греков с областью р. Танаиса в VII—V в. до н. э., ИГАЙМК, вып. 104, Л., 1935, стор. 103); Е. И. Леви, Ольвийская агора, МИА, № 50, стор. 42 (раніше середини VI ст.); В. М. Скуднова, К вопросу о датировке архаической Ольвии, ВДИ, 1961, № 1, стор. 317 (середина або друга половина VI ст. до н. е.).

²⁵ Д. П. Каллистов, Северное Причерноморье в античную эпоху, М., 1952, стор. 66; його ж, Колонизация Северного Причерноморья, Древняя Греция, М., 1956, стор. 121.

Поряд з цим існує думка, що Ольвія була заснована в VII ст. до н. е.²⁶ Вперше її висловив О. С. Уваров й ґрунтуються вона на повідомленні Євсевія.

В числі переселенців, які виrushали на нові землі, звичайно, були не тільки громадяни метрополії, а й жителі інших грецьких полісів. Зважаючи на велику кількість колоній, заснованих Мілетом, можна думати, що значний процент мілетських колоністів становили вихідці з інших грецьких центрів.

Вивчаючи імпортну грецьку кераміку архаїчного часу, знайдену при розкопках поселення на о. Березань, В. М. Скуднова прийшла до висновку про «величезний довіз на Березань родоської кераміки». Цей факт, на її думку, «можна пояснити тим, що частина жителів Родоса взяла участь у заснуванні найранішого поселення Північного Причорномор'я»²⁷.

Як зазначає М. М. Бондар, який досліджував торгівлю Ольвії в додетський час, ольвіополіти в VI ст. до н. е. «підтримували жваві торговельні зносини з іонійськими містами Малої Азії, особливо із своєю метрополією — Мілетом»²⁸. Поряд з цим Ольвія в той же період одержувала керамічні вироби та інші товари з Навкратіса, з островів Самоса і Родоса. В першій половині VI ст. до н. е. почалась торгівля Ольвії з Афінами і Корінфом. Торгівля Ольвії з Навкратісом, Самосом і Корінфом велася, очевидно, за допомогою посередників. Ними, певно, були мілетські купці. Можливо, посередницьку роль у цій торгівлі відігравав і Родос, який в архаїчну епоху був серйозним конкурентом Мілета²⁹.

Таким чином, і дані про торгівлю Ольвії в VI ст. до н. е. дозволяють припускати, що в колонізації Нижнього Побужжя могли брати участь громадяни інших грецьких полісів, в тому числі Самоса, а також Родоса. Наявність у складі населення Ольвії вихідців із Родоса та інших дорійських полісів, однак, досі не підтверджується жодними слідами дорійського діалекту в ольвійській епіграфіці.

Важливе значення має питання про наявність у складі населення Ольвії та інших поселень Нижнього Побужжя архаїчного часу поряд з грецькими колоністами так званого місцевого, «туземного» елемента. Йдеться про те, чи жили скіфи в VI ст. до н. е. в Ольвії та навколоїшніх поселеннях, і якщо жили, то до яких соціальних верств вони належали.

Писемні ольвійські джерела того часу не містять даних про наявність скіфів у складі населення Ольвії³⁰.

²⁶ А. С. Уваров, Исследования о древностях южной России и берегов Черного моря, т. I, СПб., 1851, стор. 71; В. В. Латышев, Исследования об истории и государственном строе города Ольвии, СПб., 1887, стор. 38 і далі; Б. В. Фармаковский, Архаический период в России, МАР, № 34, 1914, стор. 17; його ж, Ольвия, Новый энциклопедический словарь, изд. Брокгауза и Ефрона, т. 29, Пг., 1916, стор. 454; його ж, Отчет о раскопках в Ольвии в 1924 г., СГАИМК, т. I, Л., 1926, стор. 152; Т. В. Блаватская, Западнопонтийские города в VII—I веках до н. э., стор. 33; В. Д. Блаватский, Античная археология Северного Причерноморья, М., 1962, стор. 9; К. Э. Гриневич, К вопросу об экономике архангельской Ольвии, Античный город, стор. 51.

²⁷ В. М. Скуднова, Родосская керамика на о. Березани, СА, 1960, № 2, стор. 167.

²⁸ М. М. Бондар, До питання про торговельні зносини Ольвії в VI—I ст. до н. е., Археология, т. IX, К., 1954, стор. 69.

²⁹ Там же, стор. 70.

³⁰ Ольвійські написи VI ст. до н. е. вичерпуються кількома граффіті на глиняних посудинах. До написів того часу, ймовірно, відносяться два граффіті, які читаються як грецькі імена Δαμ[ασ] і Νραγύόρης. (І. И. Толстой, Греческие граффити древних городов Северного Причерноморья, М.—Л., 1953, стор. 31, № 39; стор. 32, № 41).

В археологічній літературі існує думка, що матеріали Ольвійського некрополя нібито дають можливість говорити про наявність скіфів у складі населення Ольвії в архаїчний час. Так, наприклад, Т. М. Кніпович вважає, що «серед поховань... ясно розрізняються могили греків і могили туземців»³¹. Ознаку скіфських поховань дослідниця вбачає, зокрема, у скорченому положенні похованих. На думку Т. М. Кніпович, скорчені поховання, відкриті в архаїчному некрополі Ольвії, належали скіфам.

Необхідно, однак, зазначити, що віднесення скорчених поховань в некрополях античних міст Північного Причорномор'я до скіфів (або таврів) викликало заперечення з боку ряду радянських дослідників. Так, С. В. Кисельов вважав недоведеним скіфське походження скорчених поховань, оскільки скорчені кістяки присутні й в грецьких некрополях метрополії³². Л. М. Славін у доповіді на V конференції Інституту археології АН УРСР (1946 р.) про роботу Ольвійської експедиції висловився на користь грецького походження скорчених поховань в архаїчному некрополі Ольвії, а у статті про поселення на о. Березань — на користь подібного походження скорчених поховань Березанського некрополя³³. Дослідник Ольвійського некрополя класичного часу Ю. І. Козуб прийшла до висновку, що «скорчені поховання Ольвії не можуть бути визнані похованнями представників місцевих племен»³⁴. В. В. Лапін відстоює належність скорчених поховань грекам³⁵. Отже, скорчене положення похованих не можна розглядати як ознаку, що свідчить про їх належність скіфам.

Крім поховань у скорченому вигляді, С. І. Капошина і Т. М. Кніпович відносять до скіфських поховання із зброєю (мечем, стрілами)³⁶. Таке трактування цих ольвійських поховань зустрічає серйозні заперечення. В. М. Скуднова досить обґрунтовано критикує цей погляд у своїй праці про ольвійські поховання із зброєю³⁷, а Ю. І. Козуб цілком справедливо висловлює сумнів з приводу того, що «войни в Ольвії були скіфами, в руках яких був захист беззбройних греків»³⁸.

До числа джерел, що нібито дозволяють судити про склад населення Ольвії, відносять деякі вироби ольвійського ремесла, зокрема металеві прикраси. Йдеться про виготовлені шляхом відливання у формах бронзові художні вироби, датовані VI ст. до н. е. Зазначений спосіб виготовлення прикрас із бронзи, на відміну від способу карбування, як вважає Т. М. Кніпович, «є, безперечно, місцевим прийомом, що існував у Північному Причорномор'ї і за скіфського, і ще за доскіфського часу. В Ольвії він пояснюється, очевидно, участю у виробництві скіфських майстрів»³⁹. Крім того, вона вбачає негрецьке виробництво, «наприклад, у виконанні деяких грецьких орнаментів, майстром не зрозумілих»⁴⁰.

³¹ Т. Н. Кніпович, Некрополь в северо-восточной части Ольвийского городища (по раскопкам 1937 г.), СА, VI, 1940, стор. 104.

³² ВДИ, 1948, № 3, стор. 119—120.

³³ Л. М. Славін, Древньогрецьке поселення на острові Березань, НЗ КДУ, т. XV, вип. VI, 1956, стор. 168.

³⁴ Ю. И. Козуб, Некрополь Ольвии V—IV вв. до н. э. как исторический источник, Автографат кандидатской диссертации, К., 1963, стор. 11.

³⁵ В. В. Лапін, Проблемы греческой колонизации Северного Причерноморья, Автографат кандидатской диссертации, Л., 1963, стор. 16—17.

³⁶ С. И. Капошина, Погребение скіфского типа в Ольвии, СА, XIII, 1950, стор. 205; Т. Н. Кніпович, Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. по данным эпиграфических источников, МИА, № 50, стор. 133.

³⁷ В. М. Скуднова, Погребения с оружием из архаического некрополя Ольвии, ЗОАО, т. I (34), 1960, стор. 60—74.

³⁸ Ю. И. Козуб, вказ. праця, стор. 15.

³⁹ Т. Н. Кніпович, Население Ольвии..., стор. 134.

⁴⁰ Там же.

Аналогічний погляд — про скіфську основу ливарного ремісничого виробництва в Ольвії і про вільних скіфів-ливарників у складі ольвійських ремісників — висловила й Е. О. Прушевська⁴¹.

Наведені погляди зустріли, однак, цілком справедливе заперечення з боку ряду дослідників. Так, на думку А. І. Фурманської, немає «даних, які б підтвердили сумісну роботу греків і скіфів у майстернях Ольвії»⁴². Розвиток тут ливарного ремесла пояснюється «в першу чергу наявністю необхідної сировини, яка і визначала технологію виробництва, а не участю в ньому місцевих майстрів-скіфів»⁴³.

Ще одним джерелом, яке пов'язують з негрецькими елементами в складі населення грецьких міст і поселень Північного Причорномор'я, є ліпна кераміка, особливо один з її видів — чорнолощений посуд з інкрустованим орнаментом, який знаходить у нижніх шарах античних міст Північного Причорномор'я і, зокрема, Ольвії⁴⁴. Чорнолощену кераміку датують VII—VI або кінцем VII — початком VI ст. до н. е. і визначають стосовно до того чи іншого конкретного пункту як скіфську⁴⁵ або таврську⁴⁶. В той час як звичайний ліпний посуд міг побутувати (і, очевидно, побутував) й у греків, чорнолощена кераміка була чисто місцевим, північнопричорноморським явищем. Знахідки її в Ольвії та на поселеннях Нижнього Побужжя мають свідчити про наявність там місцевого етнічного елемента.

Крім поселення на о. Березань, за архаїчного часу грекам, очевидно, належали поселення на правому березі Бузького лиману (біля Широкої балки, в с. Дніпровському), на території сучасного Очакова, на правому березі Березанського лиману (біля с. Вікторівки), а також, можливо, й на лівому березі Бузького лиману (біля с. Лупаревої Балки).

Виникнення інших лівобережних поселень архаїчного часу (на південь від с. Олександрівки, на північ і схід від с. Станіслава), у зв'язку з переважанням в їх нижніх шарах ліпної, в тому числі лощеної, кераміки, пов'язувати з греками значно важче. Можливо, що поряд з греками на лівому березі мешкало місцеве землеробське населення, наприклад частина скіфів-землеробів⁴⁷, основну масу яких Геродот (IV, 18) локалізував дещо на схід від Нижнього Побужжя, в пониззі Дніпра.

У новітній праці про населення цієї території тих часів, що нас цікавить⁴⁸, як основний критерій при визначені етнічної належності того чи іншого поселення (або частини поселення) висунуто тип житла. Кам'яні будівлі приписуються грекам, землянки та напівземлянки — негрекам. У зв'язку з наявністю в досліджуваних житлових комплексах архаїчного часу як того, так й іншого типу жител зроблено висновок про те, що в поселеннях Нижнього Побужжя поряд з греками мешкали й негреци. Причому, під негреци маються на увазі згадувані Геродотом (IV, 17) калліпіди.

⁴¹ Е. О. Прушевская, Художественная обработка металла (Торевтика), Античные города Северного Причерноморья, стор. 329.

⁴² А. И. Фурманська, Бронзоливарное ремесло в Ольвии, Археология, т. XV, К., 1963, стор. 63.

⁴³ Там же.

⁴⁴ С. И. Капошина, О скіфських елементах в культуре Ольвии, МИА, № 50, стор. 158—159; і ї ж, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, там же, стор. 236.

⁴⁵ В. М. Скудникова, Скифские памятники Нимфея, СА, XXI, 1954, стор. 309—310.

⁴⁶ А. М. Лесков, Об остатках таврской культуры на Керченском полуострове, СА, 1961, № 1, стор. 259 і далі.

⁴⁷ Пор. Л. М. Славин, Основные итоги исследований Ольвии за последние годы, VI научная конференция Института археологии, К., 1953, стор. 134.

⁴⁸ Я. В. Доманский, Из истории населения Нижнего Побужья в VII—IV вв. до н. э., Археологический сборник, вип. 2, Л., 1961.

Навряд чи правильно землянковий або напівземлянковий тип житла вважати головною ознакою негрецької частини населення Нижнього Побужжя. В землянках і напівземлянках могли мешкати й грецькі переселенці на ранньому етапі освоєння ними цієї території і навіть за пізніших часів. Разом з тим не можна не погодитись, що за архаїчного часу в Нижньому Побужжі, крім греків, жили й негреци. Якщо на лівому березі лиману ми припускаємо можливість мешкання якоїсь частини скіфів-землеробів, то щодо правобережних поселень можна погодитись з припущенням, що тут поряд з греками продовжувало жити місцеве населення, яке в середині V ст. до н. е. стало відомим Геродотові під ім'ям калліпідів.

Писемні джерела, що могли б висвітлити питання про соціальний склад населення Ольвії та її периферії в розглядуваний період, зокрема про соціальний склад перших колоністів, відсутні. Тому для його розв'язання доводиться спиратись лише на археологічні матеріали, виходячи при цьому із загальних закономірностей розвитку древньогрецького суспільства.

Грецька колонізація відбувалася в період утвердження в Греції рабовласницького способу виробництва, коли йшов процес поділу грецького суспільства на вільних і рабів. Як уже зазначалось, в колонії переселялось в першу чергу надлишкове населення, що складалося з вільних дрібних виробників — головним чином землеробів, а також ремісників. Тому можна висловити припущення, що переважну більшість грецьких переселенців, які заснували Ольвію і навколоїні поселення, становили представники саме цих категорій населення.

У складі колоністів, безсумнівно, були купці (адже торговельна діяльність греків у Нижньому Побужжі почала розвиватись з самого заснування тут еллінських колоній⁴⁹) та інші представники заможної верхівки, які з тих або інших причин змушені були залишити метрополію. Крім того, цілком припустима наявність у складі населення Ольвії та інших грецьких поселень Нижнього Побужжя вже в архаїчний час деякої кількості рабів.

Археологічні матеріали начебто підтверджують накреслену вище картину соціального складу населення Ольвії та інших поселень Нижнього Побужжя за архаїчного часу. Про це, зокрема, свідчать тогочасні поховання ольвіополітів. Так, поряд з бідними похованнями, що становлять більшість, в архаїчному некрополі Ольвії розкопано кілька могил, в яких виявлено різні коштовні речі (електрові сережки, каблучки тощо)⁵⁰, що свідчать про заможність померлих. Те ж саме спостерігається і в архаїчному некрополі на Березані. Поряд з похованнями незаможних греків тут розкопано ґрунтову могилу з дерев'яним зрубом (поховання № 371), де разом з померлим було покладено дорогі речі⁵¹.

Отже, джерела, які є тепер у розпорядженні науки, не дають підстав припускати наявність в складі вільного населення Ольвії архаїчного часу негрецького прошарку (наприклад, скіфів-войнів або скіфів-ремісників).

Що ж до залежного населення Ольвії та інших грецьких поселень Нижнього Побужжя, то ним в архаїчний час, мабуть, були раби скіф-

⁴⁹ М. М. Бондар, До питання про торговельні зносини Ольвії в VI—I ст. до н. е., стор. 69 і далі; його ж, Торговые сношения Ольвии со Скифией в VI—V вв. до н. э., СА, XXIII, 1955, стор. 62 і далі; Н. А. Онайко, Античный импорт на территории Среднего Поднепровья (VII—V вв. до н. э.), СА, 1960, № 2, стор. 41.

⁵⁰ Е. С. Прушевская, вказ. праця, стор. 328.

⁵¹ С. И. Капошина, Из истории греческой колонизации Нижнего Побужья, МИА, № 50, стор. 220—221, 230, 235.

ського походження⁵². Слідами їх перебування тут, можливо, є ліпний чорнолощений посуд з нижніх шарів ольвійського городища та навколоїніх поселень.

Організація колоній була державним заходом. Перш ніж відправити на чужину якийсь контингент переселенців, влада метрополії — полісу, що організовував колонію, просила санкцію оракула, а також призначала спеціальну особу — ойкіста (інколи його обирали самі переселенці), який очолював колоністів, відав забезпеченням їх у дорозі і займався питаннями влаштування колонії.

Колоністи становили організовані групи людей, їх метою було зайняття території, на якій вони могли б оселитися і яка могла б забезпечити їх дальше існування. Таким вимогам відповідали узбережжя Бузького та інших лиманів Північно-Західного Причорномор'я з їх придатними для землеробства родючими ґрунтами й багатими можливостями для рибальства.

Очевидно, в колонії іноді переселялися більш-менш значні групи людей, зв'язані між собою родовими стосунками. Це сприяло перенесенню на нові місця суспільних відносин, що характеризувалися наявністю родових пережитків. Так, у написах ряду мілетських колоній — Кізіка⁵³, Істрії⁵⁴ та Том⁵⁵ зустрічаються згадки про іонійські філи. Однак родові зв'язки в середовищі колоністів не були визначальними.

В тих випадках, коли контингент переселенців мав змішаний характер, тобто коли поряд з громадянами метрополії в колонію переселялися і вихідці з інших полісів, виникнення нової общини — незалежно від того, в якій мірі зберігались пережитки родових відносин у метрополії,— не могло відбуватись на основі старих, родових зв'язків. Жителі грецьких поселень, що винikли в Нижньому Побужжі внаслідок колонізаційної діяльності Мілета, становили общини, які утворювалися за територіальною основою. Прикладом такої общини є і Ольвія, де родові зв'язки, зокрема належність її громадян до тієї чи іншої філи, епіграфічними пам'ятками не засвідчені.

Немає даних про те, що общини жителів грецьких поселень Нижнього Побужжя з моменту їх виникнення становили єдине державне

⁵² Термін «скіфський» ми вживаемо в даному разі в широкому розумінні. Під цим терміном у джерелах фігурують різні племінні утворення, етнічна належність яких могла бути різною. При цьому слід мати на увазі історичні умови, що склалися за тих часів у Скіфії, а саме: панівне становище іраномовних кочівників — царських скіфів — щодо інших — скіфських і нескіфських — племен. У зв'язку з цим здається очевидним, що як раби до Ольвії потрапляли не царські скіфи, а вихідці з інших, підвладних їм племен. Такими вихідцями могли бути раби, яких постачали Ольвії в обмін на ольвійські товари царські скіфи, що здобували їх у цих племен тим або іншим шляхом — у вигляді воєнної здобичі або постійної данини (пор. В. Д. Блатський. Рабство и его источники в античных государствах Северного Причерноморья, СА, XX, 1954, стор. 33).

Л. С. Клейн у нещодавно опублікованій праці (*Территория и способ погребения кочевых скіфских племен по Геродоту и археологическим данным*, Археологический сборник, вип. 2, Л., 1961) висловив думку, нібито ольвіополіти не мали безпосереднього контакту з царськими скіфами і що ті відомості про кочових скіфів, якими користувався Геродот, начебто стосувалися не царських скіфів, а скіфів-кочівників. Нам здається, що таке трактування суперечить тій характеристиці, яку дає Геродот (IV, 20) царським скіфам. За свідченням «батька історії», вони вважали всіх інших скіфів своїми рабами. Але для того, щоб тримати в покорі племена, які населяли Скіфію, царські скіфи мали контролювати всю її територію від Дону до Дунаю. Такий контроль міг здійснюватись за тих часів не інакше, як шляхом періодичних наїздів кінніх загонів скіфів-войнів. Поява правителів царських скіфів у супроводі своїх військових дружин під стінами Ольвії становила цілком слухну можливість для різних торгових операцій, зокрема для обміну рабів на грецькі товари.

⁵³ CIG, 3657, 3661, 3663—3665.

⁵⁴ АЕМО, VI, 1882, стор. 9, № 15; XVII, 1894, стор. 88.

⁵⁵ G. Perrot, *Mémoires d'archéologie, d'épigraphie et d'histoire*, Paris, 1875, стор. 192, № 4; АЕМО, XIX, 1896, стор. 228, № 94; «Dacia», т. I, 1924, стор. 273—279.

утворення. Найімовірніше, кожна з них спочатку була відособленою в економічному і політичному відношенні, й перш ніж з'явились передумови для перетворення їх в єдину державу, треба думати, минув деякий час.

Общини колоністів Нижнього Побужжя були складовою частиною древньогрецького класового, рабовласницького суспільства. В них мали місце всі властиві цьому суспільству класові суперечності, хоча в силу особливих історичних умов, за яких відбувалися виникнення і розвиток колоній, ці суперечності в розглядуваний період мали свою специфіку. Внаслідок порівняно слабкої майнової диференціації вільного населення Ольвії і поселень Нижнього Побужжя в початковий період їх існування суперечності між багатими і бідними або, вірніше, між заможними і менш заможними тут не могли набирати тієї сили, яку вони мали за тих часів у полісах материкової, острівної та малоазійської Греції, де вони були причиною запеклої соціальної боротьби, що, як, наприклад, у метрополії Ольвії — Мілеті, точилася протягом багатьох десятиліть. Основною суперечністю в общині жителів Ольвії, як і в обшинах жителів поселень ольвійської периферії, в архаїчний час, очевидно, був антагонізм між вільними і рабами. Наявність останніх необхідно припускати, хоча кількість їх, мабуть, була порівняно невеликою.

Крім суперечностей, що існували всередині общин і мали класовий характер, були суперечності, зумовлені тим, що Ольвія та інші грецькі поселення в Нижньому Побужжі являли собою інородні включення в тілі Скіфії. Самий факт зайняття греками земель на території, що становила частину Північного Причорномор'я, де панували войовничі кочівники — скіфи, містив передумови для виникнення антагонізму між цими обома етнічними спільнотами.

Суть справи не міняється і в тому разі, якщо вважати, що заселення скіфами Північного Причорномор'я відбувалось одночасно з грецькою колонізацією Нижнього Побужжя. Те, що скіфи ще не встигли міцно утвердитись тут на момент заселення цієї території греками, дало змогу останнім порівняно легко зайняти її, але зовсім не усунуло передумов для виникнення суперечностей між ними в майбутньому.

Це дає підстави припускати, що через деякий час після виникнення колонії грецькі общини Нижнього Побужжя почали потребувати такої організації, яка могла б забезпечити їм дальнє існування в умовах постійної загрози зовні і при наявності соціальних суперечностей, що розвивалися всередині них. Об'єднання їх в одну державу було історичною необхідністю. Таке об'єднання відбулось під зверхністю Ольвії.

Це припущення підтверджують деякі факти.

В середині VI ст. до н. е. в Ольвії почали відливати своєрідні грошові знаки — так звані дельфіни. Нещодавно було висловлено думку, що вони протягом усього періоду їхнього обігу були приватною монетою⁵⁶. Але більш імовірним є погляд переважної більшості дослідників, згідно з яким ольвійські дельфіни були державною монетою і, отже, являють собою пам'ятки ольвійської державності.

Таким чином, є підстави вважати, що в середині VI ст. до н. е. Ольвійська держава вже існувала. Об'єднання окремих грецьких общин Нижнього Побужжя під зверхністю Ольвії відбулось, очевидно, десь близько середини VI ст. до н. е.

Можна припускати і дещо інші обставини виникнення Ольвійської держави. Так, зокрема, може бути висловлена думка про те, що полі-

⁵⁶ П. О. Ка́рышковский, О надписях на ранних монетах Ольвии, МАСП, вип. 4, Одесса, 1962, стор. 225. В цій же праці наведено літературу про ольвійські мідні дельфіни.

тичне об'єднання грецьких поселень Нижнього Побужжя на чолі з Ольвією утворилося одночасно з заселенням греками-колоністами зазначененої території. Цьому, однак, суперечить одна обставина. Заснуванню Ольвії та більшості інших грецьких поселень на узбережжі Бузького і Березанського лиманів передувало виникнення в цьому районі поселення греків, залишки якого відкрито на сучасному о. Березань. У початковий період свого існування це поселення інтенсивно розвивалося і на той час, коли грецькі колоністи заснували Ольвію та інші поселення Нижнього Побужжя, воно являло собою досить значний центр. Певний час Березанське поселення, очевидно, конкурувало з Ольвією і, можливо, навіть боролось проти неї за зверхність у цьому районі грецької колонізації⁵⁷. Бурхливий розвиток Ольвії, проте, зумовив перемогу її в цій боротьбі. Ольвія забезпечила собі тут провідну роль і стала економічним, політичним і культовим центром греків-колоністів Нижнього Побужжя.

В. Л. ЗУЦ

К ВОПРОСУ ОБ ОБРАЗОВАНИИ ОЛЬВИЙСКОГО ГОСУДАРСТВА

Р е з у м е

Незадолго до основания Ольвии, а также спустя некоторое время после ее основания на побережье Бугского, Днепровско-Бугского и Березанского лиманов возник ряд поселений — на о. Березани, в районе с. Викторовки, на территории Очакова, в с. Днепровском (б. Сары-Камыш), у Широкой балки, в с. Лупаревой Балке, в урочище Скелька, к югу от с. Александровки, на север и восток от с. Станислава. Судя по материальной культуре, большинство из них было основано греками. Ольвийское государство образовалось вскоре после переселения в Нижнее Побужье греческих колонистов и явилось результатом объединения отдельных греческих общин под главенством Ольвии. Это произошло, по-видимому, около середины VI в. до н. э. В пользу такого предположения свидетельствует то, что в середине VI в. до н. э. в Ольвии начали выпускать денежные знаки — бронзовые дельфины. Поскольку подавляющее большинство исследователей считает ольвийские дельфины государственной монетой, то можно предполагать, что выпуск их имел место лишь после того, как произошло объединение греческих общин Нижнего Побужья в одно государство и Ольвия стала его политическим центром.

---

⁵⁷ На думку В. В. Лапіна, «як найраніше грецьке поселення Нижнього Побужжя Березанське поселення було тим зародком, з якого розвинувся пізніше Ольвійський поліс». Під останнім, звичайно, слід розуміти «не власне місто Ольвію, а всю сукупність об'єднаних економічно і культурно грецьких поселень, відповідним політичним центром якої на певному етапі стало місто Ольвія» (В. В. Лапін, вказ. праця, стор. 9).

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦЬ

СЛОВ'ЯНИ Й ПЛЕМЕНА САЛТІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Питання про зв'язки слов'ян з своїми східними сусідами в VIII—IX ст. дуже цікаве, але, на жаль, недостатньо висвітлене в історичній та археологічній літературі. Основна причина цього — обмежена кількість археологічних матеріалів. Тепер, в зв'язку з виявленням та дослідженням нових археологічних пам'яток, дещо розширилась наша уява про матеріальну культуру східнослов'янських племен та їх східних сусідів. Просунулося вперед вивчення археологічних пам'яток літописних сіверян — відкрита група волинцівських пам'яток¹. Продовжується вивчення роменських городищ². На Правобережжі відкриті пам'ятки древлян³, уличів⁴, тиверців⁵. Стали відомі пам'ятки, які можна вважати полянськими⁶.

Значно краще також вивчені і пам'ятки салтівської культури. Якщо в недалекому минулому вони були відомі виключно по матеріалах могильників, то тепер досліджено й низку поселень цієї культури. Велику роботу провела Волго-Донська експедиція, розкопавши Саркел та інші поселення на Дону⁷. Розкопки й розвідки були також проведенні Інститутом археології АН УРСР на Сіверському Дінці та Осколі⁸.

Внаслідок цих досліджень з'ясувалось, що в VIII—IX ст. між Карпатами та Волгою жило два великих масиви племен: в західній частині цього району — слов'яни, в східній — племена салтівської культури. Останні входили в одне політичне об'єднання — Хозарський каганат.

Межа між цими масивами племен проходила десять трохи на захід від Сіверського Дінця (рис. 1). Живучи близько одна від одної, ці групи населення вступали між собою в найрізноманітніші взаємозв'яз-

¹ Д. Т. Березовець, Дослідження на території Путівльського району Сумської області, АР УРСР, III, К., 1952, стор. 242—250.

² И. И. Ляпушкин, Городище Новотроицкое, МИА, № 74, М., 1958; його ж, Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа, МИА, № 104, М., 1961.

³ В. К. Гончаров, Лука-Райковецкая, МИА, № 108, М., 1963, стор. 283—315; И. В. Русанова, Поселение у с. Корчака на р. Тетерев, МИА, № 108, стор. 39—50.

⁴ Д. Т. Березовець, Поселение уличей на р. Тясмин, МИА, № 108, стор. 145—208; П. И. Хавлюк, Раннеславянские поселения на средней части южного Побужья, СА, 1961, № 3.

⁵ Г. Б. Федоров, Население Прутско-Днестровского междуречья, МИА, № 89, М., 1960.

⁶ Г. Г. Мезенцева, Археологічні розкопки канівського поселення полян. Вісник Київського університету, 1962, № 5, стор. 92—102.

⁷ Див. МИА, № 62, М.—Л., 1958; МИА, № 75, М.—Л., 1959.

⁸ Розвідки Ліберова та розкопки Д. Т. Березовця в сс. Жовтневе і В. Салтів. Матеріали зберігаються в Інституті археології АН УРСР.

ки — політичні, господарські, культурні і т. ін. Вони не могли пройти безслідно й повинні простежуватись в археологічному матеріалі.

Такі зв'язки почали шукати відразу ж після відкриття Салтівського могильника. Для цього був використаний найбільш масовий матеріал — кераміка. Порівнюючи слов'янські кургани горщики Х—XI ст. з горщиками салтівської культури, дослідники одразу ж звернули увагу на їх подібність. В. А. Городцов вважав, наприклад, горщики із Зливківського могильника «лише імітацією слов'яно-руських глиняних горщиків Середньої Росії»⁹. Так само оцінювали цю схожість В. А. Ба-

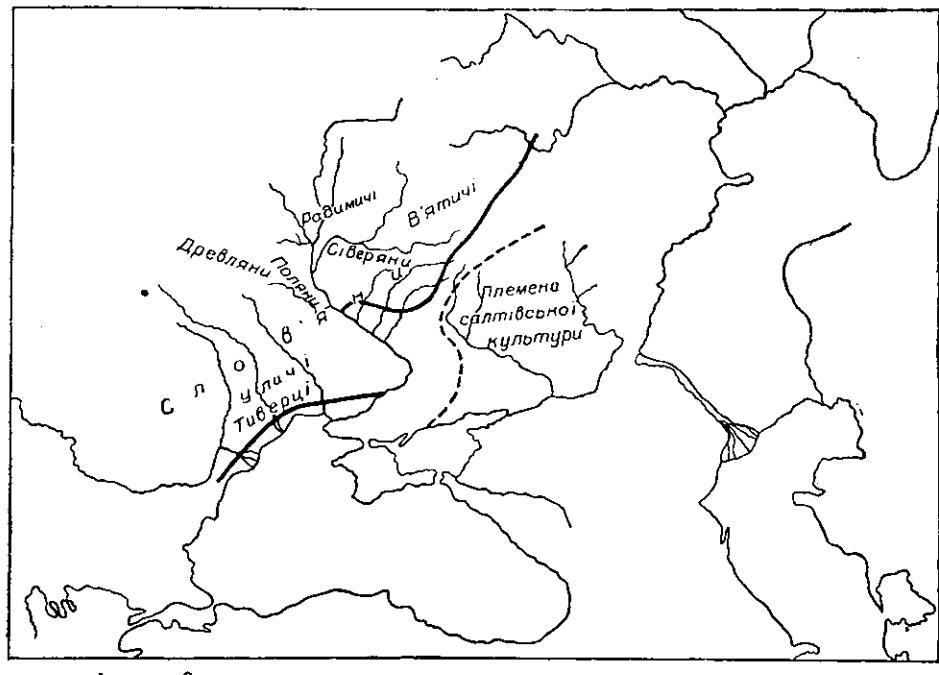

Рис. I. Кarta розміщення слов'ян та племен салтівської культури у VIII ст.
1 — східна межа слов'ян; 2 — західна межа племен салтівської культури.

бенко¹⁰, Б. О. Рибаков¹¹. Ще далі пішов С. А. Семенов-Зусер, який вважав горщики з Салтівського могильника слов'янськими старожитностями, а в деяких похованнях цього могильника вбачав поховання слов'ян¹².

Деякі вчені вважали, що південно-східна частина сучасної України, а також прилеглі до неї з південного сходу та сходу райони Російської Федерації в VIII—IX ст. були заселені слов'янськими племенами¹³.

З появою нових матеріалів ця точка зору змінилась, що видно хоча б з останніх праць І. І. Ляпушкіна, який тепер вже не повторює свою тезу про заселення слов'янами Подоння¹⁴.

Інтерес до цієї теми викликав появу статей С. О. Плетньової, при-

⁹ В. А. Городцов, Результаты археологических исследований в Изюмском уезде, Харьковской губ., Труды XII АС, т. I, 1901, стор. 212.

¹⁰ В. А. Бабенко, Памятники хазарской культуры на Юге России, Труды XV АС, т. I, 1901, стор. 439—446.

¹¹ Б. А. Рыбаков, Ремесло древней Руси, М., 1947, стор. 113.

¹² С. А. Семенов-Зусер, Розкопки коло с. В. Салтів в 1946 р., АП УРСР, т. I, К., 1947, стор. 131—182.

¹³ А. В. Арциховский, Введение в археологию, вид. 3, М., 1947, стор. 187—189.

¹⁴ И. И. Ляпушкин, Памятники салтовской культуры в бассейне р. Дона, МИА, № 62.

свячених слов'янно-салтівським відносинам¹⁵. Основна думка автора зводиться до того, що на археологічному матеріалі, який є в розпорядженні дослідників, можна простежити в деяких елементах салтівської культури слов'янські впливи. Автор вважає, що такі впливи були досить значні, але розподілялись нерівномірно по території, яку населяли племена салтівської культури. Дослідниця вважає, що «вплив слов'ян в найбільшій мірі позначився на північно-західній та західній околицях Хазарського каганату — в верхів'ях Сіверського Дінця, Оскolu та Дону». «Очевидно,— пише далі автор,— деяка своєрідність салтово-маяцької культури цих земель багато в чому залежить від близького сусідства слов'янських племен»¹⁶.

До слов'янських впливів вона відносить розташування салтівських городищ на високих мисах, ескарпування схилів, наявність на городищах наземних або напівземлянкових жител, а не юрт і в цих житлах — печей, а не відкритих вогнищ. Наявність в салтівських пам'ятках чорних або брунатних горщиків, зроблених з добре відмуленої глини, з високими прямими вінцями й орнаментом з лискованих ліній пояснюється тим, що «мабуть, виробництво їх існувало на слов'янських поселеннях волинцівської культури, звідки ці посудини зрідка попадали до салтівців в найближчі поселення й на Оскол, де сліди слов'янських впливів простежуються досить чітко й по нашим даним (особливо по наявності в житлах печей)»¹⁷. На думку автора, поховання з тілоспленням, відомі на Сіверському Дінці, що супроводяться чисто салтівським інвентарем, слід вважати слов'янськими.

З другого боку, С. О. Плетньова бачить і впливи носіїв салтівської культури на своїх найближчих сусідів — мешканців волинцівських поселень. Для підтвердження цього вона пише: «Перш за все кидається в очі спорудження на волинцівських поселеннях жител з відкритими вогнищами й заміна звичайних для слов'ян курганів безкурганими могильниками»¹⁸. Тут, безумовно, якесь непорозуміння, тому що всі волинцівські житла мають великі глиняні печі, а не відкриті вогнища. Щодо курганів, то досить широко відомо, що еволюція поховальних звичаїв всіх слов'янських племен Подніпров'я до прийняття християнства йшла від безкурганих могильників до курганів, а не навпаки.

Слід зазначити, що слов'янські племена і племена салтівської культури мають багато відмінностей. Слов'яни — це великий одноетнічний масив хліборобів з традиціями осілості, які сягають далеко вглиб віків; з однаковим рівнем соціально-економічного розвитку, дуже близькою матеріальною культурою, яка має лише деякі етнографічні відмінності; майже з однаковим світоглядом і випливаючими з цього віруваннями. Коротше кажучи, у них однакові форми суспільного існування й одинаковий або, в усікому разі, дуже близький психічний склад. Оскільки слов'яни вже у VII ст. займають цілком певні землі, можна твердити про спільність їх території. Говорять вони на діалектах однієї слов'янської мови. Отже, в VII ст. перед нами виступає цілком сформована слов'янська народність з чіткими ознаками...

Носії салтівської культури — не одноетнічні. До складу салтівських племен входили алани, болгари, хозари, а також інші народи, імена яких невідомі. Кожна з цих груп народів в етнічному плані не була монолітною. Відрізнялись ці племена між собою і рівнем соціально-економічного розвитку. Серед них були осілі землероби, напівкочови-

¹⁵ С. А. Плетнєва, Средневековые поселения верховьев Северского Донца, КСИА АН ССР, вып. 79, М., 1960; і і ж, О связях алано-болгарских племен Подонья со славянами в VIII—IX вв., СА, 1962, № 1.

¹⁶ С. А. Плетнєва, О связях алано-болгарских племен..., стор. 83.

¹⁷ Там же, стор. 91—92.

¹⁸ Там же, стор. 91.

ки, кочовики. Не було у них і єдиного соціального укладу: вони включали племена з родовими і феодальними відносинами. Не мали вони й єдиного світогляду, вірувань, про що дуже добре свідчить строкатість поховальних звичаїв. Хоча матеріальна культура цих племен однотипна, не можна говорити про єдність їх психічного складу. Ця однотипність виробилась внаслідок співіснування різноплемінного населення в межах однієї держави — Хозарського каганату, який забезпечував досить тісні економічні зв'язки на значних територіях. Не мали носії салтівської культури і єдиної мови.

Отже, в носіях салтівської культури не можна вбачати єдиної народності. Тут ми спостерігаємо лише процес її утворення. Цей процес в силу багатьох причин не знайшов свого завершення. Під ударами печенігів, з одного боку, й Київської Русі, з другого, процес складання єдиної народності тут припинився, і народи, втягнуті в нього, пішли кожний своїм історичним шляхом.

Таким чином, в першому випадку ми маємо справу з уже сформованою народністю, а в другому — з народністю, яка знаходиться лише в стадії формування. Вивчаючи взаємозв'язки цих груп населення, ми завжди повинні мати це на увазі.

В Подніпров'ї слов'янське населення й племена салтівської культури були роз'єднані значними просторами. Лише в дуже обмеженому районі на р. Уді, де в IX—Х ст. було зосередження сіверських поселень, вони стикалися безпосередньо¹⁹.

Племена салтівської культури вже в VIII ст. досягли досить високого рівня соціально-економічного розвитку. В цей час майже весь керамічний посуд вироблявся у них на гончарному колі, що свідчить про остаточне відділення ремесла, про існування внутрішнього ринку і розвиненого обміну. Археологічні матеріали показують значну майнову і соціальну диференціацію населення. Тут вже існують великі городи²⁰ (рис. 2) та домінують феодальні відносини²¹.

Найближчі їх сусіди — сіверяни в цей же час знаходилися на дещо нижчому рівні соціально-економічного розвитку. Волинські і ранні роменські пам'ятки характеризуються ліпною керамікою, власного гончарного виробництва сіверяни в цей час ще не мали. Гончарна кераміка власного вироблення з'являється у них в кінці цього століття, а в деяких місцях — і в IX ст. Відповідно до цього лише в кінці IX — на початку X ст. на всій слов'янській території остаточно відокремлюються ремесла, з'являється більш-менш широкий внутрішній ринок, значно поширюється обмін.

У VIII ст. у сіверян ще немає городів, феодальних замків. Укріпленні роменські городища, що з'являються тут саме в цей час, не можна вважати такими. Це були звичайні поселення общинників, укріплені у зв'язку із зовнішньою небезпекою. У VIII ст. феодальні відносини в сіверянському суспільстві лише формувалися.

Такими були співвідношення рівнів соціально-економічного розвитку цих груп населення.

* * *

Писемні джерела дають прямі свідчення про політичні зв'язки Хозарського каганату з слов'янськими племенами. Оскільки загальноизвестано, що племена салтівської культури входили до складу Хозар-

¹⁹ С. А. Плетнєва, Рецензия на работу Б. А. Шрамко «Древности Северского Донца», СА, 1964, № 3, стор. 344.

²⁰ Д. Т. Березовец, Раскопки в Верхнем Салтове в 1959—1960 гг., КСИА АН УССР, вып. 12, К., 1962.

²¹ М. И. Артамонов, Саркел и некоторые другие укрепления Северо-Западной Хазарии, СА, VI, 1940, стор. 159.

ського каганату, то цілком ймовірно, що вони здійснювали політику каганату, зокрема щодо своїх найближчих сусідів — сіверян.

Літопис повідомляє, що на якомусь етапі свого існування деякі східнослов'янські племена платили хозарам данину. Обставини, при яких це трапилося, не зовсім ясні. В літописах немає відомостей про військові сутички, про пригноблення племен, про якість жорстокості і т. п., подібно до того, як говорить літописець, наприклад, про аварські завоювання, більш віддалені від нього в часі, які супроводжувалися «примучуванням» дулібів.

Поляни підкорились хозарам майже добровільно й без значного опору погодились платити їм данину. Літописець так розповідає про

Рис. 2. План городища VIII—IX ст. в с. Верхній Салтів.
1 — фортеця; 2 — цитадель; 3 — посад; 4 — катакомбний могильник; 5 — поселення; 6 — грунтовий могильник.

це: «И наидоша я козаре, седящая на горах сих в лесех, и реша козары: «Платите нам дань». Сдумавше же поляне и вдаша от дыма мечь»²².

Безпосередньо перед цією розповіддю літописець згадує, що поляни «быша обидими древлями и инеми околними»²³. Треба гадати, що таке легке підкорення полян хозарами було зв'язано з цими подіями. Можна припустити також, що між полянами й Хозарським каганатом існували відносини союзників. Данина полян могла бути своєрідною платою за якість послуги, можливо, за допомогу у врегулюванні їх відносин з «обидчиками» — древлянами й «инеми околними».

Данина сіверян не носила такого добровільного характеру. Це видно з того, що в VIII ст. сіверянське населення без помітних внутрішніх причин укріплює свої поселення. Роменські городища, відомі нам для того часу, являли собою не городи і феодальні замки, які могли виникнути в процесі розвитку феодальних відносин, а укріпленні поселення общинників, які виникли під впливом загрози з боку Хозарського каганату.

²² Повесть временных лет, М.—Л., 1950, стор. 16.

²³ Там же.

Характер данини, яку сплачували хозарам слов'янські племена, свідчить, що це не було епізодичним явищем. Данина бралася з «диму», тобто з кожної господарської одиниці, а це означає, що її сплачувало все населення. Назви данини — «бель», «веверица», «шеляг» також свідчать про її масовість. Вона зовсім не схожа на ту данину, якою, наприклад, обкладав греків Олег. «И заповеда Олег дань даяти на 2000 корабль, по 12 гривен на человек, а в корабли по 40 мужъ»²⁴. Це був одноразовий акт. Вірніше це була не данина, а контрибуція, її бралася вона не з усього населення країни, а з імператорської, тобто державної казни. Маси грецького населення про неї могли й зовсім не знати. Поляни платили данину дещо іншого характеру. Данина могла б вважатись епізодичною, якби не повідомлення літопису про те, що ще в 862 р. поляни її сплачували «по мечу з диму»²⁵. Цього не могло робити кожне господарство. Такий вид данини спроможна була сплачувати лише верхівка суспільства, якийсь князь і його дружинники. Все викладене дуже добре узгоджується з нашим припущенням про те, що ця данина була платою за якісь послуги або ознакою прийняття зверхності Хозарського каганату. Згідно з літописом, майже всі слов'янські племена припинили платити хозарам данину відразу ж після 882 р. Більш складне питання — з якого часу вони почали її сплачувати. Допомогти в цьому можуть тільки археологічні матеріали. Треба гадати, що сіверяни почали платити данину з моменту появи укріплених поселень — роменських городищ, тобто десь у VIII ст. Отже, можна вважати, що ця данина сплачувалась протягом другої половини VIII — першої половини IX ст.

Літопис повідомляє, що поляни «вдаша от дыма меч» десь після смерті трьох братів — Кия, Щека і Хорива. Він в якісь мірі пов'язує між собою ці події: «По сих же летех, по смерти братье»²⁶. Якщо вважати, що ці події відбувались десь в другій половині VII ст., то підкорення полян хозарам слід відносити до першої половини VIII ст. Все це добре підтверджується і археологічними матеріалами. Саме в цей період на слов'янські землі проникає значна кількість речей салтівського круга, про що мова буде нижче.

Слід зазначити, що ніяка данина не сплачувалась цілком добровільно, бо ніхто і ніколи просто так не віддавав частини майна або якогось продукту, здобутих своєю працею. Для того, щоб стягнути данину, потрібний був примус. Якщо для тих чи інших зборів всередині племені або общини на користь власної верхівки примус міг бути моральним (традиції та пережитки родового ладу), то збори на користь іноземців стягувалися тільки при допомозі сили або внаслідок загрози її застосування.

Цілком законно виникає питання, хто ж збирав цю данину. Навряд чи буде правильним припущення, що хозарська дружина щорічно відправлялась з далекого Ітіля в слов'янські землі для її збору. Більш ймовірним буде припущення, що намісник чи якийсь уповноважений центральної влади каганату разом з відповідними представниками військового та адміністративного апарату перебували десь в безпосередній близькості від слов'янських земель. Можливо, що місцем перебування такої особи був один з городів, розташованих на Сіверському Дінці. Це міг бути Верхній Салтів — великий город в центрі городищ і селищ салтівської культури.

Зовсім не виключено, що якісь адміністративні особи каганату могли знаходитись й безпосередньо на слов'янських землях. В цьому плані на Лівобережжі дуже цікавим є Бітицьке городище, яке займає

²⁴ Повесть временных лет, стор. 24.

²⁵ Там же, стор. 18.

²⁶ Там же, стор. 16.

особливе положення серед сінхронних йому археологічних пам'яток. Воно найраніше і найміцніше городище на сіверянській землі в третій чверті I тисячоліття. Городище займає два високих миси, розділених глибоким яром. Поглиблени розвідки були проведені тільки на одній частині його — східній²⁷. Ця частина городища займає площу близько 4 га, друга частина — західна, майже така сама. Загальна площа городища значно більша, ніж будь-якого рядового роменського. З напільногого боку східна частина городища укріплена двома рядами валів та ровів, що також не є звичайним для роменських городищ. Схили в бік річки сильно ескарновані.

При першому знайомстві з Бітицьким городищем в 1947 р. І. І. Ляпушкін був дуже здивований своєрідністю керамічного комплексу, виявленого тут. Незвичайність комплексу не давала можливості визначити його культурну приналежність²⁸. Він складався в основному з гончарного посуду — горщиків, глечиків та амфор. Горщики зроблені з доброї тонкої глини, мають рівну поверхню, чорного, сірого або брунатного кольору (рис. 3). Для більшості їх характерні вертикальні вінця, що утворюють широку шийку. Є й горщики з невеликими відгнутими назовні вінцями. Майже весь посуд орнаментований по плічках стрічками з двох ліскованих ліній та хвилястим орнаментом між ними. Вище й нижче цього пaska по бокових стінках йдуть недбайливо зроблені вертикальні лісковані смуги. На денцях посуду зустрічаються гончарні клейма.

Такий же посуд відомий з волинцівських пам'яток та деяких роменських городищ, а також з пам'яток салтівської культури (рис. 3)²⁹.

Глечики, що зустрічаються тут, темно-сірі, з широкою нижньою частиною, прикрашені орнаментом з ліскованих ліній — типово салтівські. Уламки амфор належать посудинам з округлим денцем, брунатного кольору, того ж типу, що й амфори з салтівських пам'яток.

Ліпна кераміка, що зустрічається на цьому городищі, не має характерного роменського орнаменту, на ній є лише зашипи по краю вінець. За всіми своїми ознаками вона подібна до ліпної кераміки волинцівських пам'яток або до ліпної кераміки Опішнянського городища (найдавніше з роменських городищ).

Привертають до себе увагу й житла, лише трохи заглиблі в землю (до 25 см), в той час як для сіверян характерні напівземлянки глибиною 1—1,5 м. Одне з розкопаних тут жител мало кругле вогнище, а не піч³⁰ — явище невідоме ні на волинцівських, ні на роменських пам'ятках.

Виходячи з сказаного вище, в матеріалах Бітицького городища можна бачити елементи двох культур: салтівської та сіверянської в ранніх її проявах. Елементи цих двох культур, треба гадати, співіснують, не виявляючи тенденцій до злиття.

Така своєрідна пам'ятка на сіверянській землі потребує свого витлумачення.

Бітицьке городище має дуже міцні укріплення, зроблені по типу салтівських городищ (ескарнування схилів, кілька рядів валів та ровів). Цю пам'ятку є всі підстави розглядати як залишки поселення особливого типу, яке нагадує город.

Про це свідчать його розміри, велика кількість гончарної кераміки своєрідних форм, значна кількість знахідок в культурному шарі

²⁷ І. І. Ляпушкін, К вопросу о волынцевской культуре, СА, т. XXIX—XXX, 1959, стор. 58—83.

²⁸ І. І. Ляпушкін, Дослідження Дніпровської лівобережної експедиції 1947—1948 рр., АП УРСР, т. III, стор. 304—305.

²⁹ С. А. Плетнєва, О связях алано-болгарских племен..., стор. 91.

³⁰ І. І. Ляпушкін, К вопросу о волынцевской культуре, СА, XXIX—XXX, стор. 72.

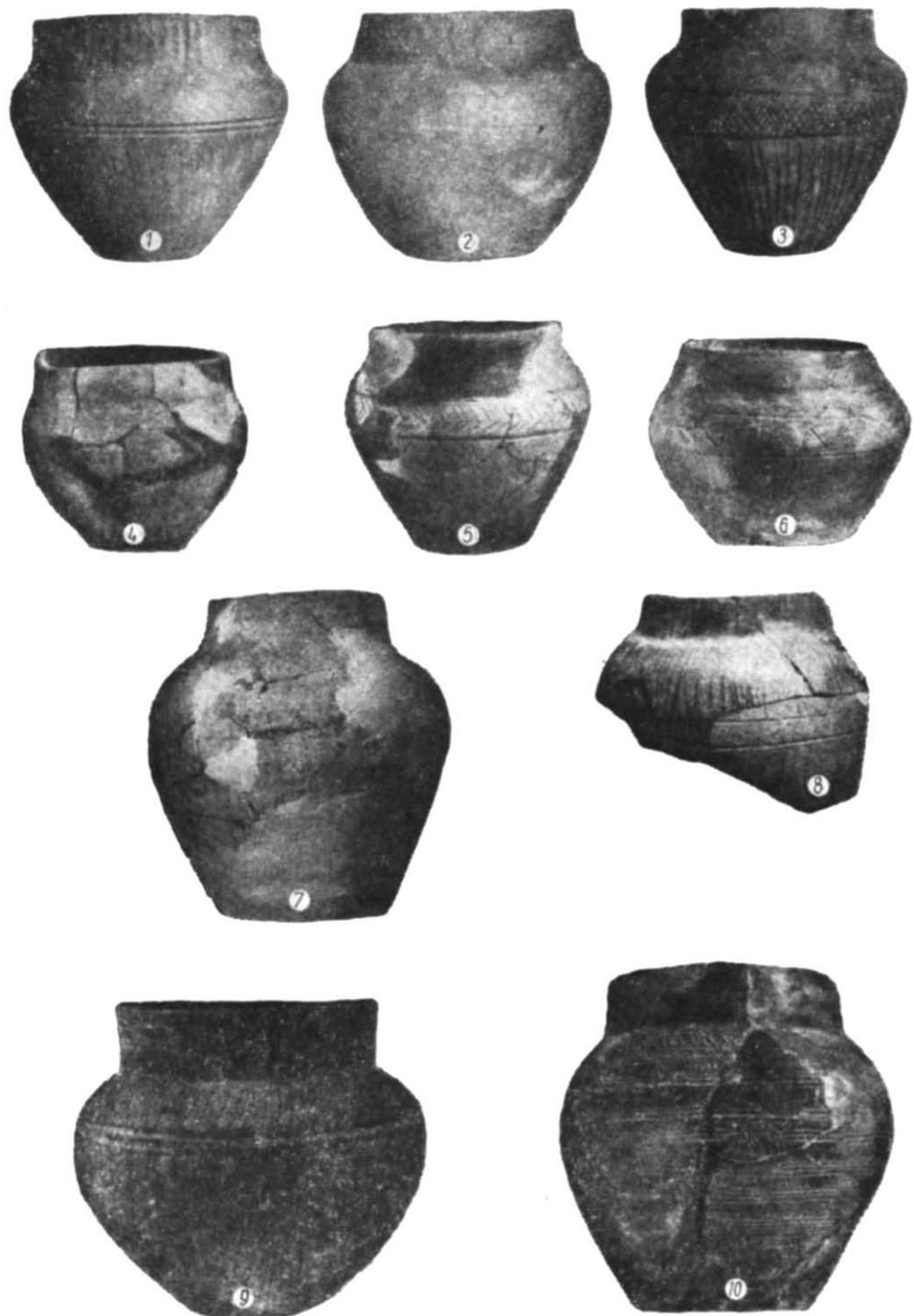

Рис. 3. Кераміка волинцівського типу.

1—3 — з Волинцівського могильника; 4—6 — з городища в с. Бітиця; 1, 8 — з салтівського поселення в с. Жовтиєве (р. Оскол); 9 — з Дмитрівського катакомбного могильника (р. Сіверський Донець); 10 — з городища Алчедар (Молдавія).

металевих виробів та ін. Очевидно, цей город міг бути своєрідним аванпостом іноземного населення, що жило в сіверянському середовищі. Можна зробити навіть припущення, що це був якийсь опорний пункт Хозарського каганату. Дуже ймовірно, що місці укріплення захищали не лише людей, що виконували якісь політичні функції, а й численних ремісників та торговців. Ремісники виготовляли різні вироби, в тому числі й кераміку, а реалізували їх серед верхівки сіверянського суспільства. Місцеві ремісники обслуговували, в основному, слов'янське населення, чим і пояснюється своєрідність їх виробів.

Хто за етнічною належністю були ці ремісники й люди, що здійснювали політичні та адміністративні функції, сказати важко за браком даних. Тепер можна лише твердити, що численні елементи салтівської культури, як і просто салтівські речі, потрапили сюди разом з її носіями.

Друге поселення такого ж типу, що випадає з низки оточуючих його слов'янських поселень VIII ст., знаходиться на Правобережжі; це широковідоме поселення на Пастирському городищі³¹. Слов'янські поселення, відомі нам на Правобережжі, характеризуються невеликими селищами, розташованими в заплаві річок³². В пам'ятках VII — початку VIII ст. немає місцевого гончарного посуду, він з'являється лише в кінці VIII ст. На матеріалах цих пам'яток можна простежити, як місцеві гончари оволодівають технікою виготовлення посуду на гончарному колі. Лише в IX ст. цей посуд починає витісняти ліпний, що добре спостерігається на матеріалах поселення в урочищі Лука-Райковецька³³, Макарів острів³⁴ та ін.

Керамічний комплекс поселення на Пастирському городищі містить в собі більше половини гончарного посуду доброї якості, дуже близького за своїм типом до салтівського (рис. 4, 5—7). Тут також є й типові салтівські глечики і амфори. Горщики з цього поселення, виготовлені на гончарному колі, мають лискований орнамент. Повні аналогії їм є в матеріалах VIII ст. з кам'яної фортеці в с. Верхній Салтів (рис. 4, 1—4), з Плісок в Болгарії (рис. 4, 10—12) та в деяких пам'ятках Румунії (рис. 4, 8—9). Це поселення дало дуже велику кількість ювелірних виробів, перелічувати які навряд чи доцільно. Досить нагадати, що переважна більшість знахідок так званого «антського кругу» походить саме звідси.

Інших поселень такого типу на Правобережжі ми поки що не знаємо. Беручи до уваги високий рівень археологічної вивченості цього району, є всі підстави припускати, що їх просто немає.

Треба гадати, що на Пастирському поселенні, як і на Бітицькому городищі, жило змішане населення, в тому числі болгари й слов'яни. Ліпна кераміка, серед якої є характерні біконічні посудини, була широко розповсюджена в той час від Черкас до Запоріжжя³⁵.

Поселення на Пастирському городищі не має укріплень³⁶, але їх не мають і слов'янські поселення. Це явище повинно знаходити собі пояснення у взаємовідносинах чужинців, що жили тут, з місцевим населенням. Дуже можливо, що стосунки між ними, на відміну від стосунків племен на Лівобережжі, були, мабуть, рівноправними.

³¹ М. Ю. Брайчевський, Пастирська експедиція 1949 р., АП УРСР, т. V, К., 1955.

³² Див. МИА, № 108.

³³ В. К. Гончаров, Лука-Райковецька, МИА, № 108, стор. 283—315.

³⁴ Д. Т. Березовець, Поселеніе уличей на р. Тясмин, МИА, № 108, стор. 188.

³⁵ Там же.

³⁶ Вали й рови, що є тут, відносяться до скіфського часу і як укріплення в VII—VIII ст. ніякого значення не мали. Поселення цього часу перекриває їх і виходить за їх межі.

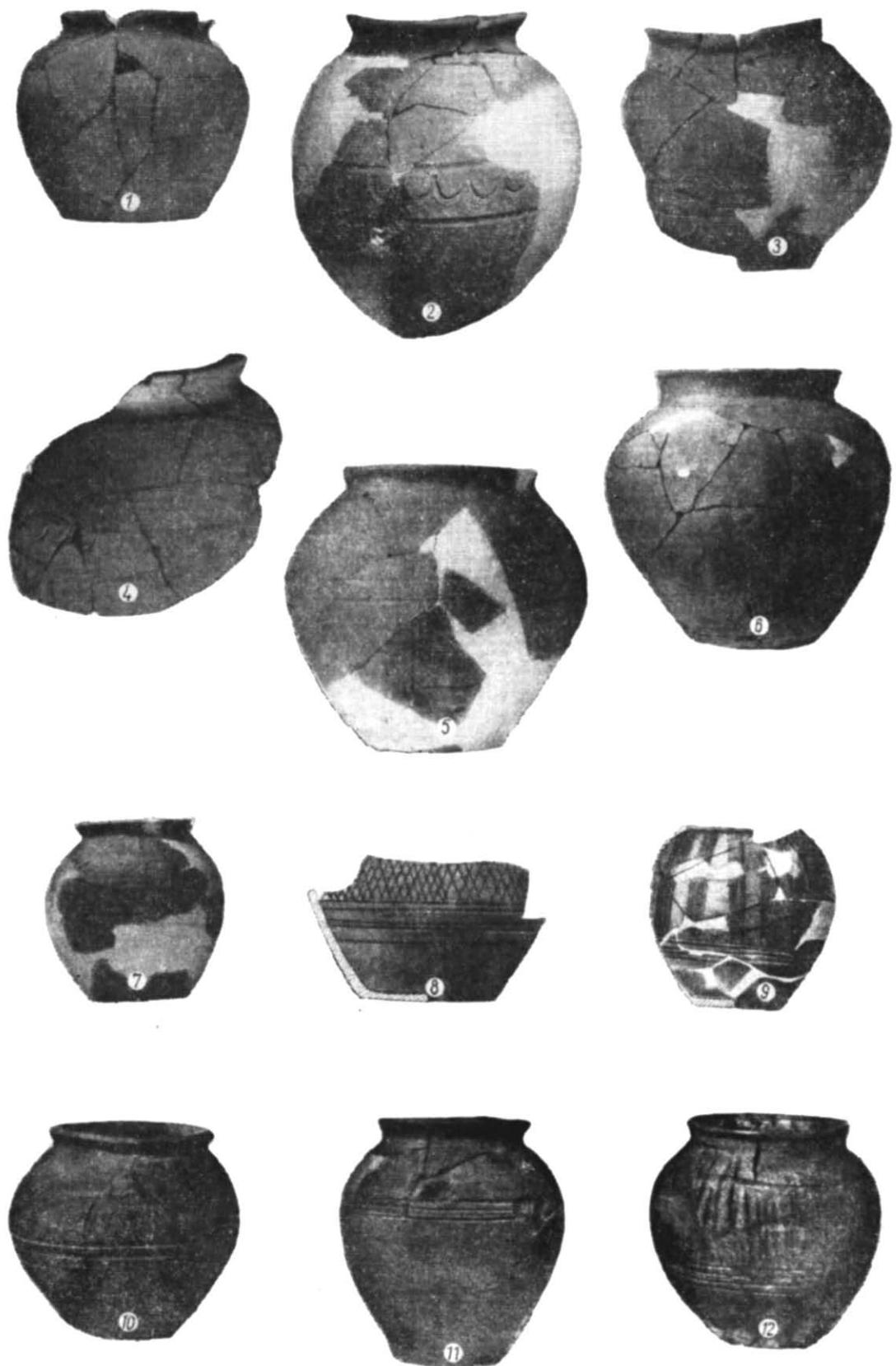

Рис. 4. Кераміка пастирського типу.

1—4 — з цитаделі Верхньо-салтівського городища; 5—7 — з поселення на Пастирському городищі;
8, 9 — з Сата-Ноу (Румунія); 10—12 — з Плісок (Болгарія).

Гончарна кераміка сірого, чорного і брунатного кольору з лискованим орнаментом у VIII ст. дістала досить значне поширення на слов'янських землях, в тому числі на землях придніпровських слов'ян. На Лівобережжі вона відома на пам'ятках волинцівського типу, в ранніх шарах роменських городищ. На Правобережжі вона присутня майже на всіх поселеннях цього часу. Ця кераміка не є місцевою для поселень Лівобережжя й Правобережжя, крім Бітицького та Пастирського. За своїми формами вона не скрізь однакова. На Правобережжі, наприклад, немає горщиків з вертикальними вінцями, характерних для пам'яток Лівобережжя. Цю групу кераміки повсюдно супроводжують салтівські глечики й амфори.

Крім слов'янських пам'яток, на яких є салтівська кераміка, в Подніпров'ї є низка явно не слов'янських пам'яток з такою керамікою. До них можна віднести печі для обпалу кераміки в Тарановому яру біля с. Мачухи³⁷, в яких обпаливались великі триручні глеки. Печі для обпалу такого самого посуду були і в балці Канцирі біля Запоріжжя³⁸. Кераміка цього типу також входила до складу Вознесенського скарбу³⁹.

Всі ці знахідки свідчать не лише про проникнення на слов'янські землі окремих речей іноземного походження шляхом торгівлі, обміну і т. п., але й про наявність тут населення з відмінною культурою, яку в широкому плані можна віднести до салтівського круга. При спробах визначити час, на який припадають найтісніші контакти між слов'янським населенням районів, зайнятих салтівською культурою, згадана кераміка може мати суттєве значення.

Гончарна кераміка, яка входить до складу керамічних комплексів слов'янських поселень VIII ст. і яку ми відносимо до салтівського круга, не пов'язується з власною слов'янською керамікою. Тут все відмінне: і технологія, і техніка, і форми, і орнамент. Тут немає також найбільш масового салтівського посуду — горщиків для приготування їжі, а є лише «парадний» сірий, чорний, брунатний з лискованим орнаментом. Найбільш поширеного в салтівських пам'ятках виду цього посуду — глечиків — тут майже немає, що, мабуть, пояснюється іншим режимом харчування.

Це явище може знайти своє пояснення в тому, що кухонний гончарний посуд, будучи посудом масовим, через відсутність внутрішнього ринку не міг знайти свого споживача і не виготовлявся. Посуд «парадний» був поширений лише серед верхівки слов'янського суспільства.

Кераміка, про яку йдеться, з'являється і побуває на слов'янських пам'ятках лише в дуже обмежений період: на Лівобережжі вона є на неукріплених поселеннях волинцівської культури і в ранніх шарах роменських городищ, на Правобережжі — в пам'ятках типу Луг II, тобто тут і там в VIII ст. В дальшому ця кераміка не дістає поширення і не заміняє місцевої, ліпної. Волинцівський могильник, де ця кераміка зустрічається лише в багатьох похованнях, яскраво свідчить, що вона була в ужитку лише у верхівки сіверянського суспільства. Рядові мешканці не мали її. Як результат цього на тих же поселеннях виготовляється ліпна кераміка, що наслідує форму кружальної. Виробляється вона з більш тонкого тіста, ніж звичайна. Більш старанно обробляється її поверхня. На поселеннях такої ліпної кераміки дуже мало, а в могильнику вона служить урнами.

³⁷ Н. Е. Макаренко, Археологические исследования 1907—1908 гг., ИАК, № 43, 1911, стор. 118.

³⁸ А. В. Добровольський, Матеріали до археологічної карти Дніпровського Надпівденного краю в межах Запорізької області, Археологія, т. VII, К., 1952, стор. 87.

³⁹ А. В. Грінченко, Пам'ятка VIII ст. коло с. Вознесенська на Запоріжжі, Археологія, т. III, К., 1950, стор. 57—58.

На Новотроїцькому городищі, розташованому досить близько від Бітицького, зовсім немає гончарної кераміки, в той час як ліпна, імітуюча гончарну, представлена тут досить широко. Це можна пояснювати тільки тим, що мешканці цього поселення не мали змоги придбати гончарну кераміку, а самі виробити її не вміли, оскільки власного гончарного ремесла у них ще не було.

Новотроїцьке городище виникло не раніше кінця VIII — початку IX ст.⁴⁰ Це добре узгоджується з нашою уявою про час існування Бітицького городища і широкий розвиток гончарства на ньому. Мабуть, десь в кінці VIII або на самому початку IX ст. це поселення, як і Пастирське, втрачає своє значення ремісничого центру. Одночасно з припиненням на цих поселеннях діяльності ремісників та торговців припиняється й приплив гончарної кераміки на слов'янські землі. Це явище добре простежується на матеріалах розкопок біля с. Пеньківки, де було досліджено чотири поселення, що вкладаються в хронологічні рамки VII—IX ст. На поселенні в Молочарні (VII ст.) кераміки, про яку йде мова, ще немає, на поселенні Луг I (кінця VII—початку VIII ст.) вона вже є, але в невеликій кількості (5% від всієї гончарної), на поселенні Луг II (VIII ст.) присутність її вже цілком відчутна (27,2%), на поселенні в урочищі Макарів острів (кінець VIII — початок IX ст.) вона вже майже зникає (5%).⁴¹

Все це дає підстави твердити, що час найбільш тісних контактів слов'ян і племен салтівської культури припадає на VIII ст. Це час розквіту салтівської культури, час найбільшої активності Хозарського канату.

В наступних слов'янських пам'ятках кераміки цього типу немає. Вона як раптово з'являється, так само раптово й зникає. Після її зникнення, на якомусь відрізку часу (дуже короткому) на слов'янських поселеннях взагалі немає гончарної кераміки. Вона з'являється знову, але в зовсім іншому вигляді, тільки в кінці VIII—IX ст.

На численних пам'ятках як Лівобережжя, так і Правобережжя ми добре простежуємо розвиток цієї кераміки, процес оволодіння гончарами технікою роботи на гончарному колі.

Крім кераміки, на слов'янські поселення потрапляли і інші речі, зв'язані з салтівською культурою. Наприклад, при розкопках Новотроїцького городища була знайдена сережка салтівського типу⁴². Не виключено, що своєрідні мотижки, що зустрічаються майже на всіх ранніх слов'янських пам'ятках, мають салтівське походження. Східні монети, які зустрічаються на слов'янських землях в досить значній кількості, треба гадати, потрапили сюди не без допомоги носіїв салтівської культури.

Все викладене вище свідчить, що перебування іноетнічного населення на споконвічно слов'янському Подніпров'ї носило спорадичний і не масовий характер. Самобутня культура місцевого слов'янського населення виявилась несприйнятливою до культури чужинців, хоч остання в деяких елементах і була вищою.

Розглядаючи можливі впливи однієї з цих культур на другу, слід відзначити, що вони були дуже незначні і неістотні. Взагалі не можна всяку подібність окремих елементів матеріальної культури пояснювати лише впливами, запозиченнями. Мабуть, самобутній розвиток народів, що відбувається майже в однакових географічних і економічних умовах, може приводити до утворення дуже близьких, а часом і зовсім однакових елементів матеріальної культури.

⁴⁰ И. И. Ляпушкин, Городище Новотроицкое, МИА, № 74, стор. 186.

⁴¹ Д. Т. Березовец, Поселения уличей на Тясмине, МИА, № 108, стор. 188.

⁴² И. И. Ляпушкин, Городище Новотроицкое, МИА, № 74, стор. 326, табл. ХСП, 1—8.

На початку статті вже було сказано, що ряд дослідників вважали салтівські горщики лише «імітацією слов'яноруських». Спробуємо з'ясувати, як воно було в дійсності.

На всіх відомих салтівських пам'ятках керамічні комплекси складаються майже виключно з посуду, зробленого на гончарному колі. Вся ця кераміка дуже доброї якості, в техніці її виготовлення відчуваються великі й давні гончарські традиції й майстерність. Форми її вже давно уніфіковані й однакові на усій території поширення салтівської культури. Одноманітність форм особливо виразно виявляється в самій масовій категорії посуду — кухонному горщику. На території Дону і Сіверського Дінця мешканці всіх відомих поселень з початку й до кінця їх існування користуються однаковим посудом. Всі спроби хронологічно розчленувати салтівський посуд до останнього часу зазнають невдачі. Це дає підставу вважати, що носії салтівської культури прийшли на Дон і Сіверський Донець з однотипним гончарним посудом добре вироблених форм, тобто що гончарна кераміка, типова для салтівської культури, існує мінімум з початку VIII ст., а ймовірніше і значно раніше.

В цей же час на слов'янських поселеннях неподільно панує ліпна кераміка домашнього виготовлення. Що ж в таких умовах могли салтівці запозичувати у слов'ян? Домашнє виробництво ліпної кераміки? Такої кераміки салтівські пам'ятки не знають.

Друге питання. Чи могли мешканці волинцівських поселень, як це твердить С. О. Плетньова⁴³, які мали в ужитку 95% ліпної кераміки, виготовляти і експортувати на донецькі поселення салтівської культури чудово зроблені гончарні горщики та ще й з клеймами майстрів? Безпідставність такого твердження настільки ясна, що не потребує особливих доказів. Тим часом, автор цієї ідеї суперечить сам собі. Так вона пише: «Форма горщиків цього типу цілком слов'янська (IV тип за класифікацією Ляпушкіна), але техніка виконання, тісто, орнамент, випал — типово салтівські»⁴⁴. І далі: «Завдяки салтівцям на слов'янських волинцівських поселеннях з'являється гончарне коло. Можливо, що ремісники, які виготовляли лисковані горщики, були не слов'яни, а салтівці, оскільки спосіб виготовлення тіста й орнаментація посудин цілком салтівські»⁴⁵.

Більш правдоподібно було б ставити питання навпаки — вважати, що слов'янський гончарний горщик IX—Х ст. так званого курганного типу запозичений у салтівців. Але насправді ні те, ні друге припущення не відповідають дійсності. Гончарний горщик змінює ліпний не тоді, коли людина дізнається про існування гончарного кола, а коли всередині суспільства складаються соціально-економічні умови для розвитку гончарного ремесла. Подібно до того, що гончарне коло не було запозичене слов'янами у салтівців, так само не була запозичена і форма горщика. Форма слов'янського гончарного горщика, безумовно, виробилася на місці з форми ліпного посуду. Гончарне коло в силу своєї специфіки сприяло уніфікації форм кераміки. Лінійний та хвилястий орнамент, який надає найбільшу схожість слов'янському та салтівському горщикам, такий же старий, як і само гончарне коло, його не треба запозичувати або винаходити, він логічно витікає з техніки роботи на колі.

У своїй роботі С. О. Плетньова твердить про запозичення салтівцями у слов'ян систем фортифікації⁴⁶.

Укріплени поселення салтівської культури, за винятком Саркелу

⁴³ С. А. Плетнєва, О связях алано-болгарских племен..., стор. 83.

⁴⁴ Там же, стор. 91.

⁴⁵ Там же, стор. 93.

⁴⁶ Там же, стор. 84.

(укріплення якого, до речі, зовсім відмінні від інших салтівських фортець), датуються в межах VIII—IX ст. Є всі підстави твердити, що у салтівських племен в період розквіту їх культури, тобто у VIII ст., вже існували фортеці і укріплені поселення. Наші розкопки фортеці в с. Великий Салтів довели, що вона була побудована не пізніше середини VIII ст. Знайдена тут кераміка такого ж типу, як на Пастирському поселенні, незаперечно свідчить про це. Таку ж картину спостерігали й інші дослідники на пам'ятках Дону⁴⁷.

Для цього часу слов'янських городищ ми ще не знаємо. На Правобережжі укріплені поселення з'являються лише в IX ст. У найближчих сусідів племен салтівської культури—сіверян в другій половині VIII ст. вони тільки починають з'являтись. Тоді не могло бути й мови про якісь фортифікаційні традиції у слов'ян. Оскільки, як ми бачимо, укріплення у слов'ян виникають пізніше, ніж у салтівців, то питання про запозичення їх у слов'ян відпадає само по собі. Можна також відзначити, що, як широко відомо, салтівська культура має безпосереднє відношення до Північного Кавказу, де будівництво укріплень було давно й широко розвинуте.

У праці С. О. Плетньової Бітицьке городище фігурує як зразок слов'янських фортифікаційних споруд. Бітицьке городище дійсно має такі ж оборонні споруди, як і салтівські пам'ятки, але ці укріплення не мають собі аналогій навіть в більш пізніх укріпленнях сіверян — роменських городищах. Слов'янські, волинцівські поселення, синхронні цьому городищу, укріплень не мають взагалі. Саме ж Бітицьке городище, як ми вже відзначали, має безпосереднє відношення до салтівської культури.

Чи можна вважати появу у салтівців напівземлянок з печами, а не вогнищами результатом запозичення їх у східних слов'ян? На це запитання прямої відповіді дати неможливо, оскільки немає фактичного матеріалу. Треба лише мати на увазі, що тип житла залежить від багатьох факторів і в першу чергу від географічних умов і господарської діяльності населення. Велику роль тут відіграють і традиції. Безумовно, зовсім не виключено, що напівземлянка запозичена салтівцями у своїх сусідів, але це лише здогадка. Те ж саме можна сказати і щодо печей. Ми розкопували салтівські напівземлянки на р. Осколі в с. Жовтневе, в самому Верхньому Салтові і скрізь зустрічали печі-кам'янки. Найближчі сусіди салтівців, спочатку волинцівці, а потім роменці, будували печі з глини. Правобережні слов'янські племена робили їх з камінню⁴⁸. Коли стати на точку зору запозичень, то треба визнати, що салтівці запозичили тип печі не у своїх найближчих сусідів, а у найвіддаленіших, що не дуже вірогідно.

Це питання, мабуть, вирішується простіше. Печі як тип вогнища взагалі були відомі давно і завжди робилися з того матеріалу, який знаходився під рукою. На території сіверян немає виходів каменю, але в достатній кількості є різноманітна глина, вони й ліплять з неї свої печі. На Правобережжі, де камінь є в достатку, печі складають з нього. На деяких пам'ятках салтівської культури зустрічаються глиняні посудини типу котлів з внутрішніми вушками. Деякі дослідники, виходячи з наявності такого посуду, роблять висновок, що мешканці цих жителі—кочовики або напівкочовики. Але це може бути й не так. В багатьох житлах горців Кавказу й до цього часу немає печей. Іжа готується на відкритих вогнищах в котлах, які підвішуються над ними. Мешканці таких жителі — осілі хлібороби. Отже, форма вогнища ще не вказує на характер господарської діяльності людей. Подібно до цього наяв-

⁴⁷ Див. матеріали Волго-Донської експедиції, МИА, № 62.

⁴⁸ Див. праці Д. Т. Березовця, П. І. Хавлюка, В. К. Гончарова, МИА, № 108.

ність посудин з внутрішніми вушками може свідчити не про характер господарства, а лише про характер вогнища, на якому готується їжа.

Таким чином, розглядаючи слов'яно-салтівські відносини на Середньому Подніпров'ї, ми не бачимо якихось значних культурних звязків між цими групами племен, а тим більше запозичень однієї у другої, які б наклали відбиток на культуру обох народів. Тут доводиться повернутись до того, з чого ми починали. Ці групи племен були різними, із зовсім відмінним укладом життя, далекими в мовному і етнічному відношеннях. Контакти між ними були своєрідними. Вони не змішувались між собою, навіть коли жили в безпосередній близькості одна від одної, щодня вступаючи в ті чи інші відносини. Навіть живучи разом, вони зберігають свої звичаї і традиції. Це добре видно на прикладі Саркела, де населення з салтівською культурою і слов'янами, живучи в одному місті, не змішувались етнографічно, зберігаючи кожний свою культуру⁴⁹. Таке ж явище можна спостерігати в районі трохи на південні від Харкова, де знаходилось зосередження сіверянських поселень, які були одірвані від основної маси слов'янського населення й жили в суцільному оточенні народів салтівської культури. І в цих умовах сіверяни зберігали властиву їм роменську культуру⁵⁰.

Все викладене вище стосується взаємозв'язків племен салтівської культури і слов'ян в лісостеповому Подніпров'ї. Взаємозв'язки цих народів в степових районах півдня України й Молдавії носили трохи інший характер.

На відміну від району Дону і Сіверського Дінця, в Приазов'ї та Причорномор'ї носіями салтівської культури були не різноетнічні народи, а племена болгар, що жили тут ще в X ст.⁵¹ Це так звані «внутрішні болгари» західних авторів або «чорні болгари» руських літописів — залишки болгарського племінного союзу, який розлався після смерті Кубрата. Нагадаємо, що в той час болгарські орди під тиском хозар були змушені підкоритись їм або залишити Приазов'я та Причорномор'я. Одна з орд (чорні болгари) залишилась на місці, підкорившись хозарам, друга пішла на південь Каму й Волгу і утворила там Волзьку Болгарію, третя під зверхністю Аспаруха вирушила за Дунай і утворила там Балканську Болгарію.

Орда Аспаруха перед тим, як перейти Дунай, якийсь час розташувалась в південній частині Бессарабії, в місцевості, що носила назву «Угол». Звідси Аспарух починає свій наступ на межі Візантії, проходить через сучасну Румунію й займає Добруджу, доходячи до сучасної Варні. Всі ці події відбуваються в кінці 60-х — на початку 70-х років VII ст.

У цей же час в нижніх течіях Південного Бугу, Дністра та Дунаю, на відшибі від інших східнослов'янських племен, жили тиверці. На захід від них на території сучасної Румунії та Болгарії жили ще якісь слов'янські племена.

Таким чином, ми маємо історично зафікований факт одночасного перебування на одній тій самій території слов'ян та болгар. На жаль, ні історичні, ні археологічні джерела не дають відомостей про відносини між цими народами в ті часи.

Перебування болгар в Приазов'ї та Причорномор'ї добре підтверджується археологічними матеріалами. Для VII—IX ст. ми маємо тут низку пам'яток салтівської культури, які, на жаль, спеціально не досліджувались.

⁴⁹ М. И. Артамонов, Саркел—Белая Вежа, МИА, № 62, стор. 62.

⁵⁰ С. А. Плетнєва, Рецензия на работу Б. А. Шрамко «Древности Северского Донца», СА, 1964, № 3, стор. 344.

⁵¹ В. В. Бертолльди, Рукопись Туманского, Л., 1924; його ж, Худуд Аль-Алем, Л., 1930.

В Ростовському обласному краєзнавчому музеї зберігаються типові салтівські посудини, що походять з території міста або його околиць. Майже всі вони — випадкові знахідки при земляних роботах. Мабуть, цим і треба пояснювати, що серед них майже зовсім немає кухонного посуду, а є лише різні глечики й амфори. Ті, що їх знаходили, не будучи фахівцями — археологами, не звертали уваги на уламки простих горщиків. В Таганрозькому музеї, де збори провадили фахівці, ці горщики представлені в значній кількості і навіть з місцевостей, розташованих за 20—25 км від Ростова. При розкопках некрополя й городища Танаїса зустрінуто низку типово салтівських поховань, речі з яких зберігаються в музеї Танаїського заповідника. Це поховання № 35, 133, 134, 135, 138, 140, 156⁵². Крім того, при розкопках було знайдено кілька салтівських посудин, не зв'язаних з похованнями. Знахідки салтівських глечиків мали місце й на Кобяківському городищі.

Під час будівництва Новочеркаської ГРЕС був зруйнований ґрунтовий могильник з салтівськими глечиками. Частина матеріалів з цього могильника зберігається в Новочеркаському музеї. За 60 км від Ростова, вгору по Дону, у селищі Богаєвський співробітник Ростовського музею С. Н. Братченко частково дослідив ґрунтовий могильник з типово салтівським інвентарем. У Кобяковій балці при дослідженні городища в 1957 р. розкопано типово салтівське поховання в ґрунтовій ямі.

Поблизу м. Таганрога на півострові, що утворюється Міуським лиманом і берегом моря, є низка салтівських поселень⁵³. Біля с. Заньки на лівому березі Платонової балки відкрито поселення значних розмірів з дуже насыченим культурним шаром. Аналогічні поселення є на Золотій косі, Самбекському городищі, біля Булинської балки, два поселення біля с. Наталіївки. На цій самій території відомо й ряд салтівських поховань. Біля с. Кульбокова під час земляних робіт було відкрите салтівське поховання в ямі. Такі ж поховання знайдені біля сіл Беглице і Покровське. Кілька поховань відкрито в різних пунктах на території м. Таганрога⁵⁴.

Б. М. Граков, який проводив розвідки в Приазов'ї, у своєму звіті наводить досить велику кількість пунктів із знахідками салтівської кераміки і особливо амфор на території від Бердянська до Генічеська⁵⁵.

Таким чином, салтівські поселення в Приазов'ї відкривались там, де проводились хоча б мінімальні археологічні роботи. Слов'янські пам'ятки на цій території невідомі. Відомостей про археологічні пам'ятки VI—IX ст. на території між Перекопом і Бессарабією, на жаль, немає. Дуже можливо, що тут їх нема взагалі.

В південній частині сучасної Молдавії, а також на півдні Одеської області салтівські пам'ятки невідомі. Для VI—VII ст. тут є слов'янські пам'ятки, мабуть, тиверців, які розташовуються в низьких місцях або на південних схилах берегів невеличких річок та струмків. На поселеннях побувають напівземлянкові житла з печами, складеними з каменю; кераміка на них ліпна, за типом близька до ранньослов'янської

⁵² Д. Б. Шелов, Некрополь Танаиса, МИА, № 98, М., 1961.

⁵³ М. А. Миллер, Керамика древних поселений Приазовья, Записки Северо-Кавказского краевого общества археологии, истории и этнографии, т. II, вип. 3—4, Ростов-на-Дону, 1927—1929, стор. 18 і далі.

⁵⁴ Всі ці пам'ятки були відкриті і частково досліджені співробітником Таганрозького краєзнавчого музею Н. Д. Прасловим. Відомості про них взяті з його звітів, які зберігаються в цьому музеї.

⁵⁵ Б. Н. Граков, Отчет степной скифской экспедиции, Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

кераміки Середнього Подніпров'я (урочище Молочарня, Волинцево)⁵⁶. Такі поселення відомі у с. Шентебель в урочищі Хуча, біля Однаї (розкопки І. А. Рафаловича). До цього ж типу пам'яток можна віднести поселення біля сіл Малоєшти, Бронешти, Кобузке-Века та ін.

Крім ранніх, тут є й пам'ятки наступних століть з такими ж напівземлянковими житлами, але з своєрідною гончарною керамікою. До таких пам'яток слід віднести: поселення біля с. Креуляни в урочищі Устя, у с. Требужани в урочище Скок, Лукашовка III, нижні шари городища Екімауци, Ханське, Глінжена, Калфа та ін. У 1963 р. такі ж пам'ятки відкриті розвідками М. М. Шмаглія в районі Кілії—Вілкове на Дунаї (поселення Струмок на р. Нерушай, біля сіл Трояни, Приозери)⁵⁷.

На цих поселеннях головне місце в керамічних комплексах займає гончарна кераміка — горщики з лінійним та хвилястим орнаментом, зробленим гребінкою (рис. 5). В багатьох випадках хвилястий орнамент наноситься поверх лінійного. За своїм типом ця кераміка дуже близька до кухонної салтівської, але разом з тим вона дещо відмінна. Відрізняється вона від типово салтівської профільовою вінецем та глиною. В ній начебто синтезувались салтівські і слов'янські типи кераміки. Подібне явище у свій час було відзначено Б. О. Рибаковим для кераміки з с. Свистуново в Надпоріжжі, яка, за його виразом, «уявляє своєрідну суміш слов'янських та салтівських рис»⁵⁸. Існує ця кераміка десь до середини Х ст., коли вона витісняється так званою городищенською керамікою, за всіма ознаками дуже близькою до кераміки, поширеної на всій території Київської Русі.

На захід від Дунаю, на території сучасної Румунії для VI—VIII ст. відомі слов'янські поселення з ліпними комплексами, дуже близькими, а то й зовсім ідентичними Хучі, Одаї. З них можна назвати: поселення в Сучаві (урочище Шіпот), Курте-Домнеске, Друмаль-Національ⁵⁹, Луй-Соаре⁶⁰, Копидаве⁶¹, Дриду⁶² та багато ін. Тепер на території Румунії їх відомо понад 30. Крім поселень, для цього часу відомі й могильники. Могильники VI—VII ст. типу Серату-Мотеору дають виключно тілоспалення в урнах або ямках і цілком справедливо відносяться румунськими дослідниками до слов'ян. В могильниках VIII—X ст. поряд з тілоспаленнями з'являються і тілопокладення. Інвентар, що супроводить ті і другі, змішаний — і салтівський і слов'янський в одних і тих самих похованнях. Такі змішані поховання є в могильниках Сату-Ноу⁶³, Султана⁶⁴ та ін.

Така ж картина спостерігається і в Болгарії. Тут в тілоспаленнях зустрічаються типово салтівські речі. Це ілюструється хоча б могилою XXXI в Плісках. Наявність в пам'ятках VIII—X ст. на території Бол-

⁵⁶ Матеріали з розкопок слов'янських пам'яток на території Молдавії майже не опубліковані. Ми мали змогу ознайомитись з ними завдяки надзвичайній люб'язності кишинівських археологів, за що й виносимо ім нашу глибоку подяку.

⁵⁷ Матеріали розвідки зберігаються в фондах Інституту археології АН УРСР. Іх показав мені М. М. Шмаглій, за що виношу йому свою подяку.

⁵⁸ Б. А. Рибаков, Уличи, КСИИМК, вип. 35, М., 1950, примітка 3 на стор. 11.

⁵⁹ M. D. Matei, Contribuții la cunoașterea ceramicăi slave de la Suceava, Studii și cercetări de istorie veche, București, 1959, стор. 409—436.

⁶⁰ Petre Diaconu, Șantierul arheologic Pacuiul lui Soare, Materiale și cercetări arheologice, Т. VIII, București, 1962, стор. 713—721.

⁶¹ Gr. Florescu, P. Diaconu, Capidava, Materiale și cercetări arheologice, т. V, 1957, стор. 564; т. VI, 1959, стор. 626—627.

⁶² Jon Nestor, Săpaturile de la Dridu, Materiale și cercetări arheologice, т. VIII, 1962, стор. 662—665.

⁶³ Bucur Mitrea și Nița Anghelușcu, Săpaturile de la Satu-Nou, Materiale și cercetări arheologice, т. V, стор. 541; т. VI, стор. 591; т. VIII, стор. 647.

⁶⁴ Bucur Mitrea, Șantierul Sultana, Materiale și cercetări arheologice, т. VIII, стор. 668—673.

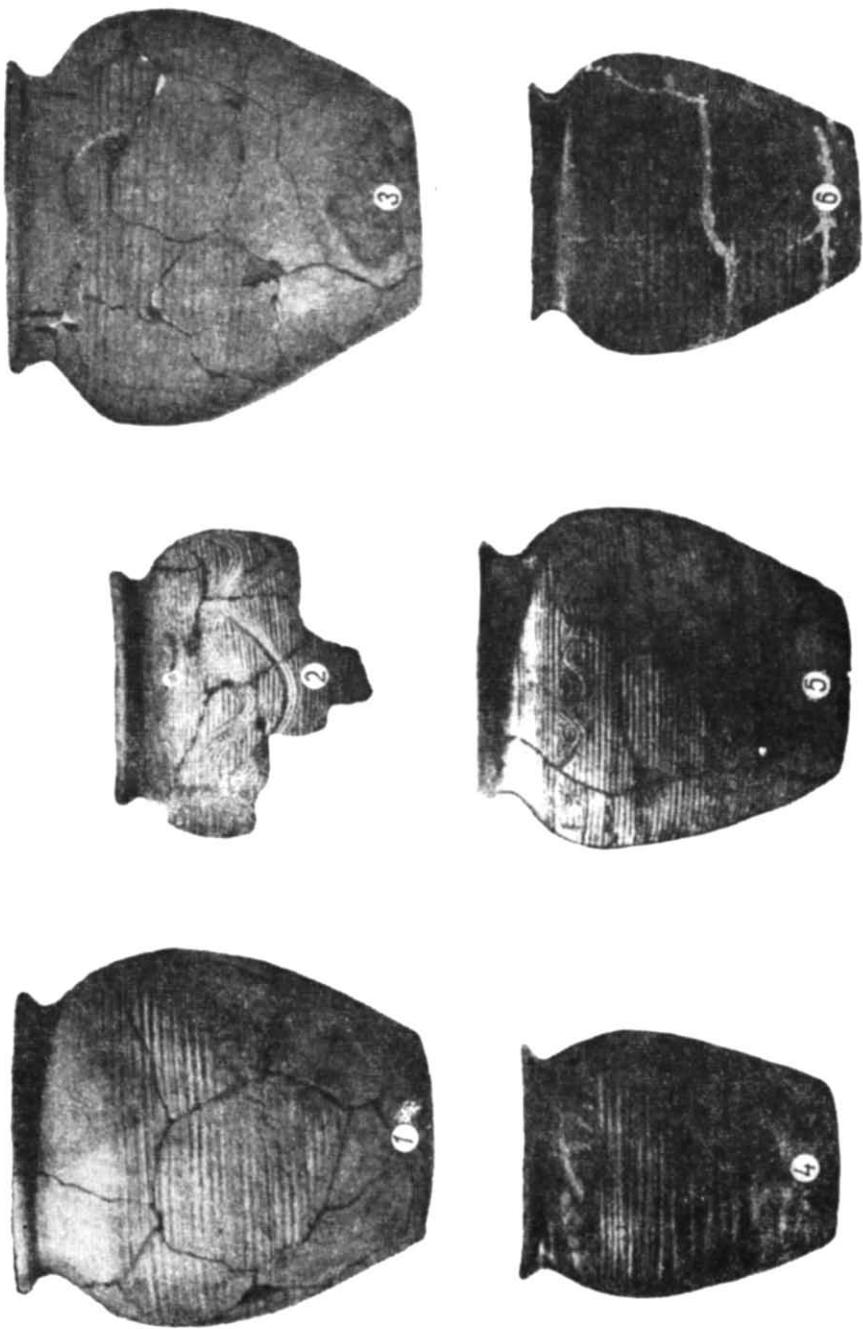

Рис. 5. Салтівський кухонний посуд.
1—3 — з поселення в с. Жовтневе (р. Оскол); 4, 6 — з Сата-Ной (Румунія); 5 — з Дрилду (Румунія).

гарії багатьох елементів салтівської культури загальновідома і особливо зупиняється на цьому немає потреби.

Підсумовуючи спостереження над археологічними пам'ятками Приазов'я і Причорномор'я, слід перш за все відзначити, що на схід від Перекопу і в Криму в VIII—IX ст. були широко поширені як пам'ятки салтівської культури, так і окремі її елементи. Це явище слід пов'язувати з поширенням в цей час впливів і влади Хозарського каганату (рис.

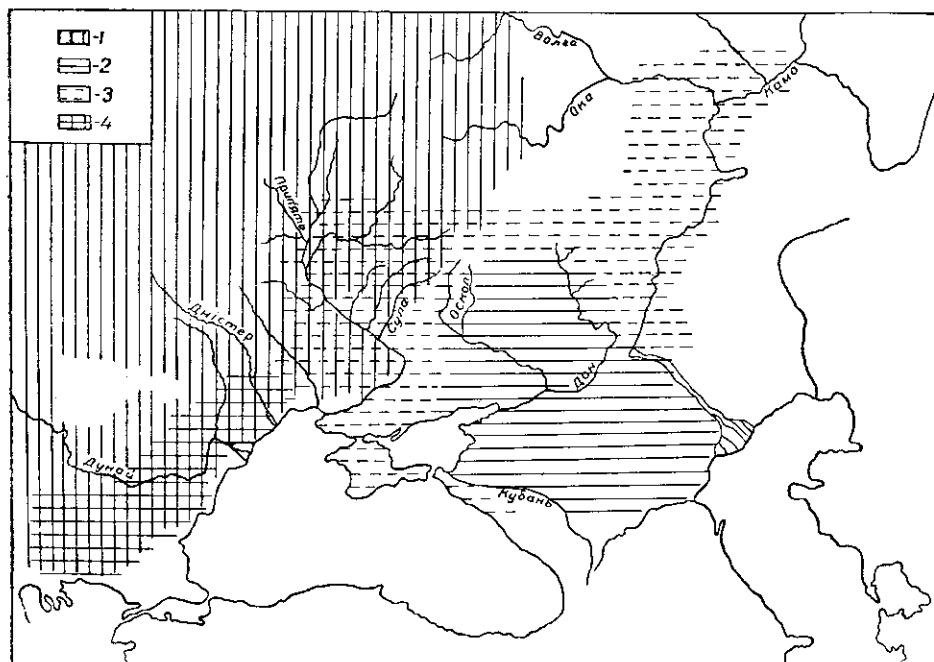

Рис. 6. Карта археологічних культур у VIII ст.

1 — слов'янські культури; 2 — салтівська культура; 3 — окремі елементи салтівської культури; 4 — південнослов'янська культура.

6). Носіями і поширювачами салтівської культури в Приазов'ї були болгари; в Криму, крім болгар, й інші народи, що входили до складу каганату, почали і алани.

На території Молдавії, на півдні Одеської та Херсонської областей, а також в Румунії і Болгарії, де болгарські племена зустрілись з суцільним масивом слов'янського населення, відбувається злиття культур цих народів, внаслідок чого утворюється своєрідна культура слов'яно-болгарського населення. Цю культуру, на наш погляд, молдавські археологи дуже влучно назвали південнослов'янською.

В який же час і на якій території відбувався процес злиття культур і самих народів? Коли саме слов'яни асимілювали тюркомовних болгар і утворилася нова болгарська народність? Ці питання наскільки цікаві, настільки ж і складні. Коли ми ретельно придивимось до археологічних пам'яток, то зможемо спостерігати цікаве явище. Археологічних пам'яток, які можна було б вважати пам'ятками орд Аспаруха, ми не знаємо. Для цього часу від Криму і до Варни невідомо жодної чисто салтівської пам'ятки, а здавалося б саме з цією культурою повинні були прийти сюди болгари. Елементи салтівської культури широко поширюються тут лише з середини VIII ст.

З приводу цього можна висловити таке припущення. Можливо, що чисельність болгар, які прийшли сюди з Аспарухом, була дуже невеликою. Спочатку вони вели напівковочове життя, внаслідок чого ми й не

знаходимо слідів їх перебування. Є всі підстави гадати, що болгари та їх одноплемінники, які залишилися в Приазов'ї, підтримували тісні зв'язки. Між ними існували постійні контакти, відбувалися переміщення груп населення, в основному з сходу на захід. Внаслідок цього чисельність болгарського населення в Молдавії і далі на захід весь час збільшувалась. Водночас відбувався процес осідання, перехід від, так би мовити, табірного життя на осіле. Мабуть, десь в середині VIII ст. цей процес в основному закінчується і становище стабілізується. На значних територіях утворюється змішане слов'яно-болгарське населення, починається інтенсивний процес злиття цих народів. Кожний з них вносить у спільну культуру щось нове. Це добре спостерігається на археологічному матеріалі.

Цей процес відбувався не лише на території Балканської Болгарії, а й охопив великий район поширення так званої південнослов'янської культури.

Розглянувши взаємовідносини слов'ян з племенами салтівської культури, ми бачимо, що в Середньому Подніпров'ї і на південні України вони склалися неоднаково. Якщо в першому районі близьке сусідство цих народів було лише короткосвітним епізодом їх історичного життя, який не залишив помітних слідів, то на півдні їх співіснування привело до повного злиття культур і народів. Чому в Подніпров'ї слов'яни й племена салтівської культури залишились самобутніми, ми вже з'ясували раніше. Спробуємо з'ясувати, в силу яких причин взаємовідносини цих народів на півдні склалися зовсім по-іншому. Як свідчать писемні джерела, тиверці, а потім і уличі, що жили на південні, займали особливе становище серед східнослов'янських племен. Згадаємо хоча б вперте небажання їх влитися в Київську Русь. В той час як навколо Києва об'єднуються майже всі східнослов'янські землі, уличі і тиверці ще довгий час зберігають свою незалежність. Зовсім не випадково їх називають «загадковими», «двомовними». В цьому ж плані витлумачують повідомлення літопису про те, що у війську Ігоря вони були «толковинами» — перекладачами.

Треба гадати, що уличі і особливо тиверці, живучи на околицях споконвічно слов'янських земель, мали досить великий досвід співіснування з іншими народами, в основному мешканцями степу. Життя в степових районах наклало певний відбиток на їх економіку, психічний склад. Зустрівшись з племенами болгар, які розселилися тут, вступаючи щодня з ними в безпосередні контакти, вони порівняно легко були втягнуті в орбіту інтересів своїх сусідів. Внаслідок сумісного життя ці інтереси стають у них однаковими. Дуже цікаво, що слов'яни, запозичивши у них деякі елементи культури, нічого не втратили свого і, навпаки, багато чого і, що дуже важливо, мову передали їм. Все це дуже яскраво свідчить про культурну і етнічну монолітність слов'янства, його властивість вбирати в себе все краще, нове і навіть асимілювати у своєму середовищі значні за чисельністю маси іноземців.

Д. Т. БЕРЕЗОВЕЦЬ

СЛАВЯНЕ И ПЛЕМЕНА САЛТОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Культурные связи между славянами и жившими рядом племенами салтовской культуры ученые начали искать сразу после открытия салтовской культуры. Эти поиски шли главным образом в направлении отыскания славянских влияний. Некоторые салтовские древности считали славянскими.

При рассмотрении этого вопроса следует иметь в виду, что уже в VIII в. славяне представляли собой сложившуюся земледельческую народность с глубокими традициями. Племена салтовской культуры в это время были разноэтничным конгломератом, внутри которого шел процесс создания единой народности. У различных групп этого населения были различные социальные и экономические уклады, среди которых доминировал феодальный.

В VIII—IX вв. ряд славянских племен находился в зависимости от Хазарского каганата и платил ему дань. Проводниками хазарской политики на славянских землях были носители салтовской культуры.

Не исключено, что административные центры каганата, взимавшие дань со славянских племен, находились на их территории. Для Левобережья таким административным центром могло быть Битицкое городище, в материальной культуре которого есть много элементов салтовской культуры. На Правобережье таким пунктом могло быть поселение на Пастирском городище.

Применительно к Среднему Поднепровью можно утверждать, что взаимные влияния славянской и салтовской культур были незначительными и несущественными. Даже живя в одном городе (Саркел) или в непосредственной близости (около Харькова), эти группы населения целиком сохранили свою культуру. Некоторые элементы схожести этих культур (например, керамики, жилища, формы очага) следует объяснять не заимствованиями, а самобытным развитием той и другой культуры в близких экономических и географических условиях.

На юге Украины и в Подунавье взаимосвязи славян и носителей салтовской культуры — болгар сложились иначе, чем в Среднем Поднепровье. Жившие тут уличи и особенно тиверцы имели значительный опыт существования с обитателями степи. Встретившись с племенами болгар, которые начали расселяться здесь, славяне установили с ними тесные контакты самого различного характера, приведшие в конце концов к слиянию славянской и салтовской культур в единую так называемую южнославянскую культуру.

Сложение нового славянского народа — болгар, начавшееся на широком пространстве — на юге Украины, в Молдавии, Румынии, Болгарии — после прихода сюда половцев и печенегов, оттеснивших местное население на запад, нашло свое завершение на территории современной Болгарии.

М. В. ХОЛОСТЕНКО

З ІСТОРІЇ ЗОДЧЕСТВА ДРЕВНЬОЇ РУСІ Х ст.

Великий обсяг археологічних та архітектурно-історичних досліджень, що їх проведено за останні десятиліття в Радянському Союзі, Чехословаччині, Польщі та інших європейських країнах, дають можливість на широкому матеріалі розглянути проблеми з історії зодчества ранньофеодальної Європи, а також низку нез'ясованих питань щодо окремих пам'яток цього часу.

Початковий період зодчества Київської Русі — одного з найбільших державних утворень Європи IX—X ст. залишається все ще мало-висвітленим. Як в спеціальних, так і в загальних працях з історії будівництва в древній Русі цей період розглядають побічно, значно більше уваги приділяючи окремим спорудам. Проте початковий період зодчества Київської держави посідав велике місце в усьому дальншому розвитку древньоруської архітектури. В свою чергу його формування було в значній мірі зумовлено традиціями багатьох століть доби розкладу родоплемінного ладу і військової демократії.

До X ст. в Східній Європі склався державний устрій, заснований на класовій диференціації суспільства і формуванні феодальних відносин. Структура феодального ладу зумовила як систему зосередження ремесла і торгівлі та перебування державної адміністрації; виникають укріплені резиденції — замки феодалів, що панували над відкритими оселями землеробів, які все більше закріпачувалися ними. Київською державою (князями) засновується також і спеціальна система захисту кордонів замками-фортецями, що було викликано постійною загрозою з боку племен воявничих кочівників, які проходили по степових просторах, межуючих з країною.

Особливості феодальних відносин приводили до необхідності захисту місць перебування представників пануючого класу і державної організації під час міжусобних феодальних воєн та на випадок постань закріпаченого люду, а також захисту міст і прикордонних пунктів від зовнішньої небезпеки. Все це зумовило як соціальне, так і архітектурно-художнє обличчя країни. Іноземці, що відвідували тоді Київську Русь, у своїх спогадах називають її «Гердарию», тобто країною укріплених міст — городищ.

До X ст. вже цілком склалася така система захисту.

В містах основну увагу приділяли укріпленню центрів — дитинців, що були місцями проживання князів, зосередження представників цивільної та церковної адміністрації, князівської дружини, найближчих до князя і найбільш великих феодалів. Захист прилеглих до дитинця «окольних градів» — посадів ремісників та торговців — мав другорядне

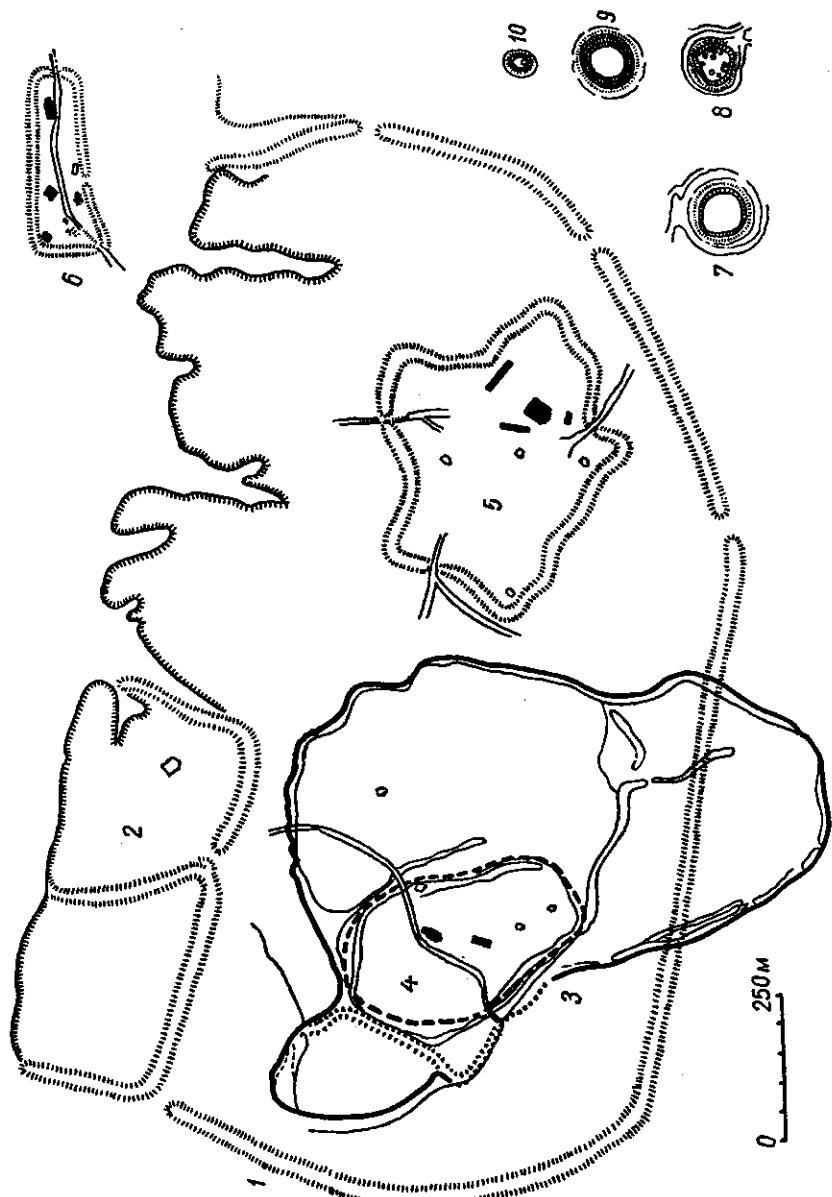

Рис. 1. Порівняльна схема розмірів середньовічних міст, дитинців та городиць.
 1 — древній Белогород (Х ст.); 2 — дитинець дерев'яного Белогороду; 3 — городище Мікульчине (Чехословацьчина); 4 — дитинець Мікульчине (Х ст.); 5 — дитинець Київська (Х ст.); 6 — дитинець Праги (Х ст.); 7 — Колодязьке городище; 8 — Райковецьке городище; 9 — городище Тушемля.

значення. Причому і на цих територіях окрім укріплення резиденції світських та церковних феодалів (епіскопів, монастирів).

Міцна захисна система дитинців, як це пояснює П. О. Раппопорт, «визначала загальну конфігурацію міста, його розміщення на рельєфі місцевості і розташування основних в'їздів»¹. І саме ця система укріплень, що оточувала дитинці, формувала художнє обличчя міст цього часу і в екстер'єрі.

На рис. 1 зіставлено дитинці Києва, Білгорода, міста «На валах» біля Мікульчице (західнослов'янського державного утворення IX—X ст.— Великої Моравії) і Празького граду. Для порівняння показано загальний план Білгорода та міста «На валах».

На цей час склалася і конструктивна система цих укріплень. Вона являла собою поєднання дерев'яно-земляних конструкцій валу і ровів з дерев'яними оборонними стінами.

Особливістю валів було застосування у внутрішній їх структурі незв'язаних між собою і засипаних землею зрубів (що ставилися, в залежності від потрібної міцності валів, в один або кілька рядів) в поєднанні із стіною, що складалася з сирцевої цегли або каменю.

В замках феодалів та в прикордонних замках-фортецях (рис. 1, 7—10) внутрішні зруби інколи і не засипали землею, а використовували як житло або приміщення для господарських потреб². В цьому, можливо, проявилися якісь давні, властиві для Східної Європи традиції, на що вказують нещодавно виявлені поселення типу Тушемлі з стінами, всередині яких були приміщення для житла та язичеське святилище (рис. 1, 10)³.

Дерев'яні стіни, що стояли на міцних валах, оперізували міста, замки феодалів та прикордонні замки-фортеці рівномірним ритмом своїх конструкцій — зрубів, перериваючись лише в'їздами-баштами з проїздом знизу на рівні внутрішньої території міста. Київський дитинець, збудований Володимиром вперше на Русі, мав такі башти-в'їзди, складені з пісковику та цегли.

На превеликий жаль, вони досі недостатньо вивчені. Є лише окремі відомості про так звані Батиєві ворота. За цими даними, вони виявляються топередником Золотих воріт Ярослава. Від них збереглися два паралельних фундаменти довжиною 5—6 м, завтовшки 1,5—2 м, з шириною воротнього проїзду 4—6 м⁴.

Другою особливістю конструкцій багатьох з цих укріплень Х ст., як вже вказувалося вище, було застосування всередині валу кладки з сирцевої цегли. Вона клалася із зовнішнього боку крайнього зрубу. Такі кладки є особливістю зодчества часів Володимира, оскільки вони досі виявлені лише в містах і замках-фортецях, зв'язаних з його діяльністю: Білгороді, Переяславі (південному), Заріччі⁵, Василіві⁶, а також, виходячи з деяких знахідок, і в укріпленнях сучасного йому Київського дитинця (див. табл. 1).

З цієї таблиці видно, що техніка мурування та самі розміри сирцевої цегли майже однomanітні. Де в чому відрізняється (матеріалом та способом виготовлення) лише Тмутараканська фортеця.

¹ П. А. Раппопорт, Очерки по истории военного зодчества северо-восточной и северо-западной Руси X—XV вв., М.—Л., 1961, стор. 229.

² В. І. Довженок, Древньоруські городища-замки, Археологія, т. XIII, К., 1961, стор. 95 і сл.; М. П. Кучера, Древньоруське городище в х. Міклашевському, Археологія, т. XIV, К., 1962, стор. 109.

³ КСИИМК, вип. 65, М., 1957.

⁴ В. Стефанович, З археологічних розвідкових розкопів 1913 року в Києві, НЗПІМК АН УРСР, вип. 5—6, К., 1935, стор. 189—190.

⁵ За даними П. О. Раппопорта.

⁶ За рекогносцируальним обслідуванням автора.

Таблиця 1

Пункт	Розмір цегли (см)	Колір	Товщина шару розчину (см)	Система кладки
Білгород	41—42×24×23× ×6,5	ясно-коричневий	1,5—3,5	порядова із зміщенням ряду кладки на $\frac{1}{3}$ цегли »
Василів	39—36×21×6—8	жовтий та синьо-сірий	1,5—2	
Переяслав	44—42×27×7	ясно-жовтий і білий	2	порядова із вживанням половиноок »
Заріччя	42—41×24—23× ×5,5	білий та ясно-жовтий	2—5	
Тмутаракань	47—43×24—21×6	»	—	»

Ця подібність кладок і невеликий час, протягом якого, за наявними даними, вони були збудовані, дали привід П. О. Раппопорту вважати, що їх робила якась артель, що прийшла з південно-східної сторони.

Але щоб уявити собі, який обсяг робіт мала виконати ця «артіль», наведемо відомості про кількість цегли, витраченої на розглядувані об'єкти (див. табл. 2).

Зважаючи на середній розмір цегли (за даними табл. 1) та норми «Урочного положення» на ручну виробку цегли-сирця, матимемо, що для цих відомих нам укріплень було вироблено понад 9 млн. цеглин, на виробництво яких потрібно було витратити 72 тис. робочих днів. І це лише на виробку цегли, без врахування часу на мурування, виготовлення каркасів, зрубів та проведення самих земляних робіт. До того ж, всі ці роботи мали виконуватися комплексно. Не відкидаючи наявності певних східних зв'язків Київської Русі в галузі будівництва, все ж ясно видно, що такий обсяг робіт не могла виконати будь-яка «артіль». Він був під силу лише великій державній організації, в даному разі князівській владі ранньофеодальної Київської держави, що використовувала працю залежного від неї населення, можливо військовополонених-рабів, залишаючи також організації ремісників та городян.

В цілому ми згодні з зауваженням М. М. Тихомирова щодо вживання терміну «артіль» в умовах давньої Русі: «Було б неприпустимою модернізацією, коли б ми гадали, що об'єднання ремісників в XII—XIII ст. нагадували б за своєю будовою пізніші артілі капіталістичного часу»⁷. Щодо Х ст., то це є ще більш справедливим.

Державна містобудівельна діяльність, що зазнала на цей час широкого розвитку, була спеціально регламентована законодавством Київської Русі і ґрунтувалася на феодальних засобах і нормах організації праці.

Таблиця 2

Пункт	Довжина на валу (м)	Площа перекрію ($м^2$)	Об'єм муру ($м^3$)
Білгород			
а) окольний град	2800	5	14000
б) дитинець	1000	1	1000
Переяслав			
а) окольний град	3400	6	20400
б) дитинець	1400	5	6000
Василів (орієнт.)	—	—	15000
Заріччя	1000	7	7000
Київ (дитинець Володимира)	1400	—	8000

⁷ М. Н. Тихомиров, Древнерусские города, М., 1956, стор. 155.

Таким чином, на час розвитку мурованого церковного будівництва у Київській Русі вже був нагромаджений великий досвід по заготівлі глини, формуванню цегли і муруванню з сирцевої цегли, а також організації великих будівельних робіт.

Формування кадрів «плинфоделателей» — цегельників великою мірою відбувалося шляхом застачення ремісників-гончарів. Це видно з порівняння клейм гончарів та знаків цегельників із пам'яток архітектури часів Київської Русі (рис. 2).⁸

В древньоруській мові існувало кілька термінів для визначення цегли, в яких відбилися різні етапи і способи її вживання. Так, термін «лайно» зв'язаний з практикою мурування з сирця, вальків; термін «бръсель» переносить на цеглу гончарський термін для позначення чепка; термін «плита» вказує на застосування кладок з каменю-плитняку⁹; термін «плінфа» певно найпізніший і походить з часу посилення зв'язків з Візантією та Болгарією, з часів розвитку масового церковного будівництва¹⁰.

Характеризуючи в цілому систему древньоруських укріплень Х ст., один з основних її дослідників П. О. Раппопорт зазначає, що вона, не зважаючи на досить тісні культурні зв'язки між Руссю та Візантією, не має майже нічого спільногого з середньовічними грецькими фортецями¹¹, а більш близька до військового зодчества країн Європи. Як загальними принципами побудови, так і самими конструкціями вона особливо подібна до оборонних споруд європейських слов'янських країн, зокрема Польщі та Чехословаччини¹², а також до оборонних споруд прибалтійських народів (Литви, Латвії, Естонії)¹³.

Однак укріплення, які в умовах феодалізму мали дуже важливe значення, являють собою лише одну з галузей містобудівельної діяльності.

Щодо внутрішнього планування дитинців, то воно не було безпосередньо зв'язане з системою укріплень. Архітектура їх вулиць та площ в основному зумовлювалась не окремими будовами, а характером планування та забудови садиб-«дворів» князів, світських та церковних феодалів. Ці садиби-«двори» являли собою основні елементи забудови дитинців¹⁴. Але документальних даних для відтворення їх планування поки ще мало. Навіть про такі міста, як Київ, Переяслав, Білгород, Вишгород, залишилися незначні відомості.

⁸ Рис. побудований за матеріалами досліджень пам'яток зазначених міст.

⁹ Застосування каменю в поєднанні з деревом зафіковано в будовах городища біля хутора Половецького (ІХ—XI ст.). Див. В. Довженок, Древньоруські городища-замки, Археологія, т. XIII, стор. 98 та примітка 8 на цій сторінці.

¹⁰ Наведемо деякі приклади вживання цих термінів, взяті з праці І. І. Срезневського «Материалы для словаря древнерусского языка». «Лайно»: «...Да сотворим илова лайна» (т. 2, вып. 1, СПб., 1895, стор. 6) — для перекладу грецького терміна «клий»; «...Дают илев здание лайном» (там же, стор. 6) — для визначення матеріалу будови; (там же, стор. 6); «Лайном би жидким точни есть ленивны» та «Утверди паче лайны» (там же, стор. 6); для позначення твердого та рідкого стану сирця, можливо вальків. — «Бръсель»: «Стены бръселены» (т. 1, СПб., 1893, стор. 186). «Плита»: «Темъ и плиты изшегше создаша» (т. 2, вып. 3, СПб., 1900, стор. 966); «Ты создал стены каменны около всего Печерского монастыря... тако же огнемъ и плиту устроилъ еси, водою же и каломъ свершилъ еси» (там же, стор. 966). «Плінфа»: «Реша друг к другу: «придете, створим плинты (плинфи.— М. Х.) и испечем ю огнемъ, да воду могутъ терпети» (там же, стор. 966).

¹¹ П. А. Раппопорт, Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII веков, МИА, № 52, М.—Л., 1956, стор. 138.

¹² В укріпленнях чеських городищ Лібушин, Будеч, Забрушан та ін. замість сирцевої кладки вжито кладку з каменю-плитняку. Див. П. А. Раппопорт, вказ. праця, примітки 1 та 2 на стор. 139.

¹³ Там же, стор. 140 і примітки 1 та 2 на цій самій сторінці.

¹⁴ Спробу реконструювати планування Київського дитинця в основному за писемними джерелами див. В. А. Богусевич, Про феодальні двори Києва XI—XIII ст., Археологія, т. XI, К., 1957, стор. 14.

Гончарські	На цеглі				
Київ, Чернігів, Смоленськ, Рязань, Вщиж, Володимир- Волинський	Чернігів-1	Смоленськ-1	Смол-4	Смол-3	Смол-1 Чернігів-5
Київ, Чернігів, Рязань, Вщиж, Мінськ	Смоленськ-2	Смоленськ-1	Гродно-1	Смоленськ	
Київ	Чернігів-2	Чернігів-4	Чернігів-3	Смоленськ-2	Смоленськ-4 Путіль Смоленськ-1
Київ, Вщиж	Смоленськ-2	Чернігів-5		Смоленськ-5	Київ 2 *
Київ	Смоленськ-3	Чернігів-2	Чернігів-4	Чернігів-5	
Київ Рязань Чернігів	Смоленськ-2	Київ-3			
Вщиж	Чернігів-5				
Київ	Смоленськ-2	Смоленськ-1	Чернігів-2	Чернігів-1	Гродно-1
Київ, Вщиж		X	X	X	X
Рязань, Чернігів	Смоленськ-2	Смоленськ-1	Гродно-1		
Київ, Вщиж, Гродно, Містичні		X	X		
Вщиж, Київ, Гродно		Смоленськ-1		Смоленськ-3	
Рязань		Чернігів-1			
Київ Чернігів		X	Київ-2		
Київ, Рязань	Чернігів-5	Чернігів-1		Смоленськ-3	X

Рис. 2. Гончарські знаки та знаки из цеглі (номерами позначені споруди).

Чернігів: 1 — Борисоглібський собор; 2 — терем двокамерний; 3 — терем однокамерний; 4 — Успенський Єлецький собор; 5 — П'ятницька церква. Смоленськ: 1 — Борисоглібський собор; 2 — Петро-Павлівська церква; 3 — Ротонда; 4 — церква на Рачевці; 5 — церква на Черемушках. Київ: 1 — Золоті ворота; 2 — Десятинна церква; 3 — Успенський собор Києво-Печерської лаври. Гродно: 1 — Колозька церква.

Для дитинців цих часів дуже характерним є поєднання на їх території в загальному центрі споруджень як цивільної, так і церковної влади. Приклади цього наведені на рис. 1. Це дитинці Києва Х ст., Праги Х ст. та «На валах» біля Мікульчице¹⁵. Таке поєднання зустрічається лише серед дитинців слов'янських народів, констатує І. А. Маца, характеризуючи Празький Град Х ст. та вказуючи на подібне ж значення Krakівського Вавелю і дитинця Києва часів Володимира¹⁶. Все це характерне для початкового розвитку слов'янської державності і, очевидно, зв'язане з централізованою реконструкцією державною владою культової системи — заміною язичества християнством. Згодом у слов'янських країнах ця єдність порушується, як і в інших феодальних державах Європи¹⁷.

Важливою особливістю внутрішнього планування та забудови Київського дитинця є ансамблева побудова його центральної площини, зроблена під час спорудження Десятинної церкви та розташованого на протилежному боці князівського палацу, і прагнення якнайкраще її оформити¹⁸. Можливо, що це було зумовлено особливою роллю Києва серед інших, теж значних міст (Великого Новгорода, Полоцька, Чернігова, Смоленська, Переяслава, Любеча та ін.), який був резиденцією «великого князя».

Домінуюче місце на цій площині посіла Десятинна церква, яка є поки що найдавнішою мурованою церковною будовою, згадуваною в літописах і археологічно дослідженою.

За останній час було зроблено кілька пропозицій щодо відтворення її первісної структури¹⁹. Аналіз більшості з них зроблено М. К. Каргером в праці про древній Київ²⁰. Не повторюючи його висновків щодо пропозицій Г. Корзухіної, Н. Брунова та Конанта, звернемо увагу на те, з чим погоджується більшість дослідників і авторів цих пропозицій, а саме, що центральне ядро споруди відповідає схемі тринефного шестистовпового хрещатокупольного храму²¹. На це вказували дослідження Єфімова²². Така думка підтверджена розкопками М. К. Каргера²³.

Але постає питання, в яких конкретних формах ця схема була реалізована, бо від самого центрального ядра збереглися лише залишки фундаментів та фундаментних рвів з рештками субструкцій. Багато хто з дослідників шукає аналогій в тринефних шестистовпowych пам'ятках кінця XI—XII ст. Реконструкція К. Афанасьєва є конкретизацією цих думок²⁴. Але чи можуть ці пам'ятки, які віддалені все ж таким значим

¹⁵ Josef Poulik, Stari Moravane buduji svoj Stat, Brno, 1960, стор. 80, рис. 27.

¹⁶ И. Л. Маца, Архитектура Чехословакии, М., 1959, стор. 23.

¹⁷ Яскравими прикладами цього є зміни в структурі Великого Новгорода та Смоленська в другій половині XI ст.

¹⁸ На цій площині були поставлені Володимиром з Корсуня «медяне дві капищи і 4 кони медяни» (Повесть временных лет, т. I, М.—Л., 1950, стор. 80).

¹⁹ Г. Ф. Корзухина, К реконструкции Десятинной церкви, СА, 1957, № 2; Н. П. Брунов, Рецензия на книгу М. К. Каргера «Археологические исследования древнего Киева», Византийский временник, т. VII, М., 1953, стор. 296; Н. Н. Воронин, Зодчество Киевской Руси, сб. «История русского искусства», т. I, М., 1953, стор. 118; М. К. Каргер, Древний Киев, т. II, М.—Л., 1962, стор. 36—58; П. А. Раппопорт, Археологические исследования памятников русского зодчества X—XIII вв., СА, 1962, № 2, рис. 1, б.

²⁰ М. К. Каргер, Древний Киев, т. II, стор. 48.

²¹ Там же, стор. 37 («Реконструкция найдавнішого ядра Десятинної церкви як тринефної шестистовпової будови була до недавнього часу загальновизнаною»).

²² Краткое историческое описание Десятинной церкви в Киеве, СПб., 1929, приложение.

²³ М. К. Каргер, Древний Киев, т. II.

²⁴ К. Н. Афанасьев, Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими, М., 1961, рис. 108.

часом і самі були наслідком розвитку архітектурних форм древньо-руського будівництва, бути прямими аналогіями споруд Х ст.? На нашу думку, слід звернутися до пам'яток більш близьких за часом, що могли бути, так би мовити, зразками як для запрошеніх грецьких, так і для древньоруських майстрів, що працювали разом²⁵.

Рис. 3. Нижня частина колони, знайдена на території Десятинної церкви.

Найбільш близькими за часом були закладена Мстиславом церква Богородиці в Тмутаракані (1022 р.) та чернігівський Спаський собор (1036 р.).

Спаський собор створений за типом шестистовпових храмів кінця XI—XII ст. Найбільш характерними для нього є вбудовані в простір підпружних арок аркади на колонах. За цією особливістю він досі посідає значне місце серед перших споруд Київської Русі.

Досліди Б. О. Рибакова показали, що за таким принципом був побудований і Тмутараканський храм. Це все дає підставу гадати, що цю ж особливість мала і Десятинна церква. Додатковим аргументом щодо цього є знайдені на території Десятинної церкви нижня частина колони з базою²⁶, яка за своєю формою дуже характерна для ранньофеодального часу (рис. 3), та капітель спрощеної кубічної форми²⁷. Належала ця колона до церкви чи до одного з близьких за часом па-

²⁵ М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, М.—Л., 1958, стор. 455, табл. XXX, XXIV.

²⁶ Вона знайдена співробітниками Київського державного історичного музею на території Десятинної церкви і експонується в музеї.

²⁷ М. К. Каргер, Древний Киев, т. II, рис. 17.

лаців (що були недалеко), певних відомостей немає, але сам факт існування тут залишків колон такого типу дає підставу так гадати.

Щодо «зразків», безумовно, відомих «грецьким» та древньоруським майстрам, то наявність аркад на колонах в інтер'єрі храму була характерним явищем для пам'яток IX—Х ст. Царграда, Південного Криму (Корчев, Херсонес), Болгарії та Сербії.

Але найбільш неясною щодо свого первісного вигляду, на думку більшості дослідників, є західна частина храму²⁸.

Коли можна твердити про неодночасність південних та північних прибудов з центральною основою храму, то говорити те саме щодо його західної частини дослідження М. К. Каргера не дають переконливих підстав²⁹. Більше того, дані цих досліджень переконливо доводять, що фундаменти західної стіни зроблено суцільною кладкою, перев'язаною з фундаментами подовжніх стін, і що вони складені з сірого пісковику³⁰. Сірий же пісковик, як твердить М. К. Каргер, є основним матеріалом будов кінця Х ст.³¹ Таким чином, немає переконливих доказів про те, що західна частина прибудована пізніше.

В цілому ми гадаємо, що до визначення характеру та форми як західної частини, так і будови в цілому слід підходити не із заздалегідь прийнятих тверджень чи простих порівнянь з пізнішими пам'ятками, а з аналізу умов, в яких виникла споруда, та з тих завдань, що їх було поставлено перед її будівниками. Християнство почало поширюватися серед верхівки феодального суспільства древньої Русі ще в IX ст., але державною релігією воно стало за часів князя Володимира в 987—988 рр. «Народ зустрів вороже нову віру та її служителів, християнство насаджувалося силою і християнізація затягнулася на кілька століть»³². Тому-то держава поставила перед церковною організацією, особливо в перший період, місіонерські завдання як першочергові та основні.

Ці вимоги не могли не відбитися на самому плануванні храму — він мав бути пристосований до завдань запровадження християнства, тобто для проповідування, навчання християнських догм, хрещення, а також для відправлення церковних обрядів.

Київська Русь була не першою з країн Європи цього часу, де держава висунула перед церквою подібні завдання. Аналогічні проблеми стояли перед Болгарією в 865 р., коли вона прийняла християнство, перед Великою Моравією в 863—864 рр., перед Польщею в 966 р. та в північній частині Центральної Європи в IX—Х ст.

Чим характерні храми, що тоді постали і були призначені для таких завдань? Чітким розподілом споруди на дві основні групи приміщень — одну ще для язичників, яких готовували для хрещення чи навчали християнських догм, а другу для християн та служителів культу.

Щоб уявити, як вирішували ці завдання, наприклад, болгарські будівничі, розглянемо два храми: муровану круглу церкву в Преславі

²⁸ Так, П. О. Раппопорт, підсумовуючи різні думки щодо планування храму, констатує, що «і тут залишається неясною будова західної частини храму» (П. А. Раппопорт, Археологические исследования памятников русского зодчества X—XIII вв., СА, 1962, № 2, стор. 62, примітка 4).

²⁹ Не можемо прийняти за аргумент проти одночасності центральної основи храму і його західної частини твердження М. К. Каргера про те, що нез'ясованість призначення останньої само по собі є свідченням того, що вони зроблені «мабуть різночасно» (М. К. Ка р г е р, Древний Киев, т. II, стор. 30).

³⁰ М. К. Ка р г е р, Древний Киев, т. II, стор. 31.

³¹ Треба відзначити, що М. К. Ка р г е р, зробивши припущення («мабуть») про неодночасність західних прибудов, приймає це своє припущення за існуючий факт, що суперечить його власним висновкам: «Але головною обставиною, що перешкоджає на підставі будівельного матеріалу зробити висновки про датування частин будови, є те, що сірий пісковик становить основний матеріал фундаменту західної стіни на всьому її протязі» (М. К. Ка р г е р, Древний Киев, т. II, стор. 30).

³² Всемирная история, т. IV, М., 1957, стор. 253.

(IX ст.)³³ та дерев'яну церкву в Черешто біля Преслави (IX—X ст.)³⁴. Перший зразок (рис. 4, 1) являє мало композиційно зв'язане поєднання архаїчного типу ротонди і притвору з хрещальнею та вели-

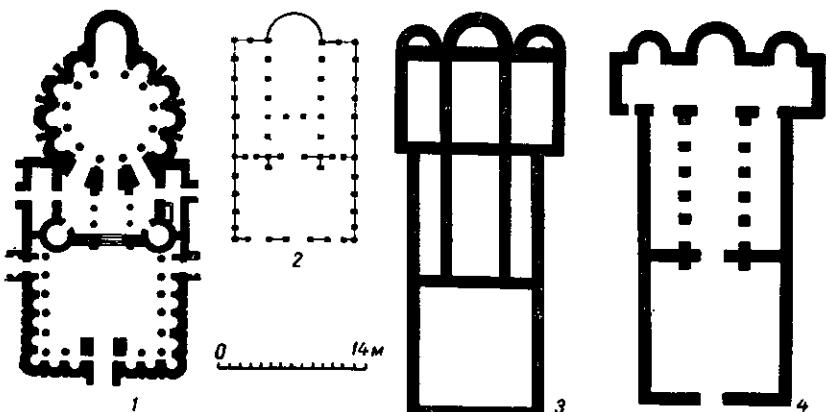

Рис. 4. Плани ранньохристиянських храмів.

1 — куляста церква в Преславі (IX ст.); 2 — дерев'яна церква в Черешто біля Преслави (X ст.); 3 — фундамент церкви з Лопче біля Зваграфа (843—876 рр.); 4 — церква Михаїла в Гейдельбергу (заснована у 836 р.).

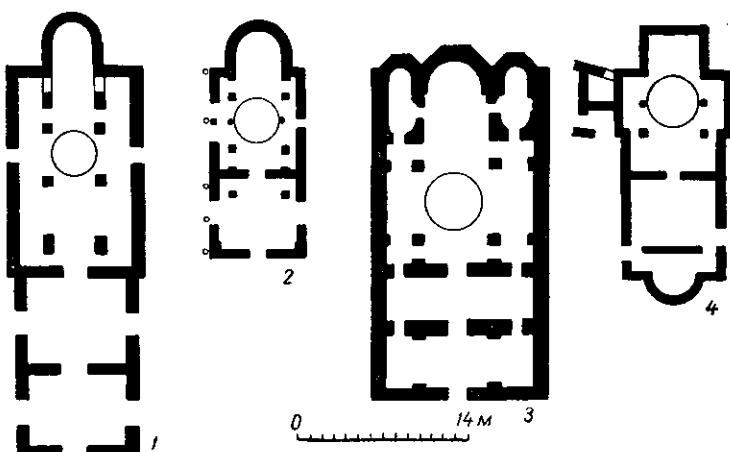

Рис. 5. Плани ранньохристиянських храмів.

1 — храм в Мікульчице (реставрація); 2 — храм в Старому Місті «на шпитальках» (реставрація); 3 — Ескімаре-Джамі в Константинополі; 4 — храм № 1 в Дарфле.

ким двором-атріумом³⁵. Другий — це поєднання базилікального храму з великим притвором-атріумом того ж призначення, що і двір ротонди (рис. 4, 2).

Будівничі Великої Моравії ці завдання найчастіше вирішували, беручи за основу спрощену ними схему хрещатокупольного храму, що

³³ Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство. София, 1959, рис. 141.

³⁴ Там же рис. 142.

³⁵ Н. Т. Цапенко доводить, що ця композиція скоріше за все є відповідлю на певні суспільні потреби, викликані християнською релігією, яку нещодавно прийняли болгари (Н. Т. Цапенко, Архітектура Болгарии, М., 1953, стор. 93). «Болгари, — пише він, — прагнули створити такий тип культової будови, де б зручно відбувались два обряди — проповідування нової віри та хрещення язичників» (стор. 100).

була на той час поширена у Візантії, Вірменії та в інших країнах Переднього Сходу та Балкан, сполучаючи її з великими притворами-нартексами з заходу. Ці одинарні чи подвійні притвори іноді досягали розміру самого храму³⁶. Як приклади можна навести храм в Мікульчице (рис. 5, 1; реставрація), храм в Старому Мясті «на шпитальках» (рис. 5, 2; реставрація) та храм № 1 з Дарфле³⁷. В останньому великий притвор-нартекс з хрещальнею у вигляді апсиди поєднано з власно храмом, на якому відбилися, за дослідами І. Пошмурного, традиції слов'янського зодчества Іллірії (рис. 5, 4)³⁸.

Подібне розв'язання таких самих завдань в північних районах Центральної Європи видно на прикладах, поданих на рис. 4, 3, 4. На рис. 4, 3 наведені рештки фундаментів церкви в Лорше біля Зваграфа, спорудженої між 843 та 876 рр., а на рис. 4, 4 — план церкви Михайла в Гейдельбергу, заснованої у 836 р. Тут притвори та кож поєднують великі західні частини з храмами, побудованими на грунті традицій Каролінгської школи³⁹.

Аналізуючи початковий період культового мурованого будівництва в Польщі, Я. Захватович відзначає в першу чергу його місіонерський характер. Кажучи про перший

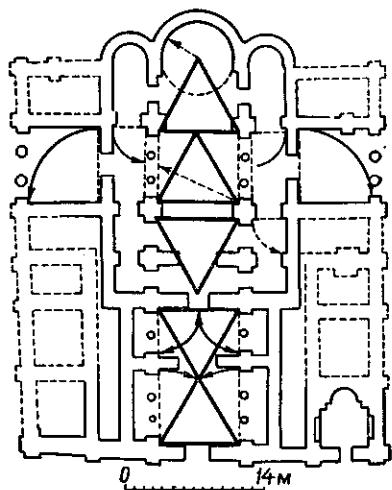

Рис. 6. Схема пропорцій побудови плану Десятинної церкви.

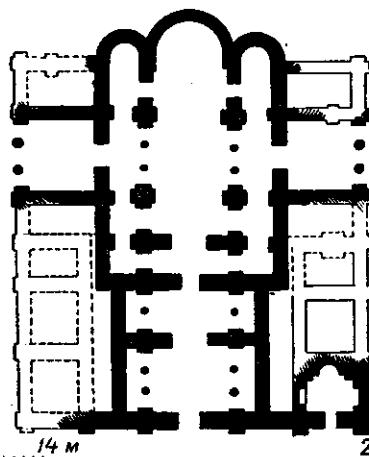

Рис. 7. План Десятинної церкви.

1 — план розкопок Десятинної церкви за М. К. Қаргером; 2 — реконструкція плану Десятинної церкви.

³⁵ В цих приміщеннях розміщалися школи, де проводилося навчання катехуменів. «Існування таких нартексів свідчить про те, що на час будівництва було багато неофітів, і це є характерним для місіонерських храмів», — пише І. Пошмурний (J. Posmurny, Stavební umění Velkomoravské říše, Architektura ČSSR, 1961, № 2).

³⁷ Приклади взяті з вищезазначененої праці І. Пошмурного, рис. 308, 319, 325.

³⁸ Там же, стор. 134.

³⁹ P. Frank, Die frühmittelalterliche und romanische Baukunst, Handbuch der Kunsthissenschaft, Leipzig, 1928, стор. 36, рис. 60, 61.

Познанський собор, він підкреслює, що археологічні дослідження дають можливість виявити «план великої тридільної споруди, дуже імовірно базиліки з розширою, чітко визначеною західною частиною»⁴⁰.

Порівнюючи подібні композиції з матеріалами досліджень і обмірів решток Десятинної церкви і беручи до уваги все, що про них сказано вище, ми переконуємося, що поєднання центрального ядра храму з його західною частиною являє собою таку ж композицію. Дещо подібне будівничі Десятинної церкви могли бачити і в будівельній практиці Візантії, наприклад у структурі Єскімера-Джамі (рис. 5, 3). Але задуманий ними обсяг споруди та великі матеріальні можливості Київської держави дозволяли не тільки не спрошувати схеми хрещато-купольного храму, а й зробити її у вигляді вишуканого храму із західною частиною, виконаною в тих самих пропорціях і з такою ж пишністю композиції.

Центральне ядро храму ми реконструюємо, беручи за основу вищевиведені міркування та пропорційні співвідношення, прийняті в середньовічному зодчестві⁴¹.

Щодо західної частини, то пропорційне співвідношення між окремими її частинами, а також ядром храму показує, що вона була побудована за первісно наміченою схемою (рис. 6). Товщина стін західної частини, які є продовженням стіни центрального нефа, свідчить про те, що перші і другі несли майже однакове навантаження. Це дозволяє припустити, що перша із заходу квадратна камера західної частини храму перекривалася куполом, як це, наприклад, мало місце в таких пам'ятках, як Килиссе-Джамі в Царграді або церква монастиря Неа-Моні на Хіосі⁴². Паралельні до них більш вузькі зовнішні фундаменти, зрозуміло, несли менше навантаження, і стіни, що стояли на них, могли бути нижчі за стіни основної будови (рис. 7).

Можливо, як це припускає П. О. Раппопорт⁴³, в південно-західній прибудові храму містилася хрещальня, яку було зроблено пізніше. Південна і північна групи приміщень, виходячи з даних розкопок, безумовно, не були палацами, а можливо, являли собою аркади, закладені незабаром після закінчення будівництва для потреб єпископії, якій було передано Десятинну церкву. Дослідження показали, що ці прибудови неодноразові з основними частинами храму та з південною і північною папертями, які ми відносимо до першого періоду будівництва. Розкопками встановлено, що поряд з типовими плінфами Х ст., що відповідали плануванню та архітектурним формам будови (рис. 8)⁴⁴ і мали характерні позначки як у вигляді відбитків печаток, що відображає античні традиції⁴⁵, так і писаних знаків, типових для древньоруських майстрів, були знайдені і плінфи XI—XII ст. з рельєфними знаками на бічних сторонах (рис. 9)⁴⁶.

Таким чином, за нашою реконструкцією Десятинна церква виявляється своєрідною пам'яткою, характерною для початкового періоду роз-

⁴⁰ Jan Zachwatowicz, Polska architektura monumentalna w IX i XI w., Kwartalnik architektury i urbanistyki, Warszawa, 1961, t. VII, z. 2.

⁴¹ Б. А. Рыбаков, Архитектурная математика древнерусских зодчих, СА, 1957, № 1; К. Н. Афанасьев, Построение архитектурной формы древнерусскими зодчими, М., 1961; Н. В. Холостенко, Пропорції в романській архітектурі, зб. «Допитання про одну проблему», К., 1935.

⁴² W. Wulf, Altchristische und Byzantinischen Kunst, Berlin, 1927, Bd. II, стор. 466, 484.

⁴³ П. А. Раппопорт, Археологические исследования памятников русского зодчества X—XIII вв., СА, 1962, № 2, рис. 1, 6.

⁴⁴ Таблиця складена автором за матеріалами фондів Київського історичного музею та Софійського музею-заповідника (розкопки Мілєєва, Вельміна, Каргера).

⁴⁵ М. К. Каґер, Древний Киев, т. I, табл. XXX.

⁴⁶ Таблиця складена автором за вищезгаданими матеріалами.

витку християнського зодчества Київської Русі. Певна річ, в технічних прийомах, архітектурних формах і в самій побудові перших християнських муріваних храмів Київської Русі мали місце окремі риси безпосереднього наслідування зодчества Візантії, особливо щодо внутрішнього оброблення, органічно зв'язаного з вимогами культу.

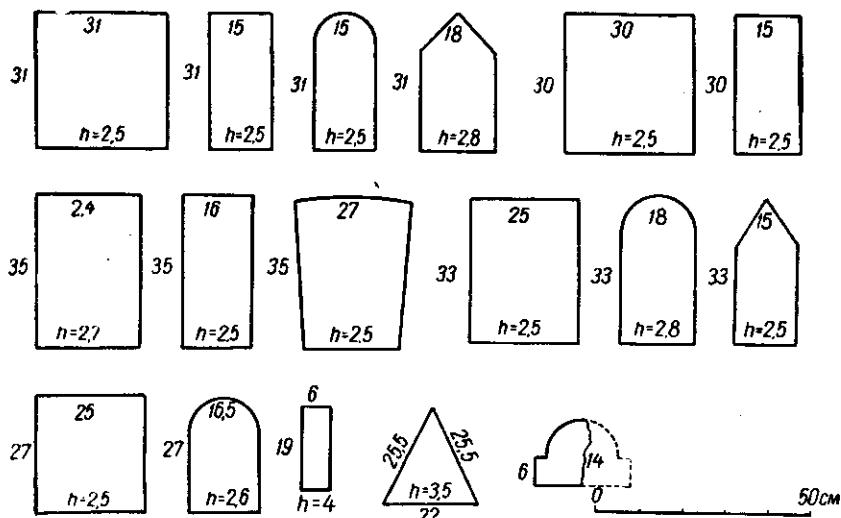

Рис. 8. Сортамент цегли Десятинної церкви.

Але в цілому будівничі самостійно вирішували поставлені перед ними завдання, які були, як ми бачили вище, спільні для всього європейського раннього середньовіччя і особливо для слов'янських країн.

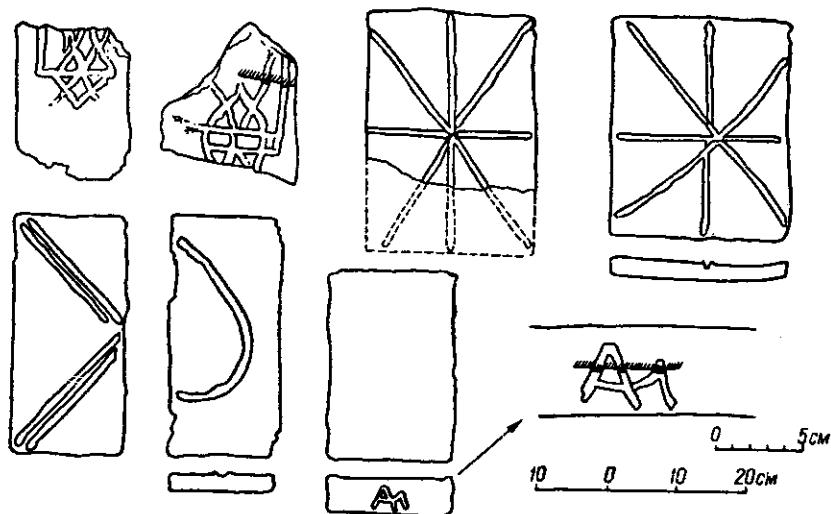

Рис. 9. Знаки на цеглі з Десятинної церкви.

Певно, з Десятинної церкви і почалося формування самобутньої школи культового древньоруського будівництва, яку ніяк не можна вважати відгалуженням візантійської.

Але культове будівництво не було єдиною галуззю зодчества Київської держави і до того ж муріваних церковних споруд не були першими

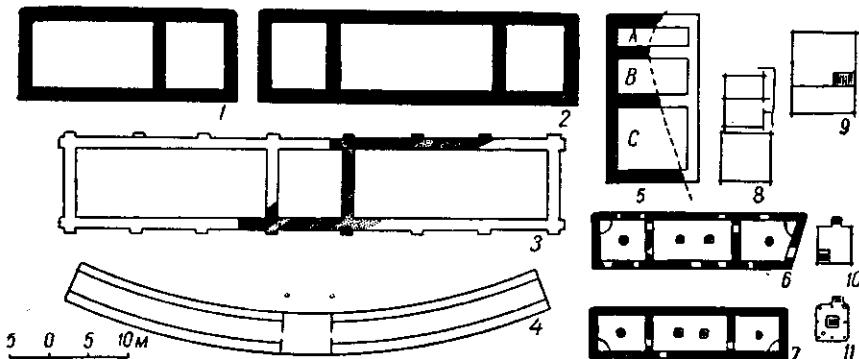

Рис. 10. Плани середньовічних цивільних споруд.

1 — князівський палац в Мікульчице; 2 — палац-гридниця на південь від Десятинної церкви; 3 — палац на захід від Десятинної церкви; 4 — схема споруди на Благовіщенській горі у Виціжі (за описом Б. О. Рибакова); 5 — терем на схід від Десятинної церкви; 6 — будинок по вул. Рже́зова в Празі (XII ст.); 7 — будинок на Малому ринку в Празі (XII ст.); 8 — «изба с клетью» з Новгорода (XI ст.); 9 — будинок феодала з Новгорода (XII ст.); 10 — «изба» з Старої Ладоги (Х ст.); 11 — хата-напівземлянка з Києва (Х ст.).

муріваними будовами цього часу. Літописні відомості за 945 р. свідчать про існування мурованого княжого терема⁴⁷, але ні його місцезнаходження, ні техніка мурування нам поки що невідомі. На території дитинця часів Володимира відкриті три палацових споруди (рис. 10, 11) та сліди існування ще двох цивільних муріваних споруд⁴⁸. Всі вони близькі за часом. Більшість істориків древньоруської архітектури у своїх працях⁴⁹ лише побіжно згадують про ці палаці, хоча вони за своїм масштабом і значенням є видатними спорудами ранньофеодальної архітектури Східної та Центральної Європи і за своюю структурою не з'язані з візантійським зодчеством.

Дуже докладно описав історію вивчення цих споруд та знайдені рештки споруди № 1 і № 2 М. К. Каргер. Щодо споруди № 3, то він обмежився описом техніки її мурування⁵⁰. Виписка з щоденників В. В. Хвойко і його креслення, де

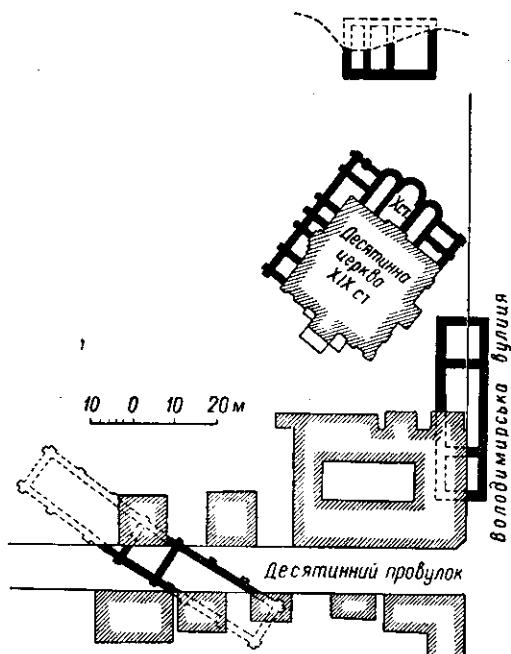

Рис. 11. Схема розташування кам'яних будівель біля Десятинної церкви.

⁴⁷ «Над горою двор теремний, бе бо ту терем камен...» (Повесть временных лет, т. I, стор. 40).

⁴⁸ Г. Ф. Корзухина, Новые данные о раскопках В. В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве, СА, XXV, 1956, рис. 1, стор. 321.

⁴⁹ История архитектуры, М., 1956, стор. 19; Всеобщая история архитектуры, т. I, М., 1958, стор. 406 і далі.

⁵⁰ М. К. Ка́ргер, Княжеские дворцы древнего Киева, зб. «История искусства»,

показано розміщення розкопів, опубліковані Г. Ф. Корзухіною⁵¹, а також загальна конфігурація рештків споруди № 3 на макеті, зробленому ним же незабаром після досліджень, дають можливість уявити її архітектурно-планувальну структуру⁵². Конфігурація споруди, за цими даними, являє собою трикамерну структуру з одною великою камерою та двома меншими — більш вузькими (рис. 10, 5). Ця композиція планування споріднена композиції зрубних двокамерних житлових будинків, поєднаних з «кліттю» (рис. 10, 8)⁵³. Пропорції «клітей» звичайно були близькими до квадрата, що дає можливість реконструювати загальні розміри споруди (рис. 10, 5).

Ця реконструкція показує, що більша частина залишків споруди на час досліджень В. В. Хвойки ще збереглася. Матеріали досліджень дозволяють уявити як зовнішню, так і внутрішню її структуру. З опису шурфів (№ 37 і 38, за щоденником)⁵⁴ видно, що на неглибокому фундаменті (40—45 см), мурованому з бутового каменю, збереглися стіни довжиною 1,15—1,3 м і висотою подекуди до 2 м (поперечна стіна), виконані мішаною кладкою. В стінах більшого приміщення (С) зберігся низ отворів вікна шириною 0,5 м і дверей шириною 0,7 м. В приміщенні знайдено «частини перебитих колон», про які В. В. Хвойка гадав, що вони від вікон, дверей або, скоріше, від колон, що стояла по центру та підтримувала систему склепінь.

Завал дерев'яних конструкцій свідчить про можливість існування другого поверху. Ця споруда на час розгрому Києва монголами не існувала. На її місці (над камерою А) було поховання оборонців дитинця. Характер та техніка мурування палацу, вивчені дворазовими дослідженнями експедиції Інституту археології АН УРСР і детально описані М. К. Каргером, вказують не стільки на візантійські традиції, скільки на південнослов'янські, особливо болгарські (наприклад, кладки башти-терема малого Мадарського палацу)⁵⁵. В цілому за своєю планувальною структурою споруда № 3 відбуває традиції будови древньоруського житла, лише значно збільшеного відповідно до потреб і можливостей князівського побуту. Це виявляється особливо яскраво при порівнянні її з дерев'яними будинками феодалів або із звичайними житлами городян того часу (рис. 10, 10, 11)⁵⁶.

Дві інші споруди за своїм плануванням значно відрізняються від споруди № 3. Розкопками повністю виявлено планування споруди № 2, яка складалася з центрального залу і двох прилеглих до неї квадратних камер (рис. 10, 2). Загальні розміри споруди: довжина 42 м, ширина (внутрішній розмір) 8,5 м. Розкопками була відкрита лише частина стін споруди № 1, але виявлені рештки стін та її дуже характерне положення щодо Десятинної церкви, що відзначалося вище, свідчать про її одночасність з останньою, а також про те, що вона і споруда № 2 були елементами композиції центральної площини дитинця.

Це все дозволяє відновити конфігурацію та планування споруди

Ученые записки Ленинградского университета, № 193, 1955, стор. 67; М. К. Каргер, Древний Киев, т. II, стор. 59.

⁵¹ Г. Ф. Корзухина, Новые данные о раскопках В. В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве, стор. 317, 381, рис. 1.

⁵² Зберігається в Київському історичному музеї. М. К. Каргер справедливо критикує показане на ньому мурування стін, не заперечуючи загальної їх конфігурації (М. К. Каргер, Древний Киев, т. II, стор. 17).

⁵³ Труды Новгородской археологической экспедиции, т. II, МИА, № 65, М., 1959, стор. 288, рис. 13, 3.

⁵⁴ Г. Ф. Корзухина, Новые данные о раскопках В. В. Хвойко на усадьбе Петровского в Киеве, СА, т. XXV, стор. 341.

⁵⁵ Н. Мавродинов, вказ. праця, стор. 59—60, рис. 54, 55.

⁵⁶ М. К. Каргер, Древний Киев, т. I, стор. 374, рис. 80; В. И. Равдоникас, Старая Ладога, СА, XI, 1949, стор. 25—26, рис. 17.

№ 1. Дослідники її С. П. Вельмин⁵⁷ і М. К. Каргер констатують, що центральна вісь споруди відповідає подовжній вісі Десятичної церкви і що довга сторона споруди паралельна західній стіні церкви. На південь від центральної камери розкопками відкрито дві міжпілястрові ділянки східної частини західної стінки, тобто структура бічних частин споруди складається з секцій, чітко поділених пілястрами. Якщо реставрувати третю секцію південного залу відповідно до розмірів двох відкритих, то ми одержимо зал, що майже дорівнює залу споруди № 2.

Симетрична до центральної вісі композиція споруди дозволяє і з півночі реконструювати такий зал. Отже, перед нами постає тричастинна споруда з центральною камерою — сінями і двома «палатами» з обох боків (рис. 10, 3). Розміри її: довжина 64 м, ширина 8,5 м.

Дослідники зв'язують такий тип споруд, як будова № 2 і № 3, з літописними «гридницями», справедливо відзначаючи, що в їх планувальній структурі позначилися традиції побуту часів військової демократії «Імперії Рюріковичів»⁵⁸, а можливо, на нашу думку, і відгуки часів общинного родоплемінного ладу.

Щодо цього становить інтерес відкрита Б. О. Рибаковим на Благовіщенській горі біля Вщижа велика шестидесятиметрова споруда, за своєю структурою дуже близька до нашої споруди № 1. На його думку, вона була призначена для племінних зборів, жертвових трапез і т. ін. Вона також мала центральну камеру — сіни та по обидва боки по залу. Ці бічні зали мали ширину 6 м, середня їх частина шириною 4 м була поглиблена, а по обидва боки залишені земляні лави (рис. 10, 4)⁵⁹.

Слід відзначити, що на слов'янському городищі (тиверці) Єкімауци експедицією Г. Б. Федорова в центрі внутрішнього простору замку були виявлені рештки споруди довжиною близько 30 м, ширину від 2 до 4,5 м, яка, як зазначають її дослідники, «можливо складалася з двох приміщень, з'єднаних нешироким переходом»⁶⁰.

Дуже близькою аналогією є і рештки князівського палацу IX ст. великомуравського граду «На валах» біля Мікульчице (рис. 10, 1). Це була теж подовжена будова довжиною 25 м, ширину 8,5 м (внутрішні розміри), що складалася з двох бічних квадратних камер та центрального залу (як будова № 3)⁶¹.

Цікаво, що і в Польщі на городищі Любоме було відкрито споруду довжиною 24 м, ширину 4 м, в середині якої була земляна лава довжиною 10 м. Дослідники інтерпретували її як будинок для воїнів, племінних зборів або культову споруду; найімовірніше вона виконувала всі ці функції⁶².

Щодо споруд № 1 та № 2, розглядуваних нами, то, очевидно, правий М. М. Воронін, який визначає їх як палацові споруди «перехідного типу від гридниць до характерного тричленного комплексу феодальних хоромів»⁶³.

⁵⁷ С. П. Вельмин, Раскопки археологической комиссии в Киеве на усадьбе Десятинной церкви летом 1911 г., Университетские известия, К., 1911.

⁵⁸ Н. Н. Воронин, Жилище, Зб. «История культуры древней Руси», т. I, М.—Л., 1948, стор. 222.

⁵⁹ Б. А. Рыбаков, Столпный город Чернигов и удельный город Вщиж, зб. «По следам древних культур. Древняя Русь», М., 1953, стор. 108—110.

⁶⁰ Г. Б. Федоров, Городище Екимауци, КСИИМК, вып. 50, М., 1953, стор. 116; його ж, Славяне Поднестровья, зб. «По следам древних культур. Древняя Русь», стор. 143.

⁶¹ Josef Poulik, Velkomoravské Hradiště Mikulčice, Brno, 1962, стор. 41.

⁶² R. Jakimowicz, Sprawozdania z Badań grodziska Lubomskiego w g. 1937, «Pamiętnik Akademii Umiejętności», 1928, № 3, 5.

⁶³ Н. Н. Воронин, Жилище, зб. «История культуры древней Руси», т. I, стор. 221.

За таким же громадсько-палацовим принципом планування, пристосованим до житлових потреб, аналогічним споруді № 2, побудовані і два празьких житлових будинки XII ст.: один по вул. Ржетезова, № 142 і другий на Малому ринку (рис. 10, 6, 7)⁶⁴. У них є посередині сіни — зал, по обох боках — два квадратних приміщення, що опалювалися грубами.

Близькі аналогії в будівництві Х ст. ряду слов'янських країн не є випадковістю. А. В. Арциховський, що спеціально вивчав на археологічному матеріалі риси культурної єдності слов'ян за середньовічної доби, прийшов до висновку про «тісні зв'язки всього слов'янського світу», що особливо виявилося у Х ст. «Цей вік,— каже він,— залишив нам велику кількість слов'янських старожитностей, вони скрізь подібні»⁶⁵.

Істотною особливістю палацового будівництва Київської Русі є те, що воно було муріваним і відзначалося великими розмірами споруд, особливо порівняно з сучасними їм спорудами такого самого типу інших країн Центральної та Східної Європи.

Ми торкнулися тут лише трьох галузей зодчества древньої Русі Х ст. Шлях їх розвитку в цілому був своєрідним і самостійним, хоча і тісно пов'язаним з загальним розвитком зодчества ранньофеодальної Європи, особливо ж слов'янських країн.

Своєрідність і розмах будівництва, а також масштаби споруд Київської Русі визначалися історичними передумовами її формування, її великими матеріальними можливостями і особливо внутрішньою консолідацією, заснованою на етнічній та культурній єдності древньоруської народності, що формувалася на базі східнослов'янських племен. Все це зумовило в дальшому розвитку древньоруського зодчества визначність та сталість його художніх принципів.

Н. В. ХОЛОСТЕНКО

ИЗ ИСТОРИИ ЗОДЧЕСТВА ДРЕВНЕЙ РУСИ X в.

Резюме

Ранний период зодчества Киевской Руси все еще недостаточно изучен, хотя он имел большое значение для последующего развития древнерусской архитектуры. Новые данные археологической и архитектурно-исторической науки позволяют на большем, чем ранее, материале рассматривать вопросы его развития.

Складывающаяся к X в. в Восточной Европе феодальная структура общества определяла систему расселения и типы поселений. Особенности феодальных отношений вызывали необходимость организации защиты мест проживания представителей господствующего класса, а также городов и пограничных пунктов в целом.

К X в. выработалась система этой защиты. Она была самобытна и не связана с византийско-греческой традицией крепостного зодчества, но имела много общих черт с военным зодчеством славянских стран (В. Моравия, Чехия, Польша), а также и прибалтийских народов.

В городах основное внимание уделялось укреплению детинца — места сосредоточения представителей гражданской и церковной администрации и крупных феодалов. Характерной чертой внутренней плани-

⁶⁴ Architectura v Českém párodíím dědictví, Praha, 1961.

⁶⁵ А. В. Арциховский, Культурное единство славян в средние века, СА, 1946, № 1, стор. 85—90. Цікаво відзначити елементи стилістичної єдності і в пам'ятках образотворчого мистецтва.

ровочной структуры детинцев Киевской Руси и ряда других славянских стран раннего периода государственности является объединение на их территории сооружений светской и церковной власти. Очевидно, это определялось проводимой государством реконструкцией культовой системы.

Отличительная особенность киевского детинца эпохи Владимира — ансамблевая композиция центральной площади с дворцом и Десятинной церковью. Анализ архитектурно-планировочной структуры Десятинной церкви показывает, что она имела характерные черты миссионерского храма с развитой западной частью и основой в виде крестово-купольного храма. В этом она перекликается с подобными же решениями раннехристианских храмов славянских стран, также переходивших от язычества к христианству (Болгария, В. Моравия, Чехия, Польша).

Княжеский дворец и два близлежащих представляли собой крупные сооружения, по своей планировке также не связанные с византийской практикой. В них отразились черты развитого жилого древнерусского строительства или общественно-культовых сооружений эпохи военной демократии, а возможно, и еще родоплеменного строя. Они близки подобным сооружениям указанных славянских стран (например, дворцу в Микульчице).

Черты общности в зодчестве Киевской Руси и ряда славянских стран являются не случайностью, а закономерным явлением для их культуры в целом, особенно проявившимся к X в. Это отмечали и на археологическом материале А. Арциховский, Л. Нидерле и другие ученые.

Своеобразие, размах строительства и масштабы сооружений Киевской Руси определялись историческими предпосылками ее формирования, ее большими материальными возможностями и особенно внутренней консолидацией, основанной на этническом и культурном единстве складывавшейся на базе восточнославянских племен древнерусской народности.

ПУБЛІКАЦІЇ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

Д. Я. ТЕЛЕГІН

ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ РОБІТ КІЇВСЬКОЇ ЕКСПЕДИЦІЇ 1962—1964 рр.

Середнє Подніпров'я дало вже чимало важливих матеріалів для розуміння найдавнішої історії племен і народів південного заходу Європейської частини СРСР. З цією територією, що лежить в області стику різних ландшафтно-географічних зон (полісся, лісостеп, степ), зв'язаний ряд цікавих історичних подій, які мали тут місце за різних періодів, починаючи від первісної епохи і кінчаючи часом Київської Русі. Середнє Подніпров'я було місцем складення і тривалого існування дніпро-донецької неолітичної культури. Тут в епоху бронзи жило численне населення тшинецько-комаровської культури. Київсько-Прип'ятський басейн, як відомо, зараховується вченими до території, де відбувалося складення слов'ян. Долина Дніпра в районі Києва, нарешті, була центром створення першої найбільш значної слов'янської держави — Київської Русі.

Багато питань історичного розвитку древнього населення Середнього Подніпров'я стали чіткіше вимальовуватись в результаті робіт останніх років, проведених Київською і Канівською експедиціями. В даній статті ми коротко зупинимося на результатах робіт Київської комплексної експедиції 1962—1964 рр.

Дослідження Київської експедиції в зоні спорудження водоймища Київської ГЕС є прямим продовженням робіт, проведених в цьому районі О. І. Тереножкіним і І. І. Артеменко в 1960 р. В свій час південна половина чаши майбутнього Київського моря входила в зону досліджень експедиції «Великий Київ». З попередніх робіт в цьому районі слід назвати також розвідки К. Якимовича в гирлі Прип'яті¹ і маршрутну розвідку Ф. Козубовського на ділянці Вишгород—Чорнобиль².

За два роки робіт нашою експедицією обстежено долину Дніпра на протязі понад 100 км: від с. Мнів до с. Лебедівки на лівому березі і від с. Вишгорода до гирла р. Прип'яті — на правому. Розвідкові роботи проведені також в гирлах рік Ірпінь, Тетерів і Прип'ять³.

Головним завданням експедиції було ознайомлення із загальним станом археологічних пам'яток в цьому районі, виділення кращих об'єктів для ведення на них стаціонарних досліджень. За час роботи нами обстежено 89 місцезнаходжень, відомих тут раніше, а також вперше відкритих нашою розвідкою (рис. 1). Переважна кількість дослі-

¹ МАР, № 11, 1883.

² Ф. Козубовський, Археологічні розвідки наддніпрянських дюн від Вишгорода до Чорнобиля, Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

³ Експедиція складалася з шести загонів, що працювали під керівництвом Д. Я. Телегіна (керівник експедиції), С. С. Березанської, Д. Т. Березовця, В. І. Бідзілі, П. П. Толочко, В. І. Митрофанової і В. О. Круца.

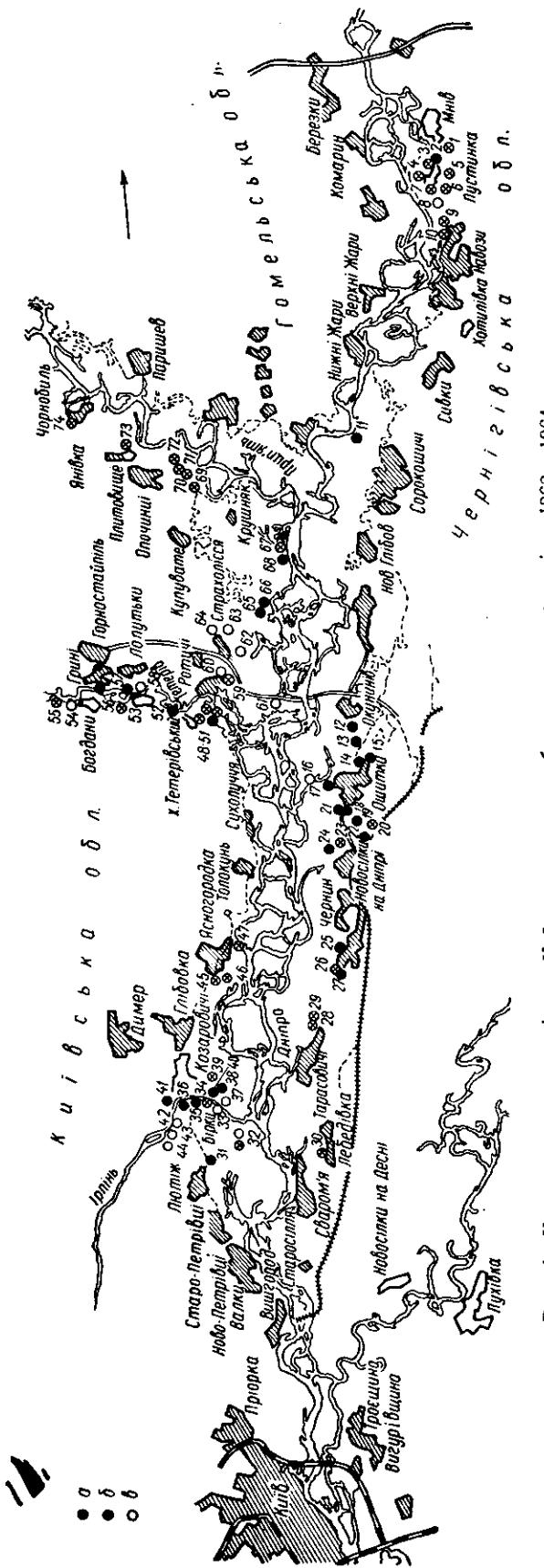

Рис. 1. Кarta основних пам'яток Київського моря, обстежених експедицією 1962—1964 рр.

a — Мінів; 2—8 — Пустинка 1—VIII; 9, 10 — Навоз 1—II; 11 — Сорокиничі; 12—14 — Опітник (урочища Гастин, Плещеніжжа, Кругле, Пластин, Бойківщина, Лінівичі, Тірки, Дражемль); 15—17 — Копани, Барківка, усіль пункти 1, 2); 22—24 — Новосілки на Дніпрі (урочища Порохонь, Горбата Нива, пункти 1, 2); 25—27 — Завалівка (урочища Перетічок, усіль пункти 1, 2); 28, 29 — Тарасові пункти 1, 2; 30—Лебединка, 31, 32 — Ілютіж; 33, 34 — Бірки; 35—42 — Казаровичі пункти 1—10; 43, 44 — Демилів пункти 1, 2); 45—47 — Яснопородка (урочища Монаївка, Церковище); 48—51 — хут. Тегерівський (урочища Монаївка, Церковище); 52 — Пилива (урочище Хорора); 53, 54 — Болгани пункти 1, 2; 55 — Ратни; 56—Грані; 57, 58 — Лопутки пункти 1, 2; 59 — Грані; 60—64 — Ротничі; 65—68 — Доманівські пункти 1—5; 69—72 — Оташев пункти 1—4; 73 — Плитопільце; 74 — Янівка.

дженіх об'єктів прошурфовані. На кращих з них проведені стаціонарні дослідження. Зокрема, розкопки проводились на ряді неолітичних поселень (Пилява, Гастятин, Грині, Завалівка, Домонтово, Пустинка 5), могильнику софіївського типу біля с. Завалівки, поселенні тшинецько-комаровської культури біля с. Пустинка, поселеннях ранніх слов'ян біля сс. Лютиж, Казаровичі, Грині і двох сезонних поселеннях епохи Київської Русі (Лопутьки, Новосілки на Дніпрі).

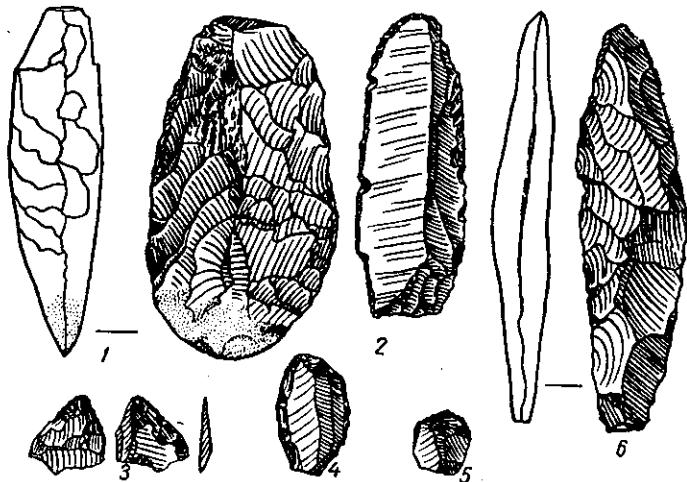

Рис. 2. Грині. Знаряддя з кременю.

Матеріали розвідки і розкопок Київської експедиції дають багато нового для розуміння різних періодів найдавнішої історії населення Подніпров'я і перш за все для вивчення культур неоліту, епохи бронзи, періоду ранніх слов'ян і Київської Русі.

Неоліт, мідний вік. В епоху неоліту на вказаній території основним населенням були носії дніпро-донецької культури. Про це красномовно говорить, перш за все, густота поселень із знахідками гребінчасто-накольчастої кераміки. Всього на обстеженому відрізку Дніпра і в гирлах його приток зареєстровано 23 неолітичні поселення. Розкопки деяких з них дали добрий речовий матеріал. Нижче зупинимось коротко на викладі результатів дослідження поселення Грині, де був проведений найбільший обсяг робіт.

Поселення біля хут. Грині розміщене на краю борової тераси лівого берега р. Тетерева біля озера Теребуж. Висота місцевонаходження над рівнем заплави 4—5 м. На поселенні розкрита площа 728 м². Культурний шар товщиною 20—30 см залягав в основі ґрутового шару на глибині 0,2—0,6 м. Він являв собою скupчення кераміки, крем'яних знарядь праці, окремих невеликих каменів і т. п. В культурному шарі зафіковано ряд господарських ям і вогнищевих плям.

Всього на поселенні виявлено понад 3 тис. знахідок, в тому числі 135 знарядь праці і велика кількість фрагментів кераміки. Серед знарядь є крем'яні клиновидні сокири, ножі, скребки, вістря стріл і списів (рис. 2, 1—6). Кераміка представлена гостродонними, рідко плоскодонними горщиками (рис. 3, 1—3; 4, 1). В тісті рослинна домішка або пісок. Орнамент гребінчастий і накольчастий («відступаюча лопаточка»). В системі узору помітне місце (блізько 20%) займає орнамент, що складається з поверхневих ямок і своєрідних «лапчатих» відтисків. Мотиви узорів включають горизонтальні і діагональні ряди, рідко — геометричні фігури, підчотирикутні, трикутні, звичайно покриті рядами відтисків гребінця або наколами.

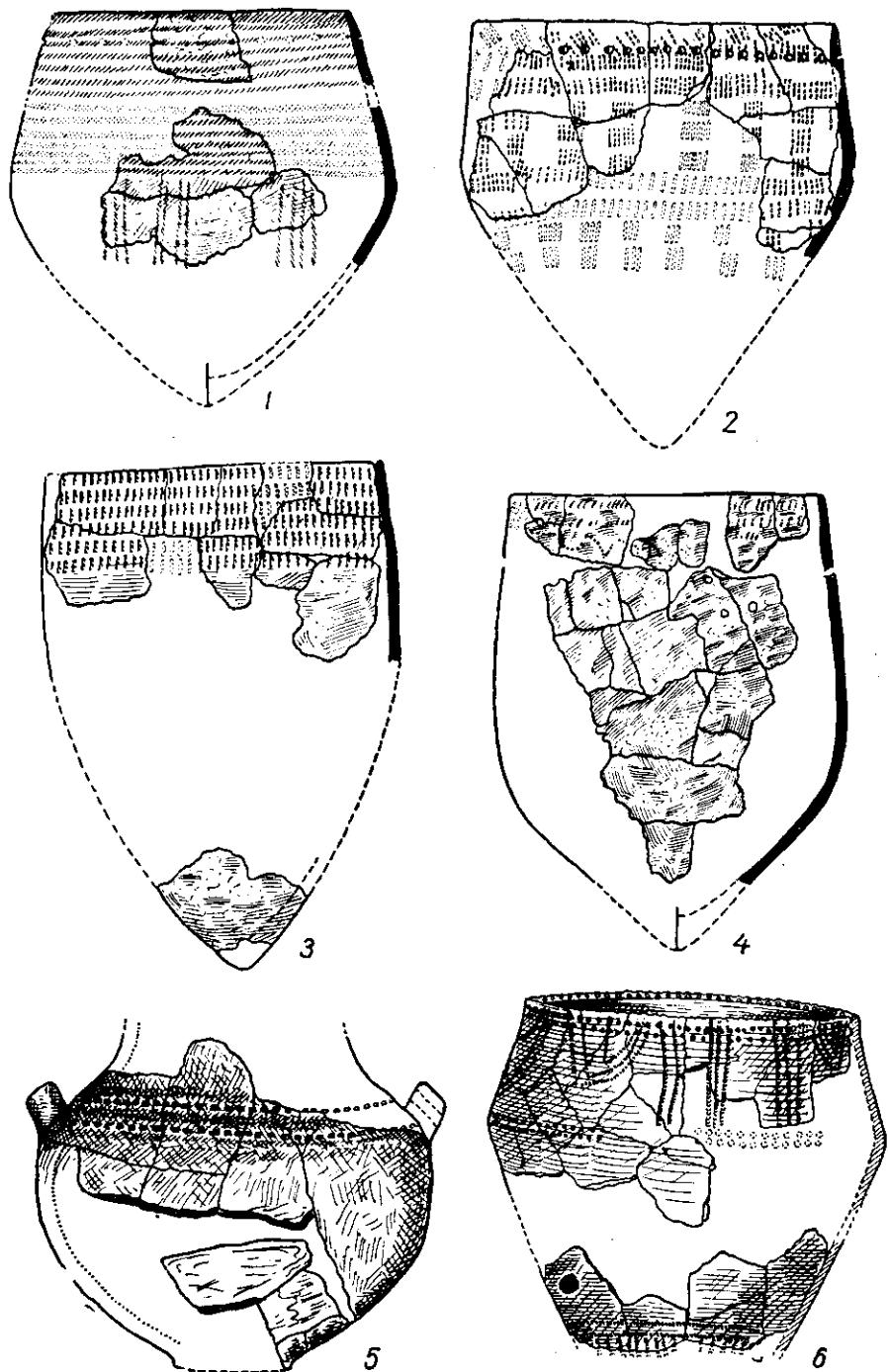
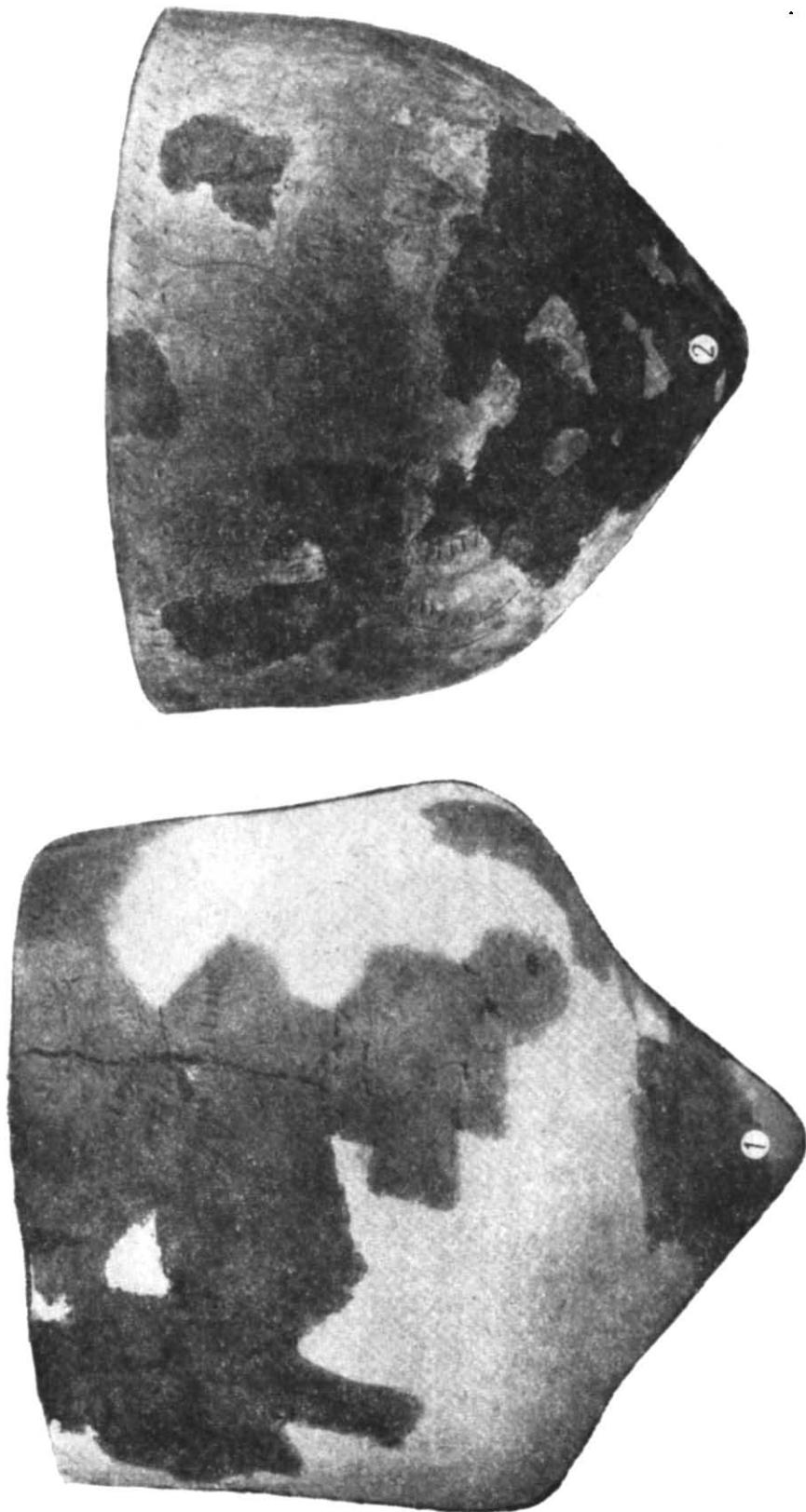

Рис. 3. Глиняний посуд неолітичної доби.
1 – 3 — Грині; 4 — Гостятин; 5, 6 — Пилива.

Рис. 4. Горшки раннього неоліту.
1 — Грині; 2 — Завалінка.

За складом знахідок розкопане поселення відноситься до кінця раннього і, головним чином, до середнього періодів розвитку дніпро-донецької культури. Матеріали розкопок поселення Грині та інших аналогічних пам'яток Київського Придніпров'я дають нові дані для синхронізації дніпро-донецької культури з більш південними землеробськими культурами Правобережної України — буго-дністровською і трипільською. З числа нових фактів відзначимо два: а) знахідку на ранньонеолітичному поселенні Завалівка горщика, прикрашеного своєрідним орнаментом (рис. 4, 2), прототип якого слід шукати на посуді буго-дністровської культури, і б) наявність в культурному шарі поселення Пилява уламків посудини, яка типологічно може бути пов'язана з керамікою трипілля (рис. 3, 5).

Важливою особливістю дніпро-донецької кераміки північної Київщини слід вважати наявність рис, що зближають її з неолітичними матеріалами південно-східної Білорусії. Мова йде про групу кераміки з Гринів та інших поселень, прикрашеної ямковим і лапчатим орнаментом, який мав поширення також в долині середнього і нижнього Сожу, на Дніпрі в межах БРСР і частково в пониззі Прип'яті. На стоянці Стрелиця під Гомелем кераміка з ямковим орнаментом становить третину всього складу знахідок⁴. Понад 25% такої кераміки є в комплексах з поселень Борок Семенівський і Сосонка коло м. Рогачова на Дніпрі⁵. Кераміка з Гринів в культурному плані цілком зіставляється з матеріалами північно-східної Білорусії і за рядом інших ознак (наявність рослинних домішок в тісті, спільні форми гостродонних горщиків, переважання гребінчастого орнаменту і т. п.), що дозволяє говорити про приналежність неолітичних поселень північної України і південно-східної Білорусії до однієї культурної групи. Пам'ятки цих територій зазнавали в своєму розвитку сильного впливу, що йшов з боку культур ямково-гребінчастої кераміки Волго-Оксського басейну.

Досить важливий комплекс матеріалів здобутий під час розкопок пізньонеолітичного поселення поблизу Пустинки (пункт 5), МихайлоКоцюбинського району, Чернігівської області.

Поселення розташоване на підвищенні заплавної тераси лівого берега Дніпра. Розкопками, проведеними під керівництвом В. І. Митрофанової в 1963—1964 рр., розкрита площа близько 550 м². Культурний шар, що залягав на глибині 0,2—0,5 м, включав велику кількість фрагментів глиняного посуду і знарядь праці. Під культурним шаром зафіковані ями господарського призначення.

Найбільш цікавим матеріалом на поселенні є кераміка. За формою це широко відкритий горщик з гострим або плоским дном. В глиняному тісті домішка дрібного піску і невелика кількість рослинних решток. Орнамент складається з відтисків гребінця, ямок, «перлін», валика, розміщеного завжди під вінцями. Окремо слід відзначити наявність тут орнаменту у вигляді вертикального розчісування по шийці посуду. Горщики з такою орнаментацією становлять п'яту—шосту частину всіх керамічних знахідок на поселенні. Кераміка з подібним орнаментом, в якому, безперечно, слід вбачати впливи трипільської керамічної технології, за рештою ознак (склад тіста, форми) мало відрізняється від іншого посуду поселення.

Характер кераміки вказує на приналежність Пустинки 5 до пізніх етапів дніпро-донецької культури, а наявність трипільських впливів

⁴ Е. Г. Галанова, Отчет об археологических исследованиях в 1954 г., Научный архив сектора археологии Института истории АН БРСР.

⁵ И. И. Артеменко, Памятники эпохи неолита и бронзового века Верхнего Поднепровья, КСИА АН СССР, вып. 78, М., 1960. Материалы з неолитичных поселений Белоруссии, что збергаются у фондах ДМ, використані нами з любезного дозволу автора розкопок.

у розвитку орнаменту дає підставу синхронізувати це поселення з етапами В/ІІ—С трипільської культури. Про це ж свідчать і знахідки в культурному шарі стоянки фрагментів червоноглиняної кераміки кінця середнього — початку пізнього трипілля.

Таким чином, роботи Київської експедиції 1962—1964 рр. в галузі неоліту виявилися принципово важливими. Вони, по-перше, дали нові надійні матеріали для синхронізації окремих періодів дніпро-донецької культури з пам'ятками більш південних територій: раннього періоду — з буго-дністровською культурою, середнього — з трипіллям А, а пізнього — з етапами В, С; по-друге, ці дані дозволили уточнити культурно-хронологічне взаємовідношення неолітичних пам'яток північної України і південно-східної Білорусії, які разом становлять північний варіант дніпро-донецької культури.

Могильник софіївського типу, відкритий експедицією поблизу с. Завалівки в урочищі Убодь, досліджений групою під керівництвом В. Круца. Тут на площі 220 м² розкрито 16 поховань з трупоспаленням. Поховання являють собою купки перепалених кісток людини, біля яких знайдені різноманітні речі: прикраси з міді і янтарю, знаряддя праці — ножі, вістря стріл, скребок, металевий камінь тощо. В кількох випадках виявлені залишки розбитого посуду і уламок схематизованої глиняної фігурки людини. Кераміка представлена залишками 12 посудин. Черепок дуже пористий, червонуватого кольору, без орнаменту. Кераміка, як і інші знахідки некрополя, знаходить повну аналогію в матеріалах уже відомих в науці могильників Софіївського, Червоногутірського і Чернинського.

Досліджений некрополь біля с. Завалівки є четвертою пам'яткою цього типу в Подніпров'ї. Він до деякої міри поповнює наші знання в галузі поховального ритуалу, що був властивий племенам софіївської культури. Тут, зокрема, вперше при похованні виявлено статуетку людини. Статуетки людини досі в дослідженіх могильниках не були відомі.

Епоха бронзи. За два роки робіт експедицією обстежено 32 місцезнаходження різних етапів епохи бронзи. Серед них найбільша кількість пам'яток (22) належить тшинецько-комаровській культурі середньої бронзи і лише кілька поселень відносяться до раннього і пізнього етапів цієї епохи. Стационарні дослідження проводились на одному поселенні тшинецько-комаровської культури біля хут. Пустинка, що займало площа 600×300 м. Загоном С. С. Березанської з допомогою бульдозера виявлено залишки 24 заглиблених в землю жител, які загинули від пожежі⁶. Про це свідчить як заповнення житлових заглибин чорним вуглистим ґрунтом, так і залишки обгорілих стінок, сплетених з пруття. Шість жител розкриті повністю. Вони мали прямокутну форму. Їх середні розміри 14×7 м. На площі жител розчищені залишки печей і своєрідні підвіщення у вигляді «столиків». Черінь печей і «столики» викладені з глиняних вальків, обпалених десь окремо. Вздовж стін жител і по їх довгій вісі відмічено ряди ямок від стовпів. Зафіксовано також господарські ями.

В житлах і поблизу від них зібрані різноманітні побутові залишки, серед яких переважає кераміка. В кожному житлі зібрані фрагменти кількох десятків посудин. Найчастіше це фрагменти досить великих, широко відкритих горщиків (рис. 5, 1). Вони виготовлені з глини, до якої домішувалися зерна товченого ґраніту. Поверхня посуду добре згладжена. Майже всі вони орнаментовані. Орнамент нанесений на верхню частину посуду або тільки під вінцями. За даними С. С. Березанської, найчастіше зустрічається орнамент трьох типів: прокраслені

⁶ С. С. Березанская, Отчет о раскопках поселения у х. Пустынка в 1963—1964 гг., Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

паралельні лінії, трикутники, відтиски перевитого шнура, ямки або «перлини» під вінцями (рис. 6, 1—5). Є також орнамент з наліпного валика.

Аналогічна кераміка з прокресленим орнаментом знайдена розвідкою 1962 р. поблизу сс. Страхолісся, Ясногородка і хут. Грині (рис. 6, 6—8).

Знаряддя праці представлені лише кількома невиразними знахідками (крем'яний ніж, уламки серпа і бойової сокири, прясла, ллячки). Знайдена також бронзова булавка.

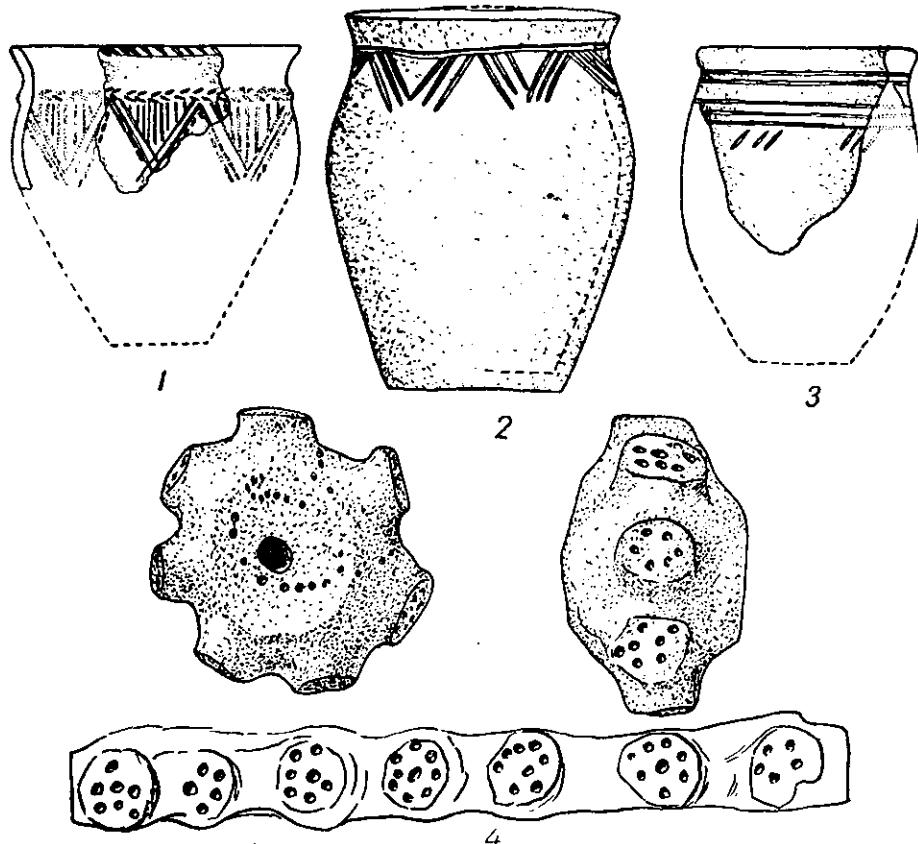

Рис. 5. Керамічні вироби тшинецько-комаровської культури.
1 — Пустинка 2; 2 — Уманщина; 3 — хут. Бите; 4 — хут. Таценки.

В результаті розкопок Пустинського поселення вперше одержано великий матеріал для вивчення питань домобудування у племен тшинецько-комаровської культури. До робіт Київської експедиції житла цієї культури фактично не були відомі зовсім.

Матеріали Пустинського поселення, головним чином кераміка, значно доповнюють наші джерела по вивчення питань взаємовідношення і зв'язку тшинецько-комаровської культури Дніпро-Вісленського межиріччя і пам'яток сосницької групи, розташованих в долині Десни і Сейму.

Як відомо, ще роботами М. Я. Рудинського і Я. Морачевського в 1929 р. в долині Сейму біля с. Мар'янівки було відкрито поселення з досить оригінальною керамікою, яку М. Я. Рудинський генетично пов'язував з місцевим неолітичним посудом⁷. В 1953 і 1955 рр. нашими

⁷ М. Я. Рудинський, Мар'янівська стація, Антропологія, т. III, К., 1930; Я. Морачевський, Кераміка Мар'янівської стації, там же, стор. 91 і далі.

дослідженнями на Сеймі в районі Путівля був виявлений ряд аналогочних пам'яток, серед яких найбільш повні матеріали дало частково розкопане Іванівське поселення⁸. На підставі вивчення кераміки Мар'янівського і Іванівського поселень нами тоді було висловлено припущення про відсутність прямого генетичного зв'язку між місцевою «неолітичною» і мар'янівсько-іванівською керамікою, про те, що остання за

Рис. 6. Кераміка тшинецько-комаровської культури.
1—5 — Пустинка; 6 — Страхолісся; 7 — Ясногородка; 8 — Грині.

типов орнаменту і формами посуду цілком тяжіє до більш західних територій Правобережної України⁹. Ця думка пізніше була розвинена С. С. Березанською, яка опублікувала в 1957 р. матеріали Мар'янівського, Іванівського та інших поселень Сейму і Десні під назвою пам'яток сосницького типу¹⁰.

⁸ Д. Я. Телегін, Отчет о работе неолитического отряда Левобережно-Сейминской экспедиции 1953 г., Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

⁹ Д. Я. Телегін, Дослідження неолітичних стоянок і поселень епохи бронзи в долині Сейму в 1953 р. Додаток до наведеного вище звіту, стор. 11.

¹⁰ С. С. Березанська, Пам'ятки періоду середньої бронзи на Десні та Сеймі, Археологія, т. XI, К., 1957.

Кераміка сосницького типу, що має багато спільних ознак з посудом тшинецько-комаровської культури, все ж дещо відрізняється від нього. На підставі цього деякі дослідники говорили навіть про самостійну сосницьку культуру¹¹. Значення керамічного матеріалу з поселення Пустинка II полягає в тому, що при очевидній культурно-хронологічній єдності всього комплексу він включає риси, властиві як тши-

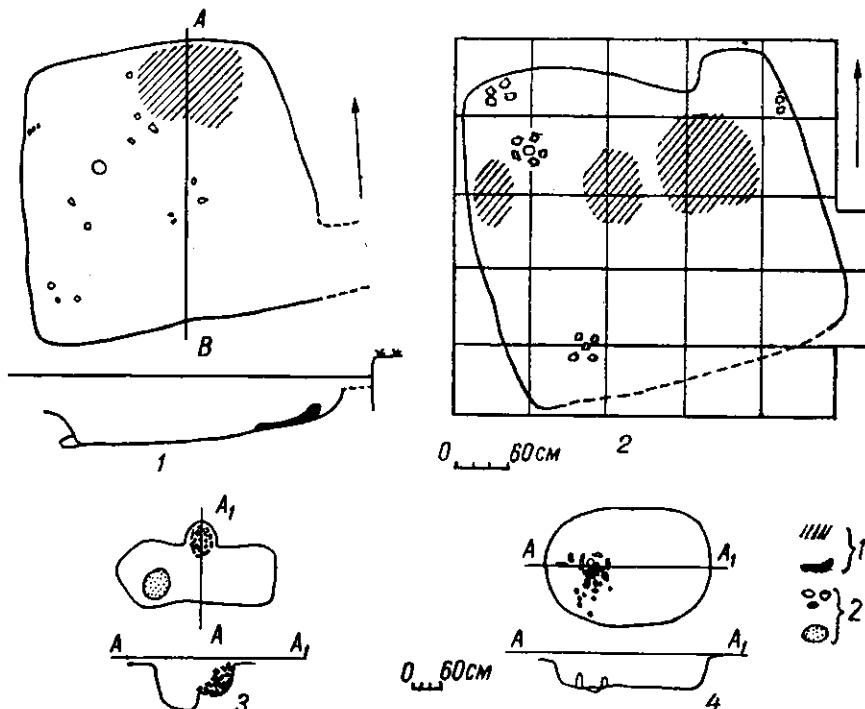

Рис. 7. Житла (1) і зализоробні горни (2) зарубинецько-корчуватівського часу.
1 — Грині; 2 — Козаровичі; 3, 4 — Лютіж.

нецько-комаровським пам'яткам Правобережжя, так і кераміці сосницьких поселень Лівобережжя України. За даними автора розкопок С. С. Березанської, правобережні риси в кераміці Пустинки II проявляються в наявності тюльпановидних форм посуду, глиняних виробів типу ложок, узорів орнаменту, що включає прямі горизонтальні лінії, а також ямки або «перлини» по краю вінець (рис. 6, 1, 3). Риси сосницької кераміки простежуються в поширенні більш реберчастих і округлотіліх горщиків з особливими скосеними назовні вінцями та орнаментом, що складається з прокреслених заштрихованих трикутників, оторочених ямками (рис. 5, 1), і покриває всю або майже всю поверхню посуду.

Виходячи з аналізу кераміки Пустинського поселення, можна з достатньою підставою говорити про сосницьку групу пам'яток як про правобережний варіант тшинецько-комаровської культури. Таким чином, дослідження Київської експедиції 1962—1964 рр. дають нові матеріали для визначення східної межі поширення тшинецько-комаровської культури. А. Гардавський, який спеціально займався вивченням цієї культури, говорить про її поширення від Одера до Дніпра¹². Тепер в

¹¹ И. И. Артеменко, Среднеднепровская культура, СА, № 2, 1963; В. А. Ильинская, Поселение комаровской культуры у с. Мошны, КСИА АН УССР, вып. X, К., 1960, стор. 48.

¹² A. Gardawski, Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce, Materiały starożytnie, t. V, Warszawa, 1959, tabl. II.

цю область слід включити також і лізобережну територію з країн — нижню течію Десни і значну частину долини Сейму.

Як свідчать нові, досить виразні керамічні матеріали південно-західної Київщини, зокрема знахідки горщиків на Уманщині (рис. 5, 2) і біля хут. Бите (рис. 5, 3) в Любарському районі, на Житомирщині, а також кераміки і рогатого прясла в хут. Таценки (рис. 5, 4) під Києвом, пам'ятки тшинецько-комаровської культури більш північних територій лісостепу безпосередньо змикаються з південною групою поселень і могильників типу Мошнів і Текліно.

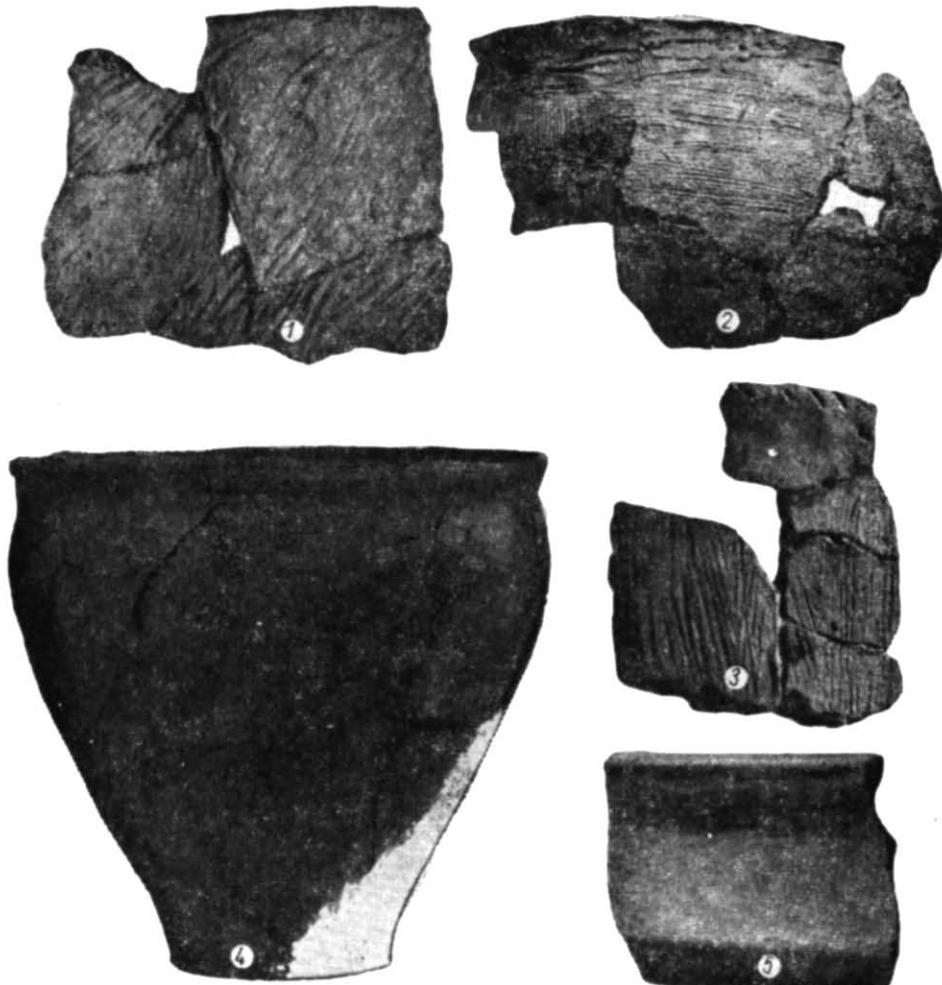

Рис. 8. Кераміка зарубинецько-корчуватівського часу з поселення Грині.

Період ранніх слов'ян і Київської Русі. Пам'ятки ранньослов'янського часу представлені поселеннями зарубинецько-корчуватівської культури. Експедицією виявлено всього близько 10 місцезнаходжень з матеріалами цього часу. На трьох поселеннях біля сс. Лютіж, Казаровичі і Грині проведені стаціонарні дослідження.

На поселенні біля с. Лютіж під Києвом розкопками розкрита площа 16 тис. m^2 . За даними автора розкопок В. І. Бідзілі, культурний шар, що залягав на глибині 0,2—0,6 м, складається із скучення кераміки, иечини, відходів залізоробного виробництва, деревного вугілля і т. п. Застосування бульдозера дозволило розкрити всю площу давнього поселення, на території якого виявлено 5 жител, 411 ям для випалення

деревного вугілля і 15 залізоплавильних горнів. Житла наземні, квадратної форми, розміром 4×4 м. Ями округлі в плані, невеликих розмірів; їх поперечник в середньому становить 1—1,5 м, глибина — до 0,5 м. Залізоплавильні сиродуті горни виліплени з глини на краю спеціально викопаних заглибин і являють собою півназемні споруди шахтного типу, округлі в плані, діаметром 45 см. Внутрішня частина горнів заповнена залізними шлаками і попелом (рис. 7, 3, 4).

Основну масу знахідок на поселенні становлять ліпні грубі і чорно-лісковані горщики, а також своєрідні гострореберчасті лісковані миски. Горщики прикрашені по зразу або по плічках зашипами. В кількох випадках знайдені фрагменти стінок посудин з штрихованим орнаментом. Знаряддя нечисленні (залізний серп, три долота, п'ять ножів). Знайдено дві очкові фібули II ст. н. е. Поселення біля с. Лютіж слід розуміти, очевидно, як сезонний виробничий центр добування заліза. Треба думати, що він постачав цей метал розміщеним поблизу постійним поселенням.

Невеликі за обсягом розкопувальні роботи на поселенні зарубинецько-корчуватівського типу біля сс. Казаровичі і Грині цікаві тим, що тут були розкриті залишки жител, трохи заглиблених в землю. Це порівняно невеликі споруди майже квадратної форми. Загальна площа житла на поселенні Грині — близько 10 м². В його північній частині розчищена глинобитна піч діаметром понад 1 м (рис. 7, 1; 9).

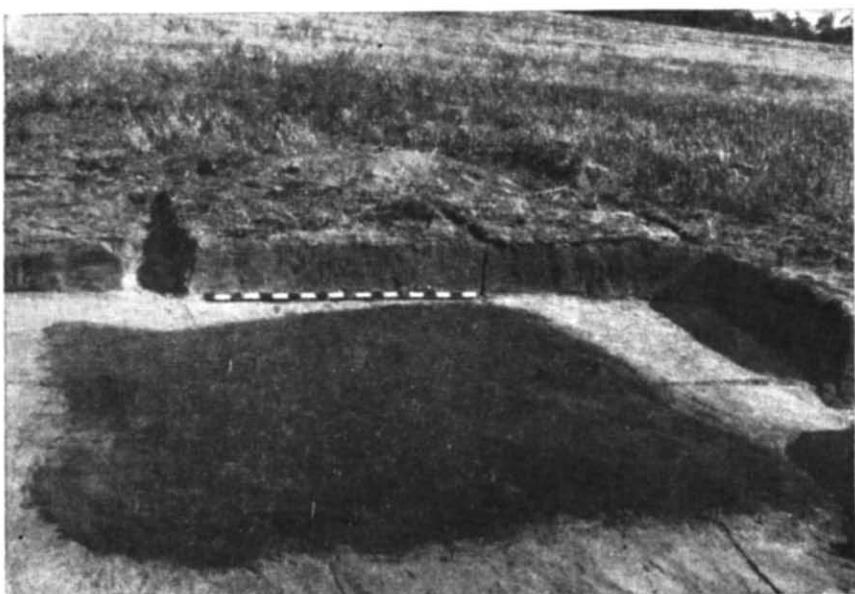

Рис. 9. Грині. Зарубинецько-корчуватівське житло в момент розчистки.

Житлові споруди біля с. Казаровичі відрізняються дещо більшими розмірами ($4,2 \times 4,3$ м). Тут зафіксовано три вогнища (рис. 7, 2).

Досить важливою особливістю керамічних комплексів з описаних жител, в цілому, безумовно, зарубинецько-корчуватівських (рис. 8, 4, 5), є наявність фрагментів посуду з штрихованим орнаментом (рис. 8, 1—3). В Казаровичах такої кераміки знайдено 12 фрагментів, а в Гринях штриховані черепки становлять 20% всіх керамічних знахідок. Штриховка має вигляд безсистемних дряпин, спрямованих в різні боки, або смуг, що складаються з паралельних ліній. Наскільки нам відомо, штрихована кераміка, яка дещо нагадує матеріали городищ з штрих-

ваною керамікою Литви, Білорусії¹³ і Північної Польщі, на зарубинецько-корчуватівських пам'ятках Київщини до цього часу не зустрічалась.

Основні роботи експедиції в галузі вивчення епохи Київської Русі були спрямовані на дослідження древньоруського села. Розкопками біля с. Лопутьки в долині Тетерева (П. П. Толочко) і біля с. Новосілки на Дніпрі (Д. Т. Березовець) виявлені літні тимчасові поселення Х—XI ст. Поселення розміщені на підвищених ділянках заплави. В цих місцях, багатих болотною рудою і в старовину вкритих дубовим лісом, в епоху Київської Русі, як і в ранньослов'янський час, відбувалося випалювання деревного вугілля і виплавка заліза. Про це свідчать численні вугільні ями і залишки залізоплавильних горнів, виявлених на цих поселеннях. Вугілля і виплавлений метал по воді транспортували, очевидно, в міста — Київ, Вишгород та ін.

Такий в стислому викладі обсяг робіт, проведених Київською експедицією в 1962—1964 роках. Вище ми зупинялися на розгляді лише деяких проблем епохи неоліта, бронзи і ранніх слов'ян, в рішення яких вносять нове наші польові дослідження. Ми не торкаємося, однак, цілого ряду інших проблем (характеру місцевої енеолітичної культури північної Київщини, переростання культур епохи неоліту і енеоліту в культурі бронзи і т. п.). Самостійною темою дослідження може бути також проблема древнього залізоробного виробництва в Придніпров'ї в епоху ранніх слов'ян і Київської Русі.

Д. Я. ТЕЛЕГИН

ОСНОВНЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ РАБОТ КИЕВСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ 1962—1964 гг.

Резюме

Работами Киевской экспедиции в 1962—1964 гг. под руководством автора проведены разведка и раскопки древних памятников в зоне сооружения водохранилища Киевской ГЭС. Разведкой охвачен на правом берегу участок Днепра на протяжении более 100 км от с. Вышгорода до устья р. Припяти, а на левом берегу — и несколько выше. Всего обследовано 89 местонахождений, в том числе 23 неолитических и энеолитических поселения, 32 памятника эпохи меди, бронзы, а также поселения раннеславянского времени и периода Киевской Руси.

Раскопки проводились на четырех неолитических поселениях (Грини, Заваловка, Домоново, Пустынка), могильнике софиевского типа у с. Заваловка, поселении тшинецко-комаровской культуры вблизи с. Пустынка, поселении корчеватовского времени у с. Лютеж и поселении эпохи Киевской Руси вблизи с. Лопутьки.

Основным результатом экспедиции в области неолита является: а) уяснение вопросов синхронизации разных этапов днепро-донецкой культуры — раннего этапа с буго-днестровской, среднего — с трипольем А и позднего — с этапами В, С; б) установление культурной связи неолитических памятников северной Киевщины и южной Белоруссии, которые вместе представляют вариант днепро-донецкой культуры.

¹³ А. Г. Митрофанов, Городище в Вязенке, Материалы по археологии БССР, т. 1, Минск, 1957.

Разведка и раскопки поселений эпохи средней бронзы позволили значительно приблизиться к пониманию вопросов домостроительства и планировки поселений у племен тшинецко-комаровской культуры, а также уяснению вопросов взаимоотношения правобережных памятников тшинецкого типа с поселениями так называемой сосницкой группы, которые являются, по-видимому, лишь разными вариантами одной культурной общности, охватывающей территорию от Вислы и до среднего течения Десны.

Исследование памятников корчеватовского типа указывает на несомненные связи этой культуры с более северными и северо-западными территориями. Раскопки у с. Лютеж дали также важный материал для понимания вопросов железоделательного производства в раннеславянское время.

Т. Г. МОВША

ЗОБРАЖЕННЯ ПТАХІВ НА РОЗПИСНОМУ ПОСУДІ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Серед різних за часом дуже складних орнаментальних узорів кераміки трипільської культури заслуговує на увагу малопоширеніший тут сюжет птаха. Ще до недавнього часу він був відомий лише в пластичні, та й то зустрічався в поодиноких екземплярах чи у вигляді малої скульптури (Лука-Врублівецька¹, Фрумушика², Городниця³, Коломийщина I⁴, поселення біля м. Немирів⁵), чи у вигляді зооморфних посудин (Лука-Врублівецька⁶, Мечгур⁷). Аналогічна картина характерна також і для інших давньоземлеробських культур Південно-Східної Європи. Тому виявлення цього зооморфного сюжету в орнаментації розписного посуду є цікавим. Окремі зразки його були відкриті давно, найбільш цінні з них знайдені в останні роки.

В цій замітці наводяться малюнки птахів на трипільських посудинах і, не претендуючи на широкі узагальнення, робиться спроба розкрити смислове значення деяких з них.

Відомо десять малюнків птахів на трипільському посуді. Серед них є стилізовані і реалістичні зображення. Вони походять з таких пунктів: Кошиловці (1 зображення)⁸, Вихватинці (1)⁹, Жванець (3)¹⁰, Варварівка (2)¹¹, Старі Каракушани (1)¹² та Сушківка (1)¹³. В зв'язку з тим, що матеріали з Варварівки (Молдавська РСР) її дослідником В. І. Маркевичем ще не введені в науковий обіг, нами публікуються знахідки лише з п'яти пунктів.

¹ С. Н. Бибиков, Раннетрипольское поселение Лука-Врублевецкая на Днестре, МИА, № 38, М.—Л., 1953, стор. 27, рис. 11, 2.

² C. Matasa, Frumusica, Bucureşti, 1945, tabl. LVIII, 432, 433 a, b, 434.

³ M. Smiszko, Tymczasowe sprawozdanie z badań na osadzie neolitycznej w Horodnicy, pow. Horodenka, Extrait du Buletin de l'Academie Polonaise de sciences des lettres, Cracovie, 1939, стор. 71, рис. 5.

⁴ Не опублікована, зберігається в фондах Київського історичного музею.

⁵ С. С. Гамченко, Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909—1913 рр., Трипільська культура на Україні, вип. 1, К., 1926, стор. 36.

⁶ С. Н. Бибиков, вказ. праця, стор. 62, рис. 40.

⁷ Розвідка М. А. Кетрару, Фонди музею АН Молдавської РСР, м. Кишинів.

⁸ С. Hadaczek, Osada przemysłowa w Koszyłowcach z epoki eneolitu, Lwów, 1914, табл. XXI, 89.

⁹ Т. С. Пассек, Итоги работы в Молдавии в области первобытной археологии, КСИИМК, вип. 56, М., 1954, стор. 93, рис. 48, 1.

¹⁰ Розкопки автора 1962 р.

¹¹ Зберігаються в музеї АН Молдавської РСР, м. Кишинів.

¹² Розвідка М. А. Кетрару, Фонди музею АН Молдавської РСР, м. Кишинів.

¹³ Фонди Київського історичного музею, № А 25/132.

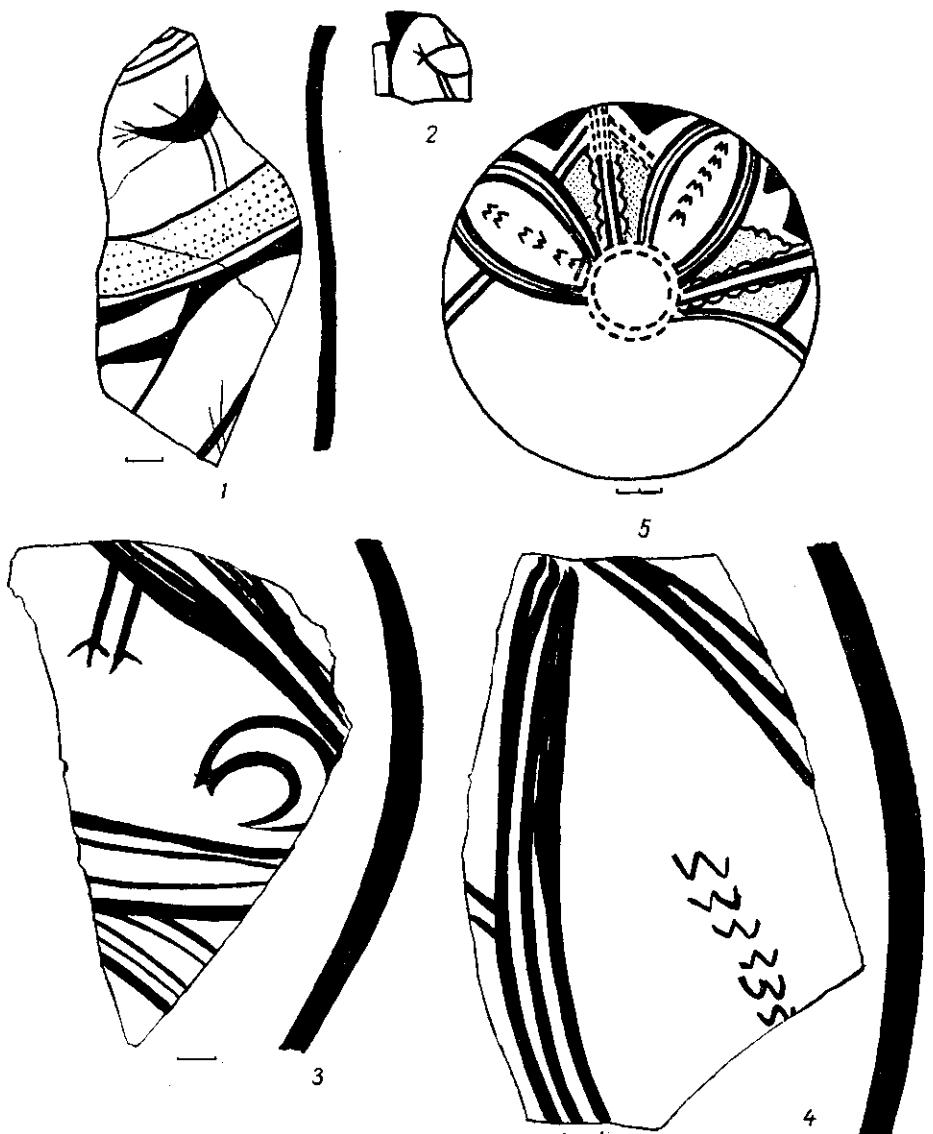

Рис. 1. Зображення птахів на розписній кераміці трипільської культури.
1 — Старі Каракушани; 2 — Кошиловці; 3, 4 — Жванець; 5 — Вихватинці.

Малюнки птахів, як правило, знаходяться на вільній від розпису поверхні, всередині (Вихватинці), у верхньому орнаментальному поясі або на плічках посудин. Це група птахів в польоті (Вихватинці, Жванець), поодинокі (Варварівка) та парні (Жванець) зображення.

Наводимо їх опис, переходячи від простих до більш складних мотивів.

Уламок посудини з зображенням птаха із трипільського поселення в с. Стари Каракушани, Єдинецького району, Молдавської РСР походить з розвідки М. А. Кетрару. По типу зібраної кераміки поселення Стари Каракушани датується етапом ү I. Уламок розписаний фарбою двох кольорів — чорною та червоною. Малюнок птаха силуетний, розташований у верхній частині орнаментального поясу в проміжку між стрічками. Виконаний чорною фарбою. У птаха вигнутий тулууб, трохи відведені назад довгі ноги, широко розставлені (передані двома лініями), підняті крила, розпушений піднятій хвіст (з чотирьох коротких ліній). Птах зображений в русі, ніби перед польотом (рис. 1, 1).

Найближчим до малюнка птаха з с. Стари Каракушани є зображення на уламку посудини з пізньотрипільського поселення Кошиловці-Обоз¹⁴ (рис. 1, 2). У птаха з Кошиловців-Обоз також підняті крила, розпушений короткий хвіст, він ніби перед польотом. Але на відміну від попереднього малюнка зображення його контурне, лінійно-силуетне.

Три цікаві малюнки птахів були нещодавно знайдені автором цієї замітки на пізньотрипільському поселенні етапу ү 1 в с. Жванець (урочище Лиса гора), Кам'янець-Подільського району, Хмельницької області.

Зображення двох стилізованих птахів збереглося на уламку стінки великої розписної посудини, який було виявлено під час розбирання зсуву культурного шару. Зовнішня поверхня його світло-жовтого кольору, з слідами лощіння. Внутрішня, як і черепок на зламі, — рожевого кольору. Орнамент нанесено коричневою фарбою. Він складається з відрізків стрічок, що сходяться під кутом. Між ними розташовані зображення двох птахів. Малюнки птахів збереглися фрагментарно, але доповнюють один одного (рис. 1, 3). Птахи зображені в профіль, в стилізованій манері, крупним планом. Виходячи з композиції малюнка, вони, певно, були обернені голівками в протилежні боки і розміщені один під другим.

Від птаха, намальованого вище, зберігся тулууб у вигляді стрічки з двох широких пасом, які поступово звужуються до довгого опущеного хвоста (кінець його припадає на злам посудини). Спереду, на невеликій відстані одна від одної двома паралельними вузькими смугами передано довгі ноги з широко розчепреними пальцями.

У нижнього птаха тулууб утворений стрічкою з двох широких смуг, підкреслених всередині вузькими лініями. Двома мазками намальована обернена назад голова. Зігнуті смуги з одного боку з'єднуються, закінчуєчись невеликим дзьобом, з другого — незамкнуті, наближаються до тулуба, утворюючи стилізовану, граціозно повернуту за спину голівку на довгій шії. Нижче малюнка птаха є відрізок стрічки, проведений до його тулуба під гострим кутом. На думку М. А. Воїнственського та В. П. Житеріна, ці зображення близькі до фазанів.

На цьому ж поселенні також під час розбирання зсуву культурного шару знайдено ще один уламок кераміки, що нас цікавить. Це частина плічків великої посудини, на світло-коричневому фоні якої всередині овала, утвореного широкими стрічками, коричнево-чорною фарбою зображена зграя птахів (рис. 1, 4). Шість сильно стилізованих птахів з широким розмахом крил летять ланцюжком. За визначенням М. А. Воїнственського та В. П. Житеріна, вони нагадують гусей, проте

¹⁴ С. Надасек, вказ. праця, табл. XXI, 89.

значна стилізованість малюнка не дозволяє їм це стверджувати. Можливо, це журавлі.

Точну аналогію цьому зображенням знаходимо на чаші з поховання № 13 Вихватинського могильника¹⁵. В чотирьох овалах (всередині чаші збереглося лише два овали), які символізують сонце, намальовані ланцюжки птахів, що летять (рис. 1, 5).

Мотив птахів в польоті, певно, мав значне поширення в орнаментації кераміки трипілля. Ми його бачимо на жіночих кубічних фігурках з Усатова¹⁶, Вихватинців¹⁷. На них нанесені ряди загиблих зображень, які стилістично зіставляються з описаними. При всій схематичності малюнка помітний той же стрункий ряд, той же розмах крил. Тут поєднуються символи птаха і жінки.

Особливо цікавим є складний орнаментальний сюжет з малюнком двох птахів на третьому уламку посудини з Жванця, знайденому в напівземлянці № 1. Зображення збереглося на великій частині стінки посудини шаровидної форми з конічними вушками — ручками (рис. 2).

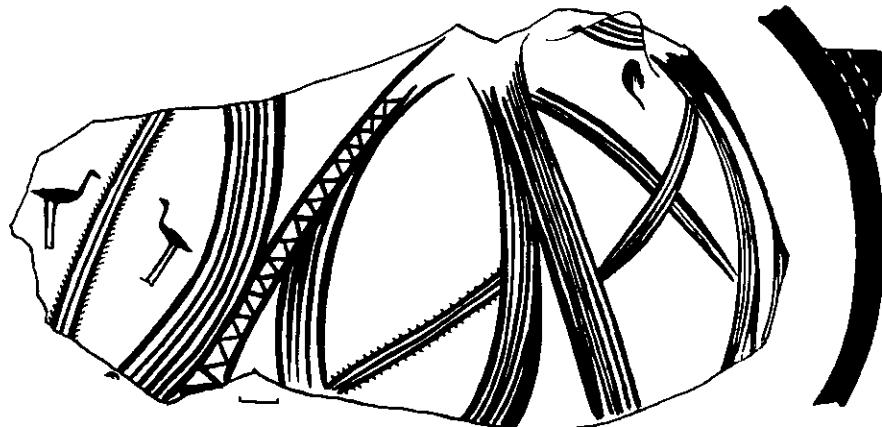

Рис. 2. Орнаментальний сюжет на посудині з пізньотрипільського поселення в с. Жванець.

Поверхня та маса уламку рожево-пальтового кольору, лощена. Малюнок виконано чорною фарбою у вигляді широкого поясу на плічках посудини. В овалах із стрічок, що характерно для пізнього трипілля, розміщені зображення птахів. На фрагменті збереглося три овала. У одного овала, праворуч, вгорі є конічне вушко, розписане концентричними лініями, під ними розташований косий хрест — знак сонця. Другий овал навскіс пересічений вузькою стрічкою з тичинками. У третьому овалі міститься основний сюжет орнаменту — зображення двох птахів, між якими проходить вертикальна стрічка з тичинками. Зображення птахів реалістичні, вражают тонкістю малюнка. Птахи, обернені один до одного, намальовані в профіль. У них довгі шиї, невеликі голівки з дзьобом. Тулуб з коротким хвостом. Ноги довгі, злегка виставлені наперед, на їх кінцях позначені пальці (рис. 3, I).

Прямих аналогій цим зображенням в геральдичній позі немає. За визначенням А. М. Воїнственського та В. П. Житеріна, малюнки зображують лелек або журавлів. Якщо прийняти інший варіант, то в геральдичній позі намальовані лелеки, вони стоять перед вертикальною стрічкою з тичинками, які можна тлумачити як дерево життя.

¹⁵ Т. С. Пассек, Итоги работы в Молдавии в области первобытной археологии, КСИИМК, вип. 56, стор. 93, рис. 48, 1.

¹⁶ В. И. Селинов и Е. Ф. Лагодовская, Раскопки Одесского историко-археологического музея под Одессой в 1936 г., СА, 1940, № 5, стор. 244, 6.

¹⁷ Т. С. Пассек, Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья, МИА, № 84, М., 1961, стор. 173, рис. 47, 3.

Близьке зображення до описаного виявлено нами серед керамічних матеріалів відомого пізньотрипільського поселення Сушківка. На уламку посудини з ребристим профілем низьких плічків збереглося зображення птаха та двох рослин чи дерев по обидва його боки (рис. 3, 2). Зовнішня поверхня посудини коричнюватого кольору з рожевими пля-

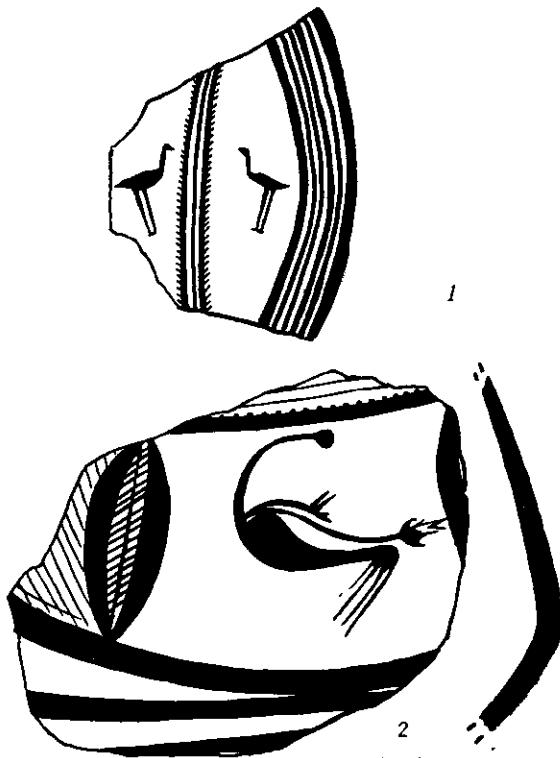

Рис. 3. Зображення птахів на посуді.

1 — з пізньотрипільського поселення в с. Жванець; 2 — з поселення в с. Сушківка.

мами. Орнамент виконаний коричневою фарбою. Малюнок птаха зображеній на плічках між горизонтальними стрічками — верхньою широкою з вузьких ліній та нижньою з двох широких смуг. Остання смуга є тим нижнім поясом, який Б. О. Рибаков вважає за землю¹⁸. Від неї піднімаються видовжені овали, зображені широкими стрічками. Всередині вони заштриховані навскіс проведеними лініями з вертикальною смugoю посередині. Повністю зберігся лише один овал з лівого боку (рис. 3, 2). Між овалами намальований птах. Зображення його силуетне, динамічне, як і птаха з Старих Каракушан. Птах з піднятими крилами (переданими двома мазками), пухистим хвостом, що закінчується довгими перами, довгою шию (у вигляді вигнутої смуги) з овальною невеликою голівкою, граціозно відкинутою назад. Ноги зображені досить стилізовано. Кожна з них у вигляді двох ліній. Вони відведені до хвоста і виставлені наперед.

По аналогії із зображенням на посудині з Жванця можна припустити, що і на посудині з Сушківки було також два птахи, які, певно, стояли в тій самій геральдичній позі.

Всі описані малюнки птахів походять з поселень пізнього етапу трипільської культури (γ I, γ II). На попередніх етапах трипілля зобра-

¹⁸ Б. А. Рибаков, Семантика трипольского орнамента, Тезисы докладов, посвященных итогам полевых исследований 1963 г., М., 1964, стор. 23—25.

ження птахів ні в заглибленому орнаменті, ні в розписі досі невідомі.

У більшості випадків зображення контурні. За характером живопису вони звичайні для трипільської кераміки. Птахи подані в профіль, в традиційній манері звіриного стилю (крім птахів в польоті), на відміну від зображень людей, які завжди виконувались в плані.

Як свідчать палеонтологічні дослідження, на поселеннях трипільської культури на сьогодні відомі птахи 12 видів. Особливо різноманітна пташина фауна Луки-Брублевецької. За визначенням В. І. Бібікової¹⁹, фауна птахів з цього поселення представлена такими видами: каюк, яструб стерв'ятник, орлан білохвіст, гуска, тетерів, перепел, деркач, неясить сіра, сойка, дрізд.

Невелику, але цікаву видову кількість кісток птахів дали розкопки пізньотрипільського поселення в с. Цвіклівці. М. А. Воїнственський відзначає у фауні птахів з Цвіклівців два види: вальдшнеп і перепел.

Охарактеризовані нами зображення, поряд з залишками кісток, не тільки вказують на значне місце пернатих в полюванні трипільських племен, а й відображають їх релігійні уявлення. Розглянуті малюнки птахів, безумовно, символічні. В поєднанні з іншими зображеннями вони часто створюють складний орнаментальний сюжет, становлячи в ньому головну композиційну частину.

В орнаментах тісно переплітається ряд символічних зображень: птаха і сонця (Вихватинці), птаха і жінки (Усатово), птаха перед деревом життя (Сушківка, Жванець). Особливо цікавими є орнаменти на посудинах з двох останніх пунктів (рис. 3), розкриття симболового значення яких являє значний інтерес. На обох посудинах зображення, можливо, близькі за змістом. Малюнки птахів знаходяться в середньому орнаментальному поясі, в «повітряному просторі», за Б. О. Рибаковим²⁰. На уламку кераміки з Сушківки, крім того, зберігся і нижній пояс — земля, від якої піднімаються видовжені овали, що, певно, зображують якісь рослини або дерева.

Більш складний орнаментальний узор на посудині з поселення в Жванці (рис. 2). Тут є знак сонця, характерний для пам'яток пізнього етапу трипільської культури, птахи в геральдичній позі перед вертикальною стрічкою з тичинками з обох боків — зображенням дерева життя, які, як відомо, символізують сімейне вогнище та родючість.

Т. Г. МОВША

ИЗОБРАЖЕНИЕ ПТИЦ НА РАСПИСНОЙ ПОСУДЕ ТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Резюме

Среди орнаментальных узоров расписной керамики трипольской культуры заслуживают внимания изображения птиц. Все они (известно десять рисунков) происходят только с позднетрипольских поселений: Кошиловцы-Обоз, Выхватинцы, Жванец, Сушковка, Старые Каракушаны. Рисунки птиц силуэтные или контурные. Выполнены в основном в традиционном трипольском стиле изображений животных.

Особое значение приобретают изображения птиц в геральдической позе из Жванца и по аналогии с ними, можно предположить, из Сушковки, а также изображения стаи птиц на чаше из Выхватинцев. В композиции рисунка на сосуде из Жванца, по-видимому, изображены аисты перед деревом жизни, символизирующие семейный очаг и всяческое плодородие.

¹⁹ В. И. Бибикова, Фауна поселения Лука-Брублевецкая, МИА, № 38, 1953, стор. 433.

²⁰ Б. А. Рыбаков, вказ. праця, стор. 24.

О. Д. ГАНІНА

ПОСЕЛЕННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ У СЕЛІ ІВАНЕ-ПУСТЕ

В 1958—1959 рр. експедиція Київського державного історичного музею проводила розкопки на поселенні в с. Іване-Пусте, Борщівського району, Тернопільської області¹. Це поселення було відкрите Т. Сулімірським в 1935 р.², але відсутність наукової документації примусила заново уточнювати його місце, розміри та збереженість культурного шару.

Село Іване-Пусте знаходитьться на лівому березі Дністра; з північного боку його оточує долина, по якій тече струмок. У східній частині села струмок впадає в р. Іванська Рудька, що тепер висохла. З інших боків до села примикає широка родюча рівнина, яка тягнеться від Дністра на 7—11 км.

Поселення було в центрі сучасного села; вся його площа забудована житловими та господарськими спорудами і використовується під сади та городи.

Робота експедиції музею йшла на ділянці, що лежить за 40—50 м на північний схід від розвідувального розкопу Т. Сулімірського.

Перший розкоп (200 m^2) був закладений на шкільній садибі, на схилі правого берега долини. Після зняття орного шару товщиною 0,2—0,25 м виявлено завал обпаленої глиняної обмазки з відбитками стовпів та лози, яка лежала суцільним шаром товщиною 15—20 см на площині 48 m^2 . Завал являв собою залишки стін наземної глинобитної каркасної споруди, знищеної пожежею. Після розчистки завалу на поверхні коричнювато-жовтого ґрунту виявився контур наземного прямокутного житла розміром $6,3 \times 4,1 \text{ м}$, орієнтованого з півдня на північ.

Стіни приміщення простежуються по залишках вугілля від круглих дубових стовлів (діаметром 15—18 см). Так, на місці північної стіни виявлено 5 стовлів, що були розміщені на відстані 0,5 м один від одного. На місці східної стіни їх залишилось лише 2. Стовпів були закопані в ґрунт на 10—15 см та обплетені лозою, утворюючи дерев'яний каркас, який потім обмазувався іззовні та з середини товстим шаром глини. Стіни всередині приміщення були побілені, про що свідчать залишки нижньої частини стіни в північно-західному кутку житла. Підлога була змащена тонким шаром глини та добре згладжена. Сліди такої обмазки простежені в кількох місцях, зокрема в північно-західному кутку, біля печі.

¹ До складу експедиції входили: О. Д. Ганіна (керівник), Л. М. Романюк (науковий співробітник), М. М. Чубарова (лаборант). Креслення та фото виконав О. В. Ліппков.

² T. Sulimirski, Scytowic na Zachodniem Podolu, Lwów, 1936, стор. 101.

Піч розміром 75×65 см мала овальну форму і була орієнтована з заходу на схід. Стояла вона безпосередньо на підлозі. Отвір її ширину 30 см виходив на схід. Від печі збереглася черінь з основою склепіння висотою 10—15 см. Залишки печі та рештки глиняної обмазки з відбитками лози дозволяють припустити, що склепіння її було зроблене з дерев'яного каркасу, з обох боків обмазаного товстим шаром глини. В різних місцях на черені виявлено керамічні шлаки. Тут же знайдені фрагменти глиняних карнизов, закурених з одного боку та недбало загладжених (із слідами пальців) — з другого. Можна припустити, що ці карнизи прикрашали димар, що підносився над склепінням печі в передній його частині. Перед самим отвором печі на долівці лежали залишки 3 згорілих стовпів. Можна припустити, що за допомогою їх був утворений навіс над піччю.

Крім печі, в приміщенні біля східної стінки, безпосередньо на долівці, простежені рештки відкритого вогнища. Воно мало овальну форму, розміри його 0,5×1 м. Долівка в цьому місці обпалена на глибину 0,15 м.

Основні знахідки, виявлені в приміщенні, представлені керамікою.

В південно-західному кутку житла лежали фрагментована ліпна миска та уламки товстостінного ліпного горщика. Біля південної стіни додори дном стояв невеличкий круглотільний сіроглиняний горщик.

Серед уламків ліпного посуду, що були розкидані у безладі по всьому житлу, виявлено кілька уламків від посудини, зробленої на гончарному колі. Близче до центру житла лежали уламки двох іонійських амфор та тонкостінного сіроглиняного глечика, виготовлених на гончарному колі.

Крім посуду, в житлі знайдено 3 глиняних пряслиця, залізне шило, уламки залізних вудил та бронзового гальштатського браслета, роговий псалій, уламок зернотерки, розтирач та кам'яне точило. На північний захід від житла виявлено ще кілька обгорілих стовпів, призначення їх важко встановити. За східною стіною житла знайдено бронзовий наконечник стріли, за північною — стояли нижні частини кількох фрагментованих баночних посудин, складених одна в одну. Далі на північ від них лежала роздавлена нижня частина товстостінної чорнолощеної корчаги.

Після зняття орного шару в північно-західній частині розкопу на материковому суглинку чітко вималювався контур канави, що пройшла через весь розкоп з заходу на південний схід та, обігнувши житло, повернула на південь. В заповненні канави виявлено багато уламків ліпного посуду та глиняної обмазки від стін. Канава простежена на протязі 96 м, глибина її від сучасної поверхні 1 м, ширина у верхній частині 0,6 м, у нижній — 0,3 м. Призначення канави не встановлене.

У цій же частині розкопу знайдено невелику господарську яму, що прилягала безпосередньо до північного краю канави. Діаметр ями 1 м, глибина від сучасної поверхні 0,8 м. Яма була заповнена сірою землею, в якій виявлені куски глиняної обмазки та фрагменти ліпного посуду того ж типу, що і в житлі.

Ліпний посуд, знайдений в житлі та навколо нього, поділяється на кухонний та столовий. Кухонний посуд зроблений недбало, в більшості випадків він товстостінний з великими домішками до глини крупного шамоту.

Столовий посуд зроблено більш старанно, він має гладеньку, а іноді і залощену поверхню.

Серед кухонного посуду виділяються два основних типи горщиків.

Горщики першого типу мають форму банки (рис. 1, 5) з прямою або трохи звуженою верхньою частиною; вінця не виділені. Такий по-

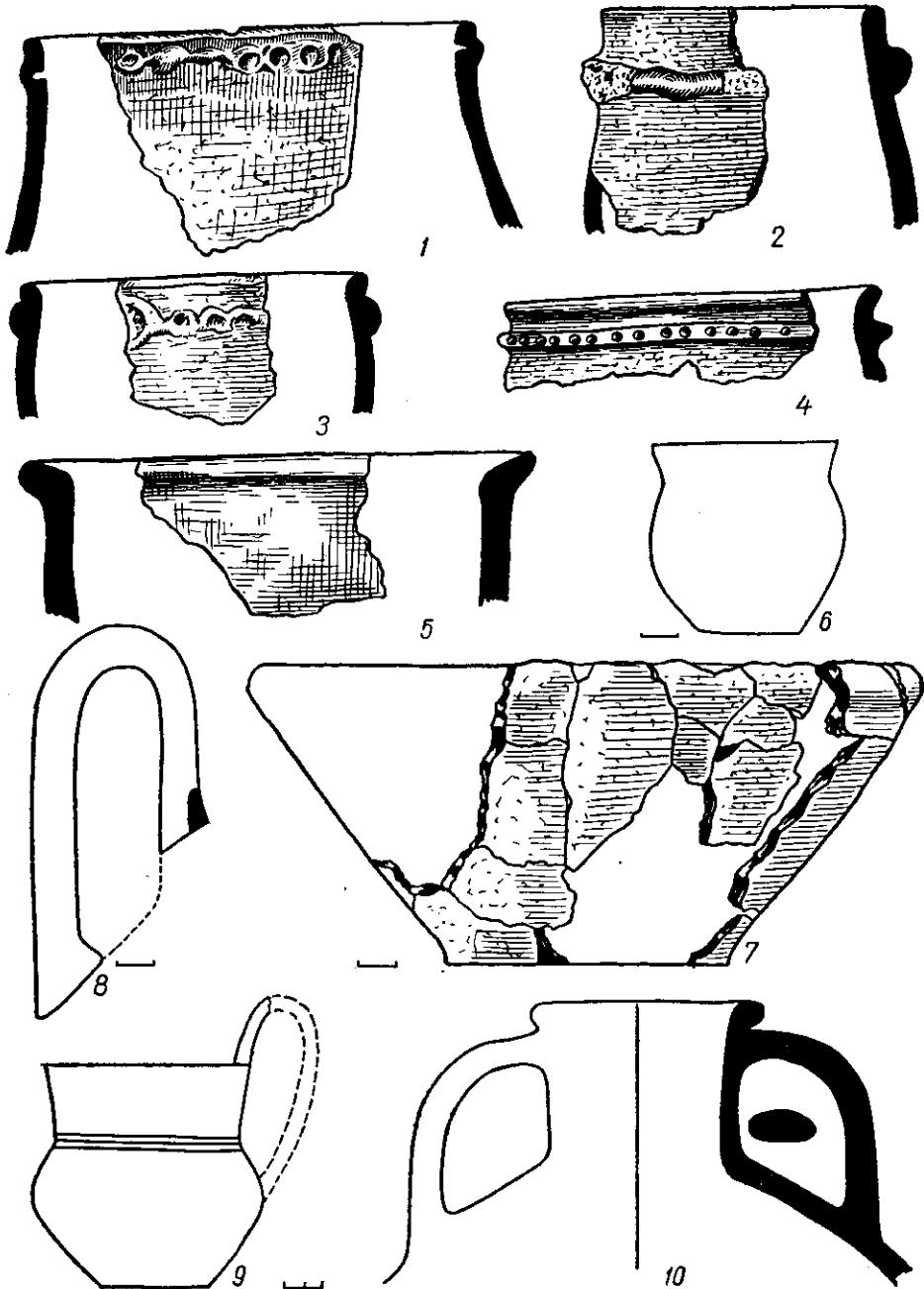

Рис. 1. Кераміка з розкопу І в с. Іване-Пустє.

суд здебільшого орнаментований крупними відтягнутими защипами або ж наліпним валиком, прикрашеним пальцевими ямками (рис. 1, 1). Іноді на валику зроблені виступи-упори (рис. 1, 2). В окремих випадках валики різко виступають вперед, утворюючи уступ, край якого прикрашений невеликими ямками. Варіантом цього типу є горщики банківської форми, по валику яких розміщені виступи-упори.

Другий тип — горщики з опуклим корпусом (рис. 1, 6) та трохи відігнутою шийкою, яка іноді закінчується відігнутими назовні вінцями. Такі горщики здебільшого орнаментовані грубо зробленим валиком з защипами або пальцевими ямками, розташованими безпосередньо під вінцями (рис. 1, 3). В орнаментації посудин вживаються також часті наколи або проколи. Проколи розміщаються під валиком або по валику. Цікавим є фрагмент горщика з перехватом шийки та відігнутими назовні вінцями. На поверхні шийки є вузький відтягнутий валик, сплющений край якого прикрашений ямками (рис. 1, 4).

В окрему групу виділяються уламки великих посудин — корчаг, форму яких встановити не вдалося. Знайдено один уламок прямої циліндричної шийки з різко відігнутими назовні вінцями. Поверхня нерівна, живутуватого кольору, глина з домішками крупного шамоту. Другий уламок вінець чорнолощеної корчаги має випуклину-упор овальної форми; вінця широко відігнуті назовні. Черепок товстостінний, крихкий, з великими домішками шамоту.

Столовий посуд, знайдений в житлі та навколо нього, представлений мисками та черпаками. На відміну від кухонного, він виготовлений з добре промішаної глини з домішками дрібного шамоту. Поверхня його підлощена, а іноді добре залощена. Колір різний: чорний, коричнювато-сірий, цеглястий. Зовнішня поверхня більшості посудин світліша від внутрішньої. Основним типом мисок є миски конічної форми з трохи загнутими всередину краями (рис. 1, 7). Варіанти цього типу мають невиділені вінця і знайдені в меншій кількості.

Невеликою кількістю уламків представлені черпаки з неглибокою відкритою чашечкою, яка зовні на дні має маленьке кругле заглиблення. Ручка висока, петельчаста. Аналогічні черпаки знайдені в ранніх курганах Західного Поділля та на Немирівському городищі.

В приміщенні знайдено також круглі глиняні пряслиця цеглястого кольору (рис. 2, 5). Подібні пряслиця зустрічаються на всіх поселеннях, городищах та в курганах Західного Поділля, Молдавії та Середнього Подніпров'я.

Серед посуду, зробленого на гончарному колі, зустрічаються уламки амфор (рис. 1, 10) та тонкостінних сіроглинняних глечиків з шаровидним корпусом, широкою шийкою та високою петельчастою ручкою (рис. 1, 8, 9).

В житлі та навколо нього також виявлені уламки кам'яних зернотерок, розтирачі та точила.

Вироби із заліза, що знайдені в приміщенні, являють собою фрагменти вудил з загнутими на кінцях кільцями та шила, квадратного в перерізі (рис. 2, 1—3).

Бронзові речі представлені уламком браслета, що має форму пояска, прикрашеного подовжніми випуклинами, широкими та вузькими, розміщеними на однаковій відстані одна від одної (рис. 2, 4). Аналогічний браслет, знайдений в Канівському районі на Черкащині, зберігається у фондах Київського історичного музею (№ 1714).

Роговий псалій має 3 отвори та зображення копита тварини на кінці. Верхня частина його відламана (рис. 2, 6). Такі псалії широко поширені в пам'ятках Середнього Подніпров'я VI ст. до н. е.

Другий розкоп був закладений на великому зольнику, відомому під назвою «Курган», що знаходиться в східній частині поселення. Зольник

має форму зрізаного конуса з розтягнутими полами. Діаметр його 36 м, висота близько 3 м. На зольнику ростуть дерева віком від 20 до 40 років і лише в південно-західному його секторі невелика площа використовувалась до 1958 р. під городи. Під час обробки города на цій ділянці знаходили у великій кількості уламки глиняної обмазки та ліпного посуду.

У 1958 р. розвідкою музею тут було виявлено велику кількість обпаленої глиняної обмазки з відбитками лози на одному боці, а також

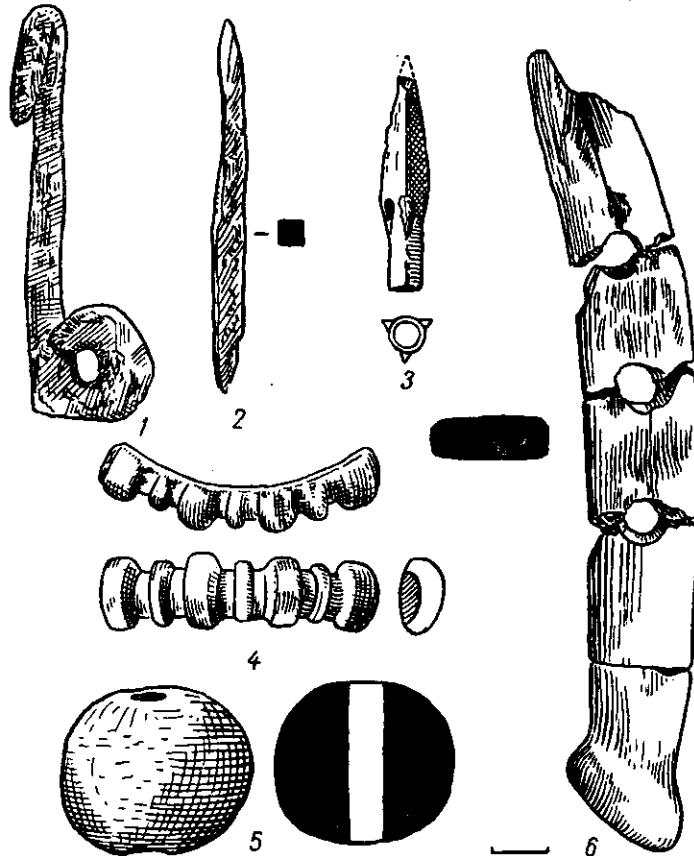

Рис. 2. Речовий матеріал з розкопу I в с. Іване-Пусте.

уламки ліпного посуду, прикрашеного валиками та випуклинами-упорами. В тому ж році на зольнику був закладений контрольний розкоп розмірами 10×10 м (розкоп № 2). Роботи на ньому продовжені в 1959 р. На глибині 10—15 см, безпосередньо під орним шаром, що складався з сірого ґрунту, перемішаного з попелом, виявлені у великій кількості будівельні залишки. Вони являли собою різної величини куски дуже перепаленої глиняної обмазки з домішками великої кількості дрібних кусків деревного вугілля, уламки глиняного посуду та кістки тварин. На обпаленій глині добре простежуються відбитки стовпів, дещо та лози. Ці рештки належали якісь будові, що загинула від пожежі. В південній частині розкопу на глибині 0,6 м від сучасної поверхні виявлені рештки зруйнованої печі, яка збудована на долівці. Від неї залишилися дуже зруйнована черінь та уламки склепіння. Черінь, що обмазана товстим шаром глини, була завалена уламками глиняної обмазки від склепіння та керамічними шлаками. Тут знайдені також уламки бракованого глиняного посуду, глиняні котушки, які використовувалися для прокладки між посудом під час обпалювання, та покриш-

ки з отворами-продухами. Всі ці знахідки дають підстави вважати цю піч за гончарську.

В південно-західному та південно-східному кутках розкопу виявлені уламки масивних бортіків від двох так званих жаровень. Висота бортіків 10—13 см, ширина в нижній частині — 10 см, верхній край їх закруглений. Стінка бортика однієї з жаровень, на відміну від другої, трохи увігнута до середини, верхній край його орнаментований насічками, зробленими паличкою. Жаровні зроблені з погано замішаної

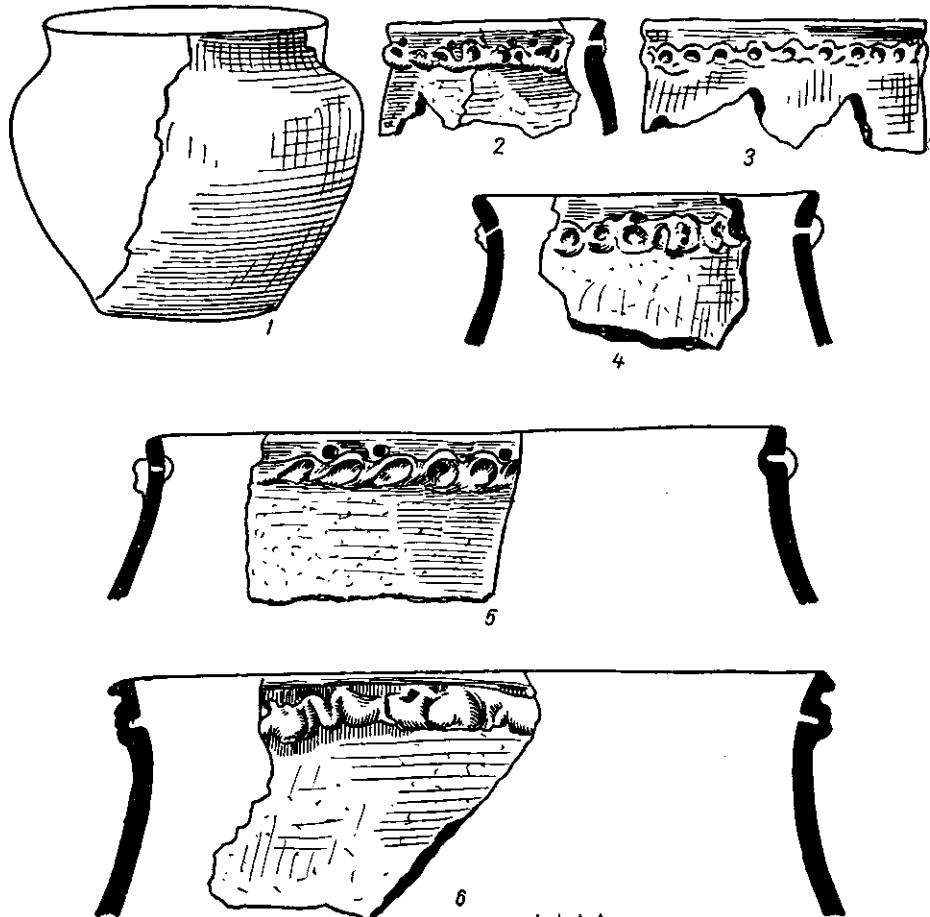

Рис. 3. Кераміка з розкопу II в с. Іване-Пусте.

глини з домішками карпатської гальки. Поверхня їх цеглястого кольору, грубо загладжена, але добре обпалена. На нижній частині бортіків жаровень добре збереглися відбитки очерету. Обидві жаровні круглі, приблизно 60—80 см в діаметрі. Цікаво відзначити, що до глини першої жаровні у великій кількості були додані зерна хлібних злаків, бур'янів та насіння бобових культур, які добре збереглися в обугленому стані.

При розчистці завалу навколо цієї жаровні за 0,6 м на південь знайдено багато зерен хлібних злаків. За визначенням Д. К. Ларіонова, тут були зерна твердої та м'якої пшениці, ячменю, бур'янів цих культур, проса та просяної луски з мучелем, а також сочевиці та гороху.

Основним археологічним матеріалом другого розкопу також була ліпна місцева кераміка, серед уламків якої виявлені фрагменти прізвісного гончарного посуду.

Кераміка другого розкопу аналогічна кераміці, знайденій в житлі № 1. Вона поділяється на кухонний та столовий посуд, але представлена більшою кількістю типів. Перші два типи (рис. 3, 2—6) повністю повторюють кухонний посуд, знайдений на розкопі № 1. До третього — відносяться прості неорнаментовані горщики з більш-менш прямою шийкою та ледве відігнутими назовні вінцями. Їх корпус опуклий, дenza плоскі (рис. 3, 1). Подібні до них горщики були виявлені Т. Сулімірським на Західному Поділлі в кургані № I біля с. Гродко³.

В розкопі у великій кількості знайдені уламки глиняних плоских кухонних покришок від горщиків. Більшість з них гладенькі з обох боків. На деяких з внутрішньої сторони є відбитки пальців та нігтівий орнамент. Кілька покришок, знайдених біля розвалу печі, були закурені з одного боку. Можна припустити, що вони використовувались для закривання димоходів.

Аналогічні покришки знайдені в Молдавії біля с. Шолданешти⁴ та в багатьох інших місцях Північного Причорномор'я.

На зольнику миски більш різноманітні, ніж в першому розкопі. Тут крім глибоких та мілких конічних мисок із слабо виділеними, злегка скосеними під кутом всередину вінцями (рис. 4, 13, 14) є ще два нових типи: глибокі миски-вази та миски з широко відігнутими назовні вінцями, що напевно мали конічний корпус.

Глибокі миски-вази мають трохи вигнуту високу шийку, яка переходить в кругле плече, та конічну нижню частину з плоским дном. Край вінця трохи відігнутий назовні. Поверхня таких мисок здебільшого підлощена, жовтуватого або коричнюватого кольору, всередині чорна. Вінця по краю прикрашені ямками та наскрізними проколами. На перегині плеча — валик (рис. 4, 11). До цього типу відноситься також миска з валиком під вінцями та на плічках. В нижній частині її, під перегином плічка, ручки-упори, що спускаються вниз (рис. 4, 10).

Від миски з широко відігнутими назовні вінцями та конічним корпусом зберігся лише один уламок вінця. Поверхня його орнаментована зсередини врізними лініями, які утворюють трикутники, заповнені білою пастою (рис. 4, 8, 15).

Невелика кількість уламків посуду належить черпакам, серед яких виділяється два основних типи. Перший тип — черпаки з неглибокою відкритою чашечкою, що зовні на дні мають невеличку круглу заглибину. Ручка висока, петельчаста (рис. 4, 12). Другий тип — чорнолощені черпаки з високою шийкою, гострим уступом на плечі, який переходить в нижню частину круглої чашечки з заглибиною на дні. Ручка петельчаста, висока, закінчується «метеликом» на виступі.

В значній кількості на розкопі виявлені уламки великих лощених корчаг типу віланова, з високою шийкою та опуклим конічним тулубом. Вінця їх широко відігнуті назовні під прямим кутом. Здебільшого шийки корчаг орнаментовані горизонтальними відтягнутими валиками в два або три ряди (рис. 5, 7). По корпусу розміщені ручки-упори. Поверхні корчаг мають світлий, інколи чорний колір (рис. 5, 1—6).

Крім посуду, на зольнику знайдені глиняні пряслиця, котушки та гудзик (рис. 4, 1—4). Вони мають форму, звичайну для пам'яток лісостепової смуги.

Знайдено також уламки тончарного привізного посуду, зокрема фрагмент ручки розписної іонійської амфори другої половини VI ст. до н. е., ручку сіроглиняної амфори кінця VI—початку V ст. до н. е. та уламок чорнолакової грецької посудини першої половини V ст. до н. е.⁵

³ T. Sulimirs'ki, вказ. праця, стор. 69, табл. XVII, 8.

⁴ А. И. Мелюкова, Памятники скіфского времени лесостепного Среднего Побднестровья, МИА, № 64, М., 1958, стор. 63.

⁵ Л. М. Романюк, Амфори VI—V ст. до н. е. із збірки Київського державного історичного музею (амфори № 5593, 640149, 66610), архів КДІМ.

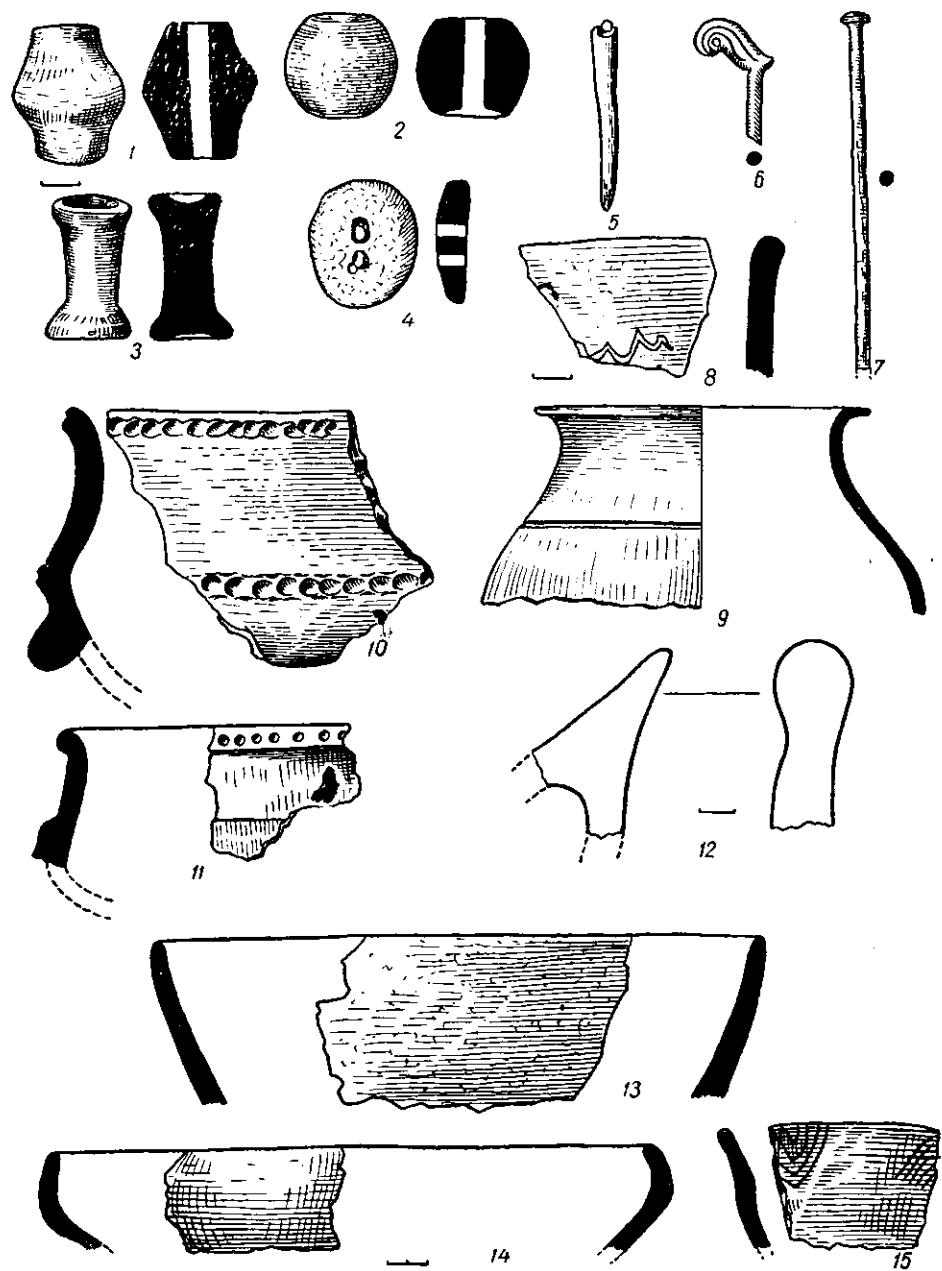

Рис. 4. Речовий матеріал з розкопу II в с. Іване-Пусте.

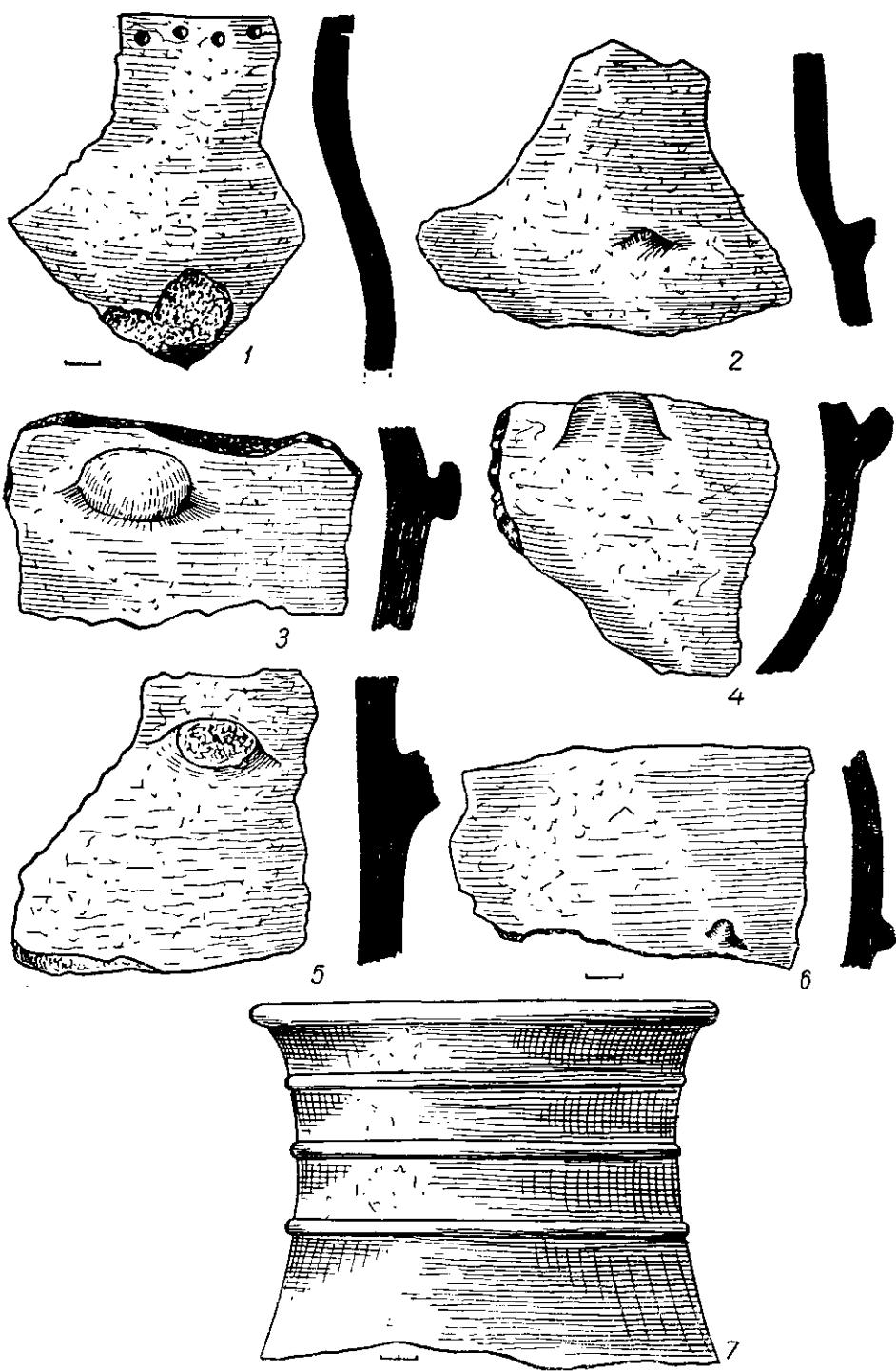

Рис. 5. Уламки корчаг з розкопу ІІ в с. Іване-Пусте.

Як і в житлі № 1, на зольнику виявлені фрагменти великих кружальних горщиків (рис. 4, 9), з витягнутим опуклим корпусом, що переходить в коротку шийку з відгинутими назовні під прямим кутом вінцями. По плічках горщики прикрашені вузьким рельєфним пояском. Поверхня гладка, світло-зелистого кольору. Повну аналогію цим горщикам знаходимо в курганах Західного Поділля⁶.

На розкопі № 2 в незначній кількості знайдені металеві речі: серед них уламок бронзової шпильки із зламаним кінцем. Шпилька має невеличку конічну головку із злегка потоншеною шийкою (рис. 4, 7). Аналогічні шпильки відомі з комплексів ранніх скіфських курганів Західного Поділля⁷ та з поселення Селище в Середньому Подністров'ї⁸. Іноді вони зустрічаються в похованнях, які відносяться до висоцької культури. Ці шпильки були місцевим варіантом прикрас, поширеніх у Середньому Подністров'ї, відрізняючись від останніх формою головки та відсутністю рельєфного орнаменту на шийці.

Уламок кістяної різьбленої шпильки, знайдений на зольнику, в верхній частині закінчується голівкою грифона (рис. 4, 6). Такі кістяні шпильки виявлені на поселенні в урочищі Скрипки біля с. Селище та в кургані № 6 біля с. Новосілки-Гримайлівські⁹.

Кістяна голка з надламаним вушком (рис. 4, 5) має звичайну для пам'яток Північного Причорномор'я форму. До землеробських знарядь праці належать: уламки кам'яних плоских зернотерок звичайного типу, розтирачі круглої та овальної форми, а також уламки кам'яного товкача від ступи.

Весь матеріал, знайдений на зольнику, подібний до матеріалу, виявленому на розкопі № 1. Це свідчить про те, що вони становлять один комплекс, характерний для пам'яток Подністров'я ранньоскіфського періоду (VI—V ст. до н. е.).

Ліпна кераміка з поселення в с. Іване-Пусте дуже подібна до ліпного посуду, знайденого на поселеннях Середнього Придністров'я, що відносяться до другої половини VI—першої половини V ст. до н. е.¹⁰

Дуже близькі аналогії зустрічаються також в керамічних комплексах пам'яток Побужжя, наприклад на Северинівському городищі, яке Г. І. Смирнова датує другою половиною VI—першою половиною V ст. до н. е.¹¹ Крім кухонного посуду, особливу увагу в цьому комплексі привертають знайдені тут великі та глибокі миски-вази, прикрашені під вінцями та на перегибі плеча валиком. Цей посуд схожий на наш не лише за формою та прийомами орнаментації, а й за технікою обробки.

Повну аналогію нашій кераміці знаходимо також в курганах Західного Поділля, розкопаних Т. Сулімірським. Ці поховання, за винятком двох курганів, розташованих біля с. Серватинці та Новосілки-Гримайлівські, дослідник датує VI—V ст. до н. е.

В останніх двох курганах поряд з ліпним посудом, аналогічним знайденому в попередніх курганах (залощені черпаки з високими ручками, корчаги, горщики та ін.), були виявлені також кружальні сіроглиняні горщики, які Т. Сулімірський відніс до кельтської культури і датував їх III—II ст. до н. е.¹²

На основі такої пізньої дати курганів біля с. Серватинці та Ново-

⁶ T. Sulimirski, вказ. праця, табл. XV, 6, 9.

⁷ Там же, табл. XI, 2—4.

⁸ А. И. Мелюкова, Памятники скіфского времени на Среднем Днестре, КСИИМК, вип. 51, М., 1953, рис. 32, 2.

⁹ T. Sulimirski, вказ. праця, табл. XI, 1.

¹⁰ А. И. Мелюкова, Памятники скіфского времени лесостепного Среднего Поднестровья, МИА, № 64, рис. 32.

¹¹ Г. И. Смирнова, Севериновское городище, Археологический сборник, вип. 2, Изд. Гос. Эрмитажа, Л., 1961, рис. 5, 1, 4.

¹² T. Sulimirski, вказ. праця, стор. 117.

сілки-Гримайлівські дослідники пам'яток Середнього Подністров'я періоду раннього заліза слідом за Т. Сулімірським вважали, що протягом всього скіфського часу у племен Середнього Подністров'я в розвитку виробництва кераміки не відбулося будь-яких істотних змін¹³. Проте знахідки такого ж кружального посуду разом з уламками іонійських амфор, чорнолакового посуду, гальштатського браслета та інших речей на поселенні Іване-Пусте дозволяють переглянути дату поховань курганів Серватинці та Новосілки-Гримайлівські і віднести їх до одного часу з поселенням Іване-Пусте (VI—V ст. до н. е.).

Таку дату підтверджує також кружальна кераміка з поселень VI—V ст. до н. е., відомих на території Румунії та Болгарії (колишня Дакія), наприклад поселення біля м. Олександрії в Румунії, досліджене К. Преда¹⁴.

Речі, виявлені в курганах Західного Поділля та на поселенні Іване-Пусте, цілком тотожні, відносяться до одного часу і належать одному і тому самому населенню.

Економічною основою господарства жителів цього поселення було землеробство, про що переконливо свідчить велика кількість різних видів хлібних злаків та бобових культур, знайдених на зольнику. На землеробський характер поселення вказують також знайдені тут землеробські знаряддя праці (зернотерки, товкачі від ступ) та корчаги, в яких зберігалось зерно.

Велике значення в житті цього поселення відігривало і скотарство. Під час розкопок знайдено кістки великої та дрібної рогатої худоби, свині, коня. Було виявлено також кістки собаки. Мисливство в господарстві мешканців цього поселення мало другорядне значення. На поселенні знайдено в невеликій кількості кістки дикого кабана, оленя, лося, кози, лисиці, зайця, журавля і лебедя¹⁵.

Значного розвитку досягли ремесла: гончарне та костерізне. Знайдений тут бракований бронзовий наконечник стріли свідчить про місцеву обробку металів (рис. 2, 3). Значна кількість привізної кераміки VI—V ст. до н. е. говорить про тісні зв'язки населення Середнього Подністров'я з грецькими містами Північного Причорномор'я, а також з південно-західними, дакійськими племенами. Знахідки на поселенні в с. Іване-Пусте та в інших пунктах змінюють існуючі в нашій археологічній літературі погляди, згідно з якими населення Середнього Подністров'я, на відміну від племен Середнього Подніпров'я, не мало тісних зв'язків з грецькими містами Північного Причорномор'я та їх південно-західними сусідами¹⁶.

Матеріали, зібрані на поселенні в с. Іване-Пусте, значно доповнюють наші знання про життя, побут і культуру населення Середнього Придністров'я в скіфський період.

К. Д. ГАНИНА

ПОСЕЛЕНИЕ СКІФСКОГО ВРЕМЕНИ В СЕЛЕ ИВАНЭ-ПУСТЕ

Резюме

В 1958—1959 гг. экспедиция Киевского государственного исторического музея провела раскопки на поселении скіфского времени в с. Иванэ-Пустэ, Тернопольской области.

¹³ А. И. Мелюкова, Памятники скіфского времени лесостепного Среднего Поднестровья, МИА, № 64, стор. 47.

¹⁴ C. Preda, Un nou aspect al incepaturilor speciei Latene in Dacia, SCIV, 1960, № 1, стор. 325—338.

¹⁵ За визначенням І. Г. Підоплічка.

¹⁶ А. И. Мелюкова, Памятники скіфского времени лесостепного Среднего Поднестровья, МИА, № 64, стор. 99.

На поселении было вскрыто свыше 300 м² в северо-западной части его на склоне урочища Долины и в северо-восточной — на большом зольнике. На обоих участках удалось открыть остатки глинобитных наземных жилищ, уничтоженных пожаром. По остаткам обугленных столбов прослежены форма и размеры прямоугольного в плане жилища. На зольнике, кроме остатков печи, обнаружены фрагменты бортиков от жаровен с большой примесью в глине зерен хлебных злаков: пшеницы, ячменя, ржи, проса, чечевицы и вики.

Среди найденных предметов, помимо многочисленных обломков местной лепной керамики, в большом количестве обнаружены фрагменты ионийских и других амфор VI—V вв. до н. э., греческого чернолакового сосуда, а также дакийских тонкостенных кувшинов и крупных судов, хорошо известных на поселениях VI—V вв. до н. э. в Румынии и Болгарии. Кроме керамики на поселении найдены: зернотерки, обломки каменных пестов от ступ, железные шило и часть удил, бронзовая и костяная шпильки, типичные для Западной Подолии VI—V вв. до н. э.; часть бронзового гальштатского браслета, бронзовый наконечник стрелы того же времени и костяной псалий в зверином стиле, впервые найденные в бассейне Среднего Днестра. Все эти вещи хорошо датируют поселение VI—V вв. до н. э.

Дакийские сосуды из поселения находят полную аналогию в инвентарях отдельных курганов Западной Подолии, которые Т. Сулимировский ошибочно отнес к кельтской культуре и на основании этого датировал их III—II вв. до н. э. Дакийские сосуды, найденные на поселении в с. Иванэ-Пустэ вместе с ионийскими амфорами и гальштатским браслетом, позволили нам пересмотреть датировку этих курганов и отнести их к VI—V вв. до н. э.

Таким образом, все эти памятники не только одновременны, но и принадлежат одному и тому же населению, основу хозяйства которого составляло земледелие и скотоводство.

Найдки на поселении большого количества греческой и дакийской керамики свидетельствуют о тесных культурных и торговых связях местного населения Среднего Приднестровья с античными городами Северного Причерноморья и с их юго-западными соседями — дакийскими племенами.

І. С. ВИНОКУР, Г. М. ХОТЮН

СКІФСЬКИЙ АМУЛЕТ

На північно-східній околиці с. Верхні Панівці, Қам'янець-Подільського району, Хмельницької області, в липні 1961 р. при підготовці по-лів фільтрації для цукрового заводу бульдозером було знищено курган. Працівники Қам'янець-Подільського історичного музею-заповідника, які довідалися про це і прибули на місце робіт, застали уже повністю зруйнований насип і поховання.

Робітники А. А. Толинський, Б. П. Гусаковський, В. Г. Івасюк, Г. І. Андрушко, І. В. Соломаха, А. Н. Клюцюк, які були присутні при знесенні курганного насипу, свідчать, що курган мав висоту близько 1,3—1,5 м при діаметрі його основи — 12—14 м. З розповіді цих же робітників з'ясовано, що рештки захоронення (людській кістяк) знаходилися під кам'яною викладкою, яку разом з похованням зруйнував бульдозер.

Вказані товариши передали директору Қам'янець-Подільського історичного музею Г. М. Хотюну речі, виявлені при зруйнуванні кургану. Це уламки великого круглого литого бронзового дзеркала з прямою ручкою (кінець обламаний). Діаметр дзеркала, судячи з фрагментів, — 20,7 см, товщина — 0,3 см. Один бік дзеркала рівний, гладкий, а з другого боку його край загнутий (висота закрайнік — 0,8 см). Рукоятка має три прямих рельєфних лінії — виступи; висота іх — 0,3 см. А на самому дзеркалі є дві рельєфні лінії, які сходять конусом; висота іх — 0,1 см (рис. 1, 4). Два бронзових тригранних наконечники від стріл. Висота одного — 3,3 см, другого — 3 см (рис. 1, 2, 3). Золотий виріб — очевидно частина високої прикраси. Він пошкоджений (нижній кінець обламаний; рис. 1, 1). Крім вказаних речей, в кургані було виявлено досить цікавий предмет, виготовлений з нижньої щелепи леопарда¹. Довжина його — 7 см. Задня частина щелепи відпилена. В цьому місці з обох боків просвердлені дві пари отворів. В крайній парі отворів, більшій до спиляного кінця щелепи, знаходиться лита бронзова дужка-підвіска (товщина дужки — 0,2—0,3 см; рис. 2, 4). Вона служила, очевидно, для підвішування вказаного предмета. Від довгого користування перша пара отворів протерлася і тоді просвердлили другу пару, більчу до спиляного кінця щелепи (рис. 2, 1, 2).

Передня частина щелепи окована тонкою срібною пластиною (ширина пластини — 3,3 см, товщина — 0,5 мм). Пластини в тому місці, де вона облягає ікла, має спеціальні округлі вирізи. В нижній частині щелепи вона начебто врізана і утоплена в кістку. Для цього в кіст-

¹ Визначення щелепи проведено в Інституті зоології АН УРСР: Науковий співробітник відділу палеозоології Є. Л. Коротневич визначила щелепу як принадлежну до великої кішки, найімовірніше — леопарда (*Leopardus pardus*).

ці було вирізано дві паралельні заглиблені лінії; на срібній пластині є сліди тиснення срібної пластини в кістку. Спереду, між іклами, в срібній пластині є наскрізний отвір, через який заклепкою пластина була скріплена з кісткою (рис. 2, 3). Дві пари зубів передньої частини

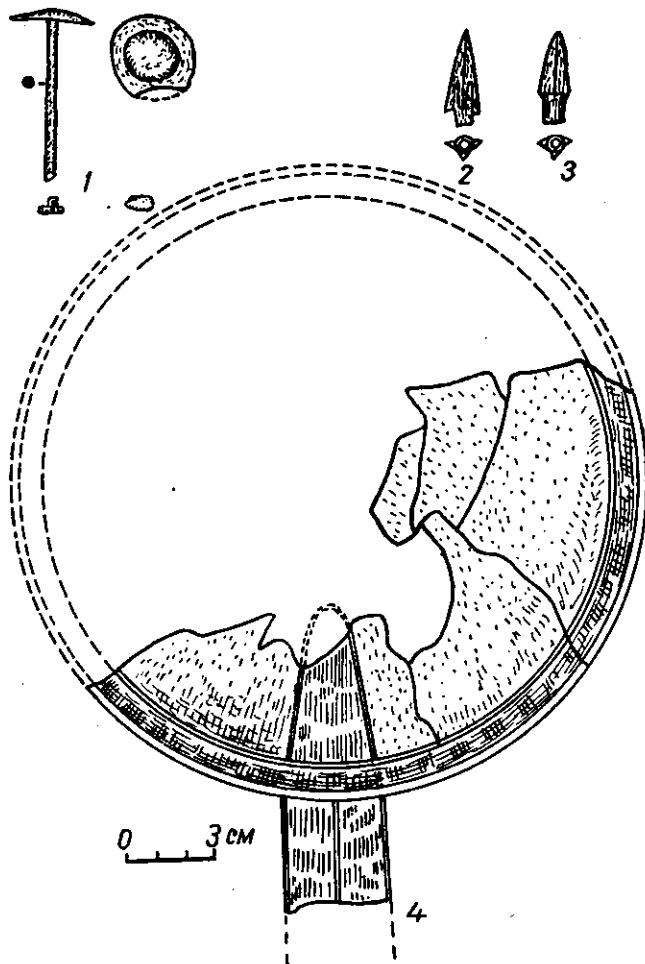

Рис. 1. Речі з кургану біля с. В. Панівці.

щелепи спеціально скріплені шістьма срібними заклепками (діаметр їх — 0,2—0,3 см; рис. 2, 1, 2).

Вказані срібні деталі, крім декоративної, мали і певне утилітарне призначення. Вони пристосовували предмет до можливості довго користуватися ним.

Для чого ж міг служити розглядуваний предмет? Щоб відповісти на це запитання, ми звернулися до розшуків можливих аналогій. Але, на жаль, тільки в одному випадку серед старожитностей скіфського часу є подібна нашій знахідка. Йдеться про виявлену О. А. Спіциним в 1906 р. у другому кургані Мастюгинської групи частину нижньої щелепи кабана в срібній оправі². Ця щелепа, на відміну від знайденої в Верхніх Панівцях, не має отворів і дужки для підвішування.

Вказана деталь дає можливість зrozуміти призначення мастюгинської і верхньопанівецької знахідок. Якщо б знахідка з нашого кургана

² ОАК за 1906 г., СПб., 1909, стор. 110, рис. 153. За вказівку на дану аналогію широ вдячуємо Є. Черненку.

служила як звичайний амулет, що його постійно носили при собі, то були б сильно потерті, зашліфовані ті боки, які звернуті до тіла або одежі. Однак саме таких слідів зашліфовки, які б могли з'явитися від тривалого носіння, не простежуються. Та й сам розмір речі відкидає можливість повсякденного її носіння при собі. Найімовірніше нашу

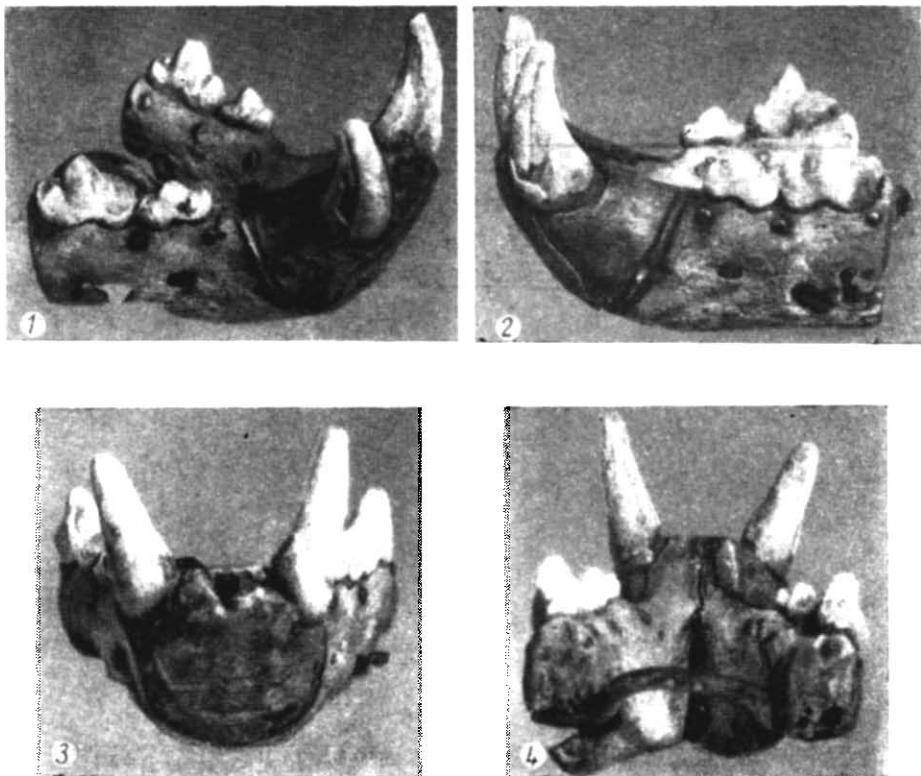

Рис. 2. Скіфський амулет з кургана біля с. В. Панівці.

знахідку треба вважати амулетом або оберегом житла. Такий предмет міг знаходитися в приміщенні, являючись втіленням ідеї тварини — теми. Будучи реліквією, ця річ, певно, передавалася з покоління в покоління. Ось чому на щелепі дві пари отворів для дужки-підвіски.

Верхньопанівецький курган датується бронзовими наконечниками стріл і дзеркальцем. Бронзові наконечники стріл належать до форм, дуже поширених у V ст. до н. е.³ Бронзове масивне дзеркало вказує, очевидно, на кінець VI ст. до н. е., тому найімовірніше датувати Верхньопанівецький курган кінцем VI—V ст. до н. е. До цього треба додати, що, як свідчать дослідники, на території північно-західної частини Середнього Подністров'я речі скіфського типу — зброя, дзеркала, прикраси — існували не пізніше середини V ст. до н. е.⁴ Мастюгинські кургани, звідки походить наведена вище аналогія нашій знахідці, датуються приблизно VI—V ст. до н. е.⁵

Верхньопанівецький курган належав, без сумніву, автохтонному лісостеповому населенню Північно-Західного Подністров'я, про що свід-

³ Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1957, стор. 144.

⁴ Б. Н. Граков, Основные культуры скіфского времени в Причерноморье и в лесостепной зоне, Доклады VI научной конференции Института археологии, К., 1953, стор. 162.

⁵ ОАК за 1906 г., СПб., 1909, стор. 110—111.

чить, зокрема, давня місцева традиція використання каменю при спорудженні могили під курганним насипом⁶. Більшість дослідників зв'язує територію Середнього Подністров'я скіфських часів з місцевими племенами «скіфів-орачів»⁷.

Але це місцеве населення перебувало, очевидно, у досить тісних економічних і культурних контактах з власно скіфами. Знахідка описаного амулета (оберега житла) — яскраве свідчення таких стосунків. Відомо, яке велике місце у скіфів займав культ тварини. Це знайшло своє яскраве відображення у так званому звіриному стилі орнаментики в скіфській культурі⁸. Знахідка у Верхньопанівецькому кургані амулета (оберега житла), виготовленого з щелепи леопарда⁹, підтверджує вплив культу тварин у скіфів на деякі форми обрядів і вірувань місцевого, нескіфського населення Середнього Подністров'я.

И. С. ВИНОКУР, Г. М. ХОТЮН

СКІФСКИЙ АМУЛЕТ

Резюме

Во время земляных работ в кургане около с. Верхние Панивцы, Хмельницкой области, были найдены обломки бронзового зеркала, два бронзовых трехгранных наконечника стрел, часть золотой поделки и предмет из челюсти леопарда. Найдки датируются концом VI—V вв. до н. э.

⁶ Б. Н. Граков, Основные культуры скіфского времени в Причерноморье и в лесостепной зоне, стор. 162.

⁷ А. И. Тереножкин, Некоторые актуальные вопросы скіфоведения, Доклады VI научной конференции Института археологии АН УССР, К., 1953, стор. 146.

⁸ Б. Н. Граков, Скіфи, К., 1947, стор. 76—85.

⁹ Визначаючи територію поширення леопарда (*Leopardus pardus*), спеціалісти вказують, що він проживав на лівідні СРСР аж до початку нашої ери. Остеологічні знахідки леопарда виявлені в шарах V—II ст. до н. е. в Ольвії. (И. Г. Пидопличико, О ледниковом периоде, вып. II, Биологические и географические особенности европейских представителей четвертичной фауны, К., 1951).

Л. І. КРУШЕЛЬНИЦЬКА

МОГИЛЬНИК ВИСОЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ У м. ЗОЛОЧЕВІ

У східних районах Львівської області відомо кілька грунтових могильників висоцької культури: біля сіл Лугове, Висоцько-Смільне, Княже, Гончарівка та ін. В межах цієї самої території лежить і Золочівський могильник. Він був відкритий у 1962 р. у західному передмісті м. Золочева (урочище «Поле на могилі») під час будівництва районної автобази і того ж року досліджувався колективом співробітників відділу археології Інституту суспільних наук у Львові¹.

Могильник був сильно пошкоджений земляними роботами ще до початку польових досліджень; південна його частина була повністю зруйнована, а по решті території був знятий верхній чорноземний шар і поховання збереглися лише в нижньому валняково-глинястому шарі. Як і багато раніше відомих висоцьких могильників, він розташований на незначному підвищенні, навколо якого простягається болотиста низина.

На площі, що збереглася (близько 80×140 м), було досліджено 94 поховання (одиночні, парні і групові) з різними похованальними обрядами: 1) трупопокладення у витягнутому положенні, 2) скорчені трупопокладення, 3) трупоспалення, поховані в урнах, 4) трупоспалення на місці поховання, 5) поховання окремих черепів (рис. 1). Переважають трупопокладення у витягнутому положенні (75 поховань).

В одиночних похованнях кістяки лежали на спині. Як вдалося простояти, у більшості з них ліва рука була зігнута в лікті і покладена долонею на груди, або праве плече, права — витягнута вздовж тіла або покладена долонею на тазову кістку.

На думку В. І. Канівця, скорчені поховання для висоцького населення не типові і зустрічаються дуже рідко². В Золочівському могильнику вони становлять 6,6%, в тому числі чотири одиночні, одне парне і одне в складі групового поховання. Кістяки цих поховань були скорчені не сильно, лежали в одному випадку на правому (поховання 4), в інших — на лівому боці (поховання 66, 73, 91). Ноги були в колінах злегка підігнуті, руки зігнуті в ліктях. Всі скорчені поховання збереглись погано.

Порівняно з іншими висоцькими могильниками, де парні поховання були досить поширені, в Золочеві вони виступають рідше, і тільки в двох випадках вдалося встановити, що це поховання чоловіка і жінки.

¹ Керівник експедиції І. К. Свєшніков.

² В. І. Канівець, Памятники висоцького типа как исторический источник. Авто-реферат кандидатської диссертации, К., 1953, стор. 6.

Відомі з інших висоцьких могильників поховання чоловіка і жінки із складеними разом руками на досліджуваній пам'ятці вдалося простежити лише в похованні 15 (рис. 2).

Цікавими є групові поховання (36, 79, 81, 85, 91), де було одночасно застосовано різні типи поховальних обрядів. В основному це по-

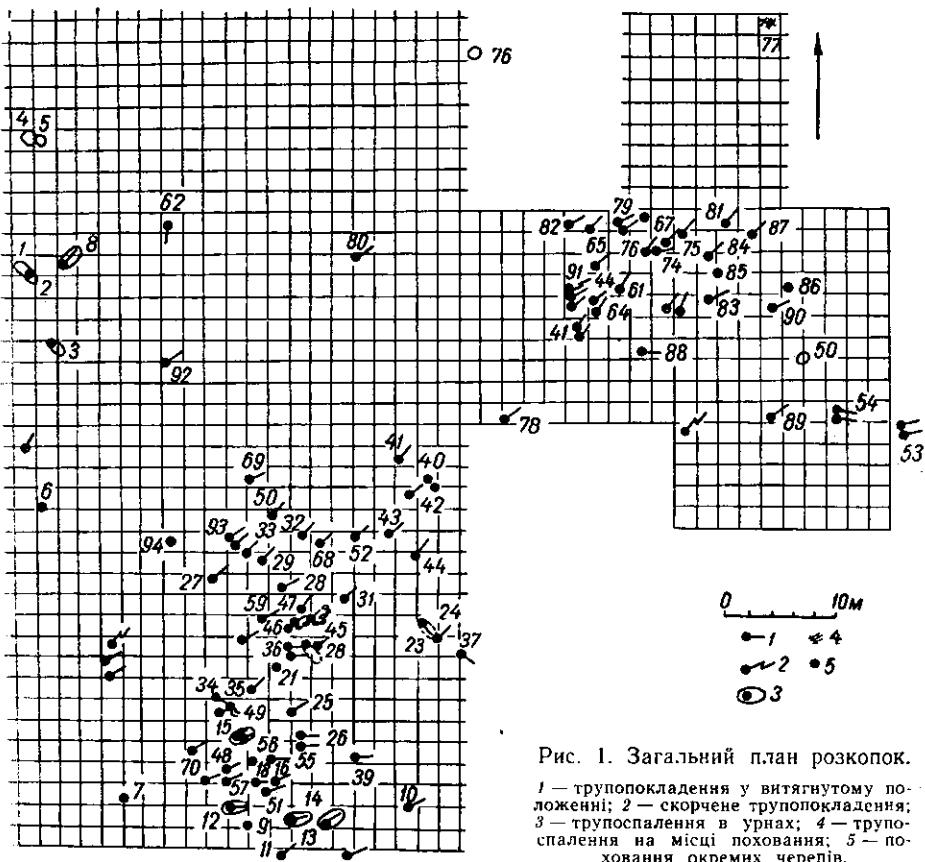

Рис. 1. Загальний план розкопок.

1 — трупопокладення у витягнутому положенні; 2 — скорочене трупопокладення; 3 — трупоспалення в урнах; 4 — трупоспалення на місці поховання; 5 — поховання окремих черепів.

ховання у витягнутому або скорченому положенні одного, двох або трьох небіжчиків, біля яких (найчастіше в ногах) покладено черепи і окремі, іноді обпалені кістки інших небіжчиків (рис. 2, поховання 91) або урну із спаленими рештками (рис. 2, поховання 79). Кістки і черепи часткових поховань розташовані безладно, без будь-якої чіткої орієнтації.

В похованні 36 переплітались кістки рук і ніг трьох небіжчиків. В парному похованні 49 кістяки лежали на спині, а їх нижні кінцівки були завернуті на тулуб так, що стопи знаходились біля голови (рис. 3). В такому ж положенні були ноги небіжчика з поховання 85, а під завернутими його ногами на грудях і на тазовій кістці лежали черепи і окремі кістки ще двох дорослих небіжчиків. Траплялись трупопокладення у витягнутому положенні із загнутою в напрямку до лівого стегна лівою ногою (поховання 91). Цікаво, що подібне положення кісток ніг зустрічалося і в могильнику біля с. Висоцьке (поховання 117)³.

Більшість виявлених трупопокладень були орієнтовані головами на південний захід (76 поховань). В деяких випадках трупопокладення

³ T. Sulimierski, Kultura wysocka, Kraków, 1931, стор. 49.

лежали на спеціально вимощених з плоского каміння площах або були обкладені камінням (рис. 2, поховання 45, 38). У 12 поховань простежувалися контури могильних ям (рис. 4).

На жаль, через поганий стан збереженості могильника в більшості випадків не вдалося визначити стать похованих. З 81 трупопокладення

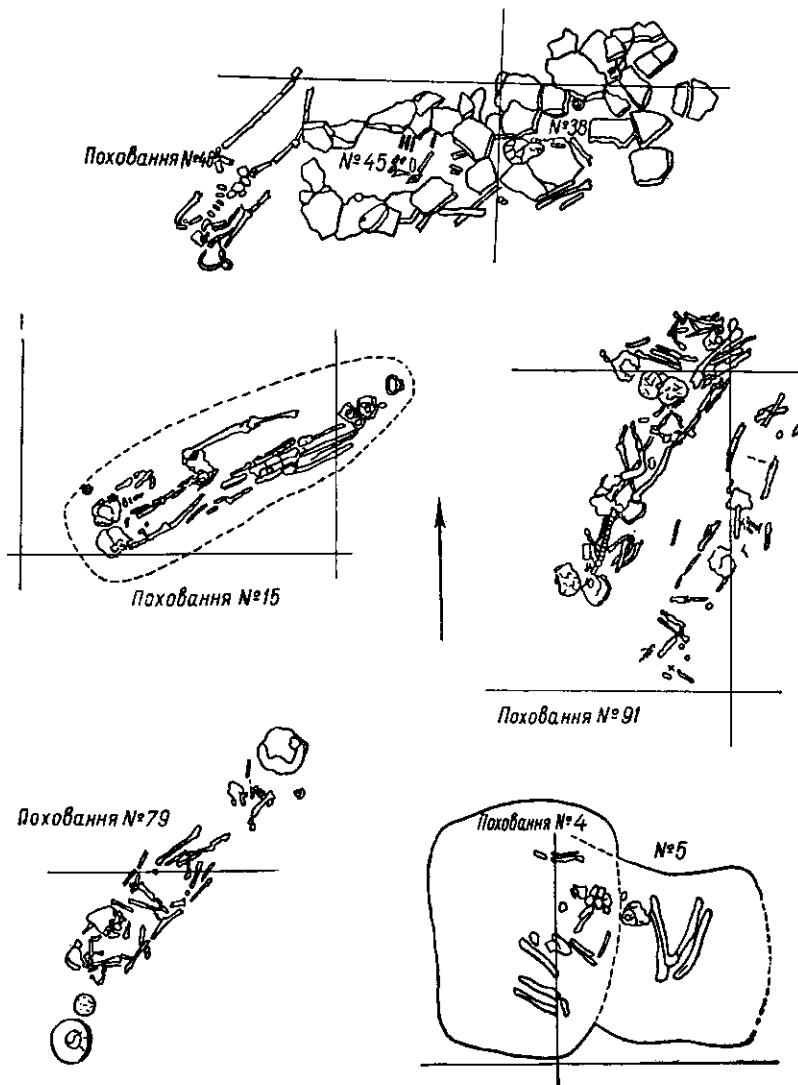

Рис. 2. Плани окремих поховань.

49 визначено лише як поховання дорослих людей, 3 — як поховання дитячі. Тільки у чотирьох випадках визначені поховання чоловіків і в трьох — жінок.

Менш поширеним обрядом поховання в Золочівському могильнику є трупоспалення. Кілька поховань в урнах виявлено в західній частині могильника, два — в складі групових поховань. В одному випадку (поховання 77) виявлено трупоспалення на місці поховання; покійника було спалено у витягнутому положенні. Відкрито також трупоспалення з цілим неперепаленим черепом (поховання 86). Залишки кісток були засипані в купку і зверху покладено цілий череп.

Згадаємо ще два окремих поховання черепів. В похованні 86 знай-

Рис. 3. Поховання № 49.

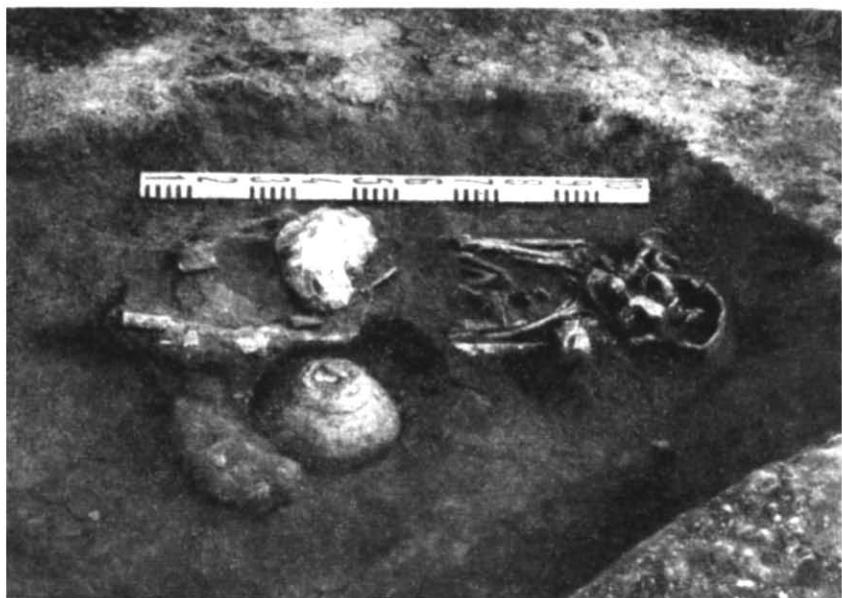

Рис. 4. Поховання № 16.

дено один череп, в похованні 40 — два разом. Цей обряд, відомий у ряді археологічних культур, зустрічається інколи і у висоцьких могильниках⁴.

Майже кожне поховання супроводжувалось поховальним інвентарем. Незважаючи на різні поховальні обряди, інвентар з поховань в основному однотипний. Відмінності, які спостерігалися, зводяться лише до кількості поставлених при похованнях посудин та інших предметів побуту, прикрас. Переважна більшість поховань мала багатий інвентар. В похованнях з трупопокладеннями посуд, як правило, знаходився біля голови або біля ніг небіжчиків. Дуже часто посудини стояли одна в одній (рис. 5). В похованні 44 біля голови кістяка стояли дві посудини,

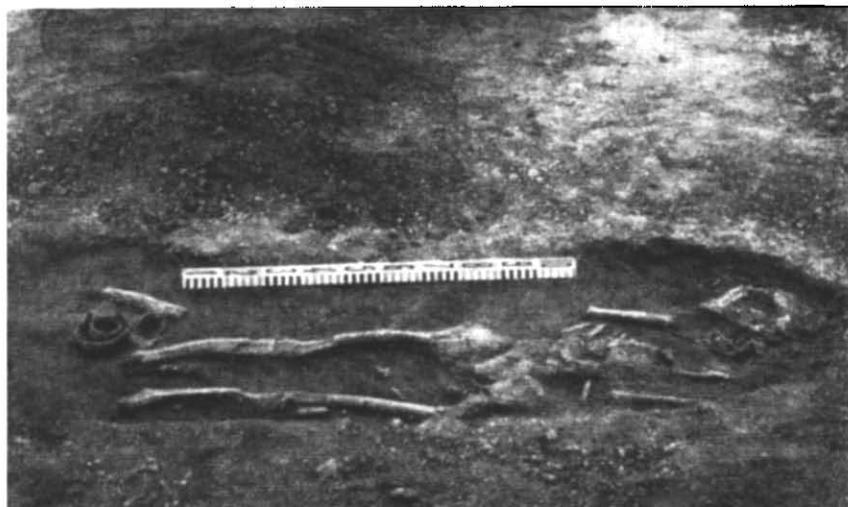

Рис. є. Поховання № 29.

на дні яких збереглися рештки перепаленого проса. Знаряддя праці знаходилися поруч з кістяками, прикраси — між кістками верхньої частини тулуба або біля голови.

Зібраний комплекс посуду в основному дуже типовий для висоцької культури. Це тюльпановидні горщики, широкі миски і значна кількість маленьких посудин, які в свою чергу можна поділити на чотири основні групи: мисочки, біконічні кубки, черпаки з «ушками», мініатюрні тюльпановидні посудини.

Т. Сулімірський вважав, що поява в похованнях значної кількості маленьких, погано випалених посудинок — це ознака деградації висоцької кераміки на останньому етапі її розвитку⁵. Більш ймовірно, що мініатюрні посудинки — це ритуальні дублети, якими дедалі частіше підміняли під час похорону великий господарський посуд.

Склад глини всієї кераміки майже одинаковий. В ній є домішки дрібного шамоту, рідко піску або трави і товчених черепашок. Випал слабий. Тюльпановидні горщики мають струнку видовжену форму (рис. 6, 1—16). Поверхня горбкувата, ясно-коричневого або сіро-жовтого кольору. В переломі, як правило, спостерігаємо три кольори. Кілька посудин під вінцями орнаментовано рідко розставленими скрізними проколами (рис. 6, 5, 7). Інколи на горщиках є невеличкі круглі, плоско зрізані наліпи (рис. 6, 7). На поверхні горщика з поховання 77 (рис. 6, 1) є кілька заглиблених знаків. Тюльпановидні горщики трапляються у по-

⁴ В. И. Канивец, вказ. праця, стор. 6.

⁵ T. Sulimirska, Kultura..., стор. 145.

хованнях самі або разом з мисками. Виділяється за формою банковидний горщик-урна (рис. 6, 6), що нагадує горщики з ранньоскіфських пам'яток Поділля⁶.

Маленькі тюльпановидні посудини мають більш загладжену поверхню, ніж великі горщики. Одні з них досить стрункі (рис. 6, 12, 16).

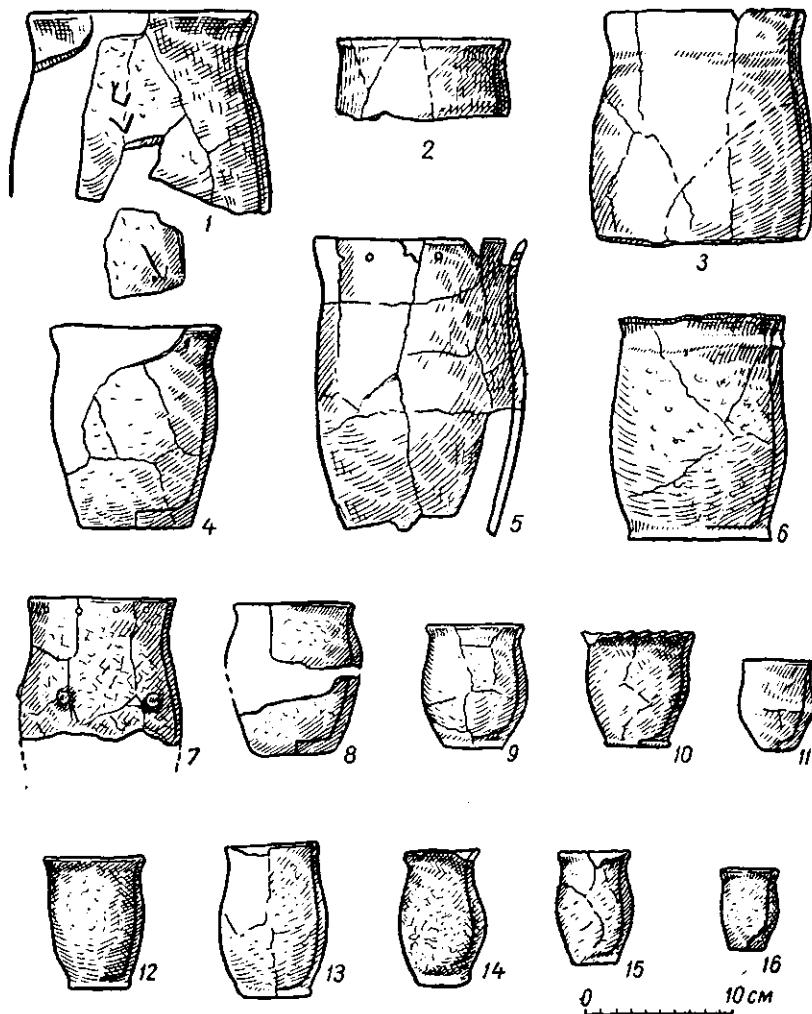

Рис. 6. Посуд з могильника.

інші більш широкі, з ширшим плоским дном (рис. 6, 8, 9). Вони не орнаментовані і лише вінця мають хвилястий край (рис. 6, 10).

Значну групу кераміки становлять глиняні миски різних розмірів і форм (рис. 7, 19). Серед більших екземплярів відрізняємо: 1) миски з плоским дном і нахиленими до середини вінцями (рис. 7, 1, 2, 5); 2) миски з рівними вінцями і закругленими стінками (рис. 7, 3, 4, 7); 3) миски з дещо відхиленими назовні вінцями і злегка профільованим дном (рис. 7, 9). Такі форми мисок були відомі і на інших висоцьких пам'ятках. Т. Сулімірський поділяє їх на хронологічні групи, пов'язуючи з лужицькою керамікою⁷.

В Золочеві миски різних форм були знайдені разом в одних і тих самих похованнях, і тому вони не піддаються хронологічному розчленуванню.

⁶ T. Sulimirski, Scytowie na zachodnim Podolu, Lwów, 1936, табл. XII, 9, 10.

⁷ T. Sulimirski, Kultura..., стор. 124.

ванню. Наприклад, в похованні 79 миска з відхиленими назовні вінцями накривала миску-урну з рівними вінцями. Поруч стояла миска, що належить до третьої групи.

Це ж саме можна сказати і про мініатюрні мисочки (рис. 8, 1—15), хоч вони мають ще більш різноманітні форми: півкулясті (рис. 8, 6, 7)

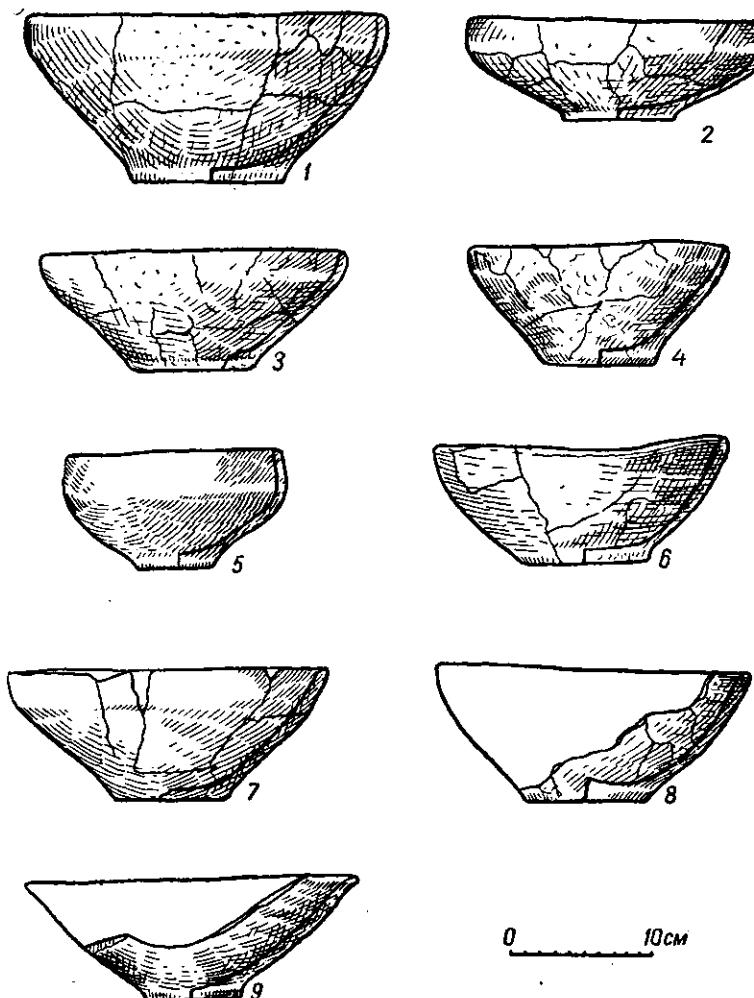

Рис. 7. Миски з могильника.

з увігнутим денцем (рис. 8, 3, 4), з рівним дном і закругленими стінками (рис. 8, 1, 2), півкулясті із злегка відігнутими назовні вінцями (рис. 8, 5, 9, 10), з відхиленими вінцями і рівним дном (рис. 8, 14) і, нарешті, видовженну, неглибоку, багатокутну в плані мисочку, аналогій якій ми не знаємо. Майже всі миски мають гладку поверхню сірого кольору різних відтінків. Миски з поховання 79 (рис. 7, 6, 9) з внутрішнього боку заlossenі. Цікаво, що в Золочівському могильнику не знайдено жодної миски з отвором у дні, хоч цей тип дуже поширений в інших висоцьких пам'ятках.

Одним з основних типів кераміки, виявленої в могильнику, є білоконічні кубки, які найчастіше різняться між собою за профілем: одні мають досить гострі переломи (рис. 9, 8—10), інші — більш-менш плавні (рис. 9, 2—5). Деякі кубки мають шорстку поверхню із слідами вивітрювання (рис. 9, 1, 4, 11, 13). В глині, з якої вони виготовлені, трап-

ляються домішки трави і товчених черепашок. Біконічні посудини, відомі з інших висоцьких пам'яток, часто орнаментовані різноманітними геометричними композиціями, що їх дослідники вважають за схематичне зображення рослин чи тварин. В Золочівському могильнику орнаментованої кераміки дуже мало. Серед біконічних кубків орнаментовані

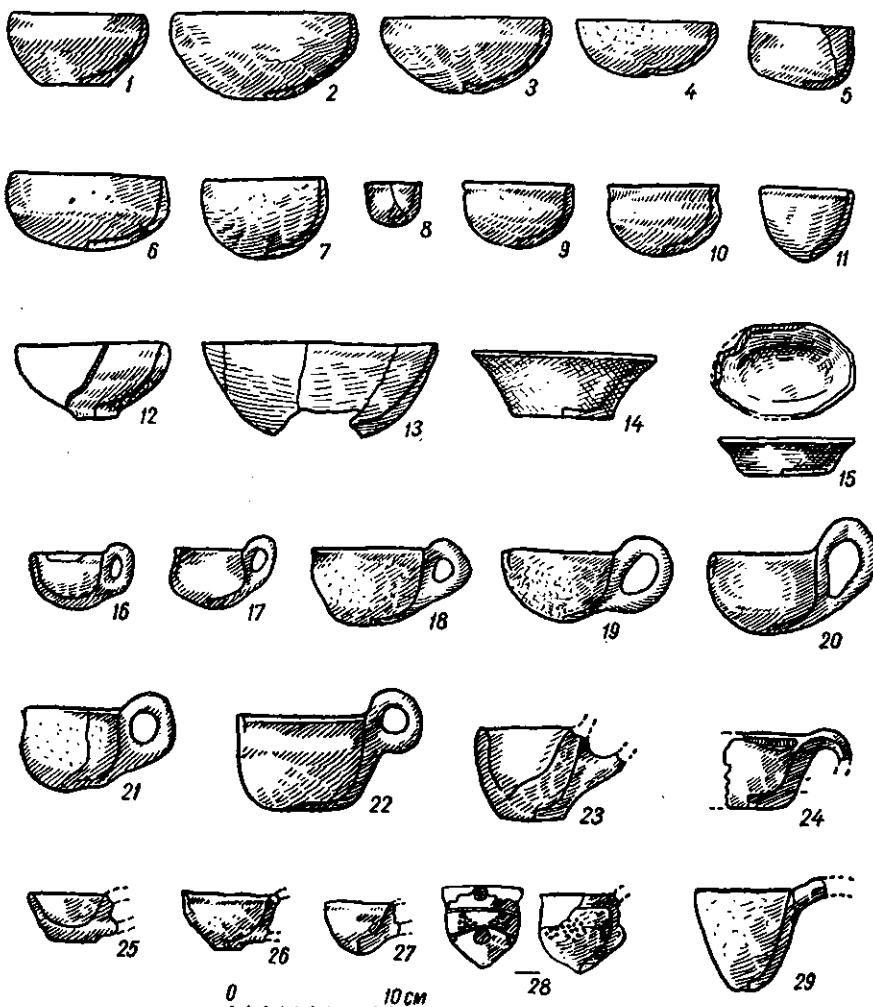

Рис. 8. Посуд з могильника.

лише два. Нанесений на них заглиблений орнамент має вигляд горизонтальних, косих, вертикальних штрихів, а також ямок, що періодично повторюються в певному порядку (рис. 9, 8, 9). На одному з цих кубків (рис. 9, 9) в заглибленнях збереглись сліди білої фарби.

Наступну групу в керамічному комплексі становлять черпаки з вушками (рис. 8, 16—29). Вони невеликі, переважно півкулястої форми, з товстими, круглими в перерізі вушками (рис. 8, 16—20). Кілька з них виготовлені більш старанно, мають більш загладжену поверхню, тонші вушка і рівне дно (рис. 8, 22, 26). Знайдено також кілька черпаків з яйцевидним дном (рис. 8, 27—29). Один з них прикрашений ямками, які біля вушка утворюють два трикутники, розміщені між двома горизонтальними паралельними хвилястими лініями (рис. 8, 28).

Серед цього типу кераміки є кілька посудинок з лійчастою формою вінець (рис. 8, 17—21).

Посудинка з поховання 84 (рис. 9, 19), що орнаментована на шийці горизонтальними лініями і групою вертикальних штрихів, за формою і орнаментом має близькі аналогії серед посуду з комаровських пам'яток, зокрема з курганів в сс. Серники⁸, Романівка⁹, Букина¹⁰ та ін. З ритуальних керамічних виробів слід згадати виявлені при пох-

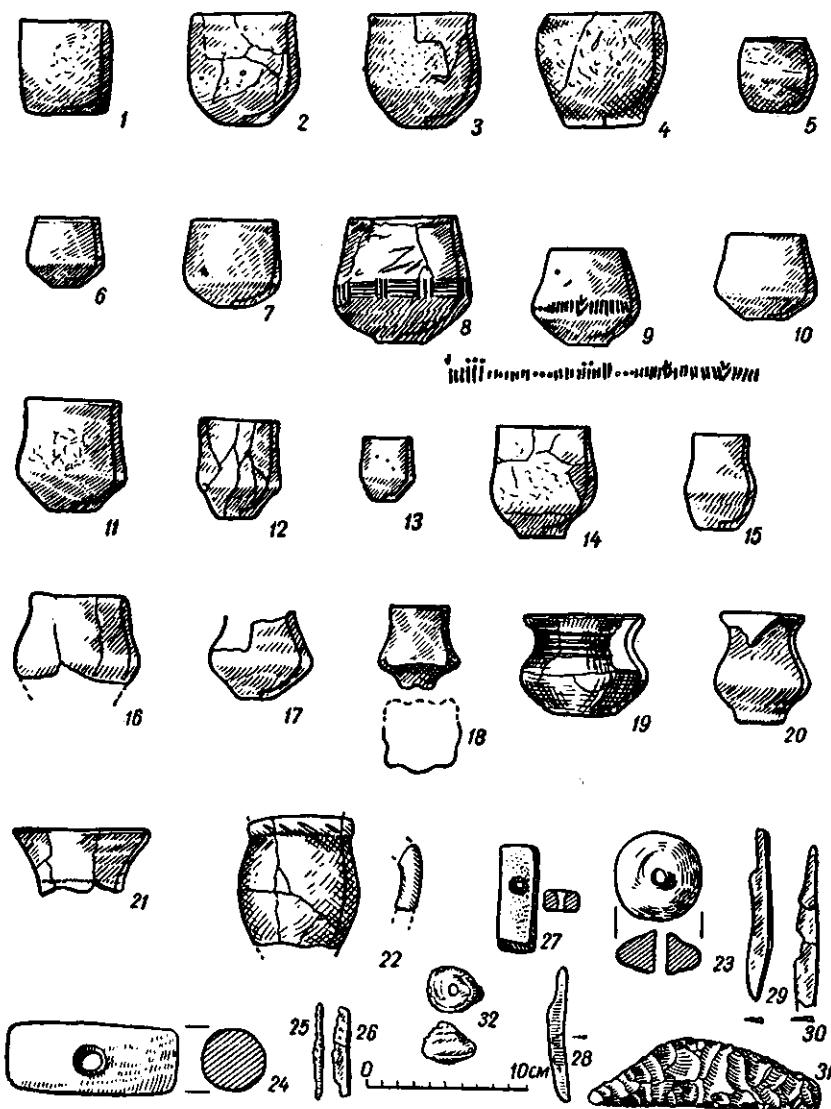

Рис. 9. Речовий матеріал з могильника.
1 — 22 — кераміка; 23 — 31 — знаряддя праці; 32 — «хлібець».

ванні 1 фігурку птаха і глиняний хлібець. На жаль, дуже погано випалена фігурка майже розсипалася і не піддається реконструкції. За фрагментами, що збереглися (ніжка-стовпчик і уламок бочкового), можна

⁸ З розкопок Т. Сулімірського 1935 р., зберігається у Львівському історичному музеї, інвентарний № А-6528.

⁹ Там же, інвентарний № А-3201.

¹⁰ З розкопок Я. Брика 1931 р., зберігається в Краківському археологічному музеї Польської Академії наук.

встановити, що вона цілком подібна до фігурки, знайденої у висоцькому могильнику в с. Ясенові¹¹ недалеко від Золочева.

Незначну групу знахідок становлять знаряддя виробництва. Це — крем'яній, відшліфований з робочого краю вкладиш до серпа (рис. 9, 31), круглий в перерізі кам'яний молоток з просвердленим в центрі отвором (рис. 9, 24), бруск з шліфованим нижнім краєм і просвердленим отвором — рідкісна для висоцьких пам'яток знахідка (рис. 9, 27), глиняне пряслице (рис. 9, 23) і, що найважливіше, чотири досить майстерно виготовлених залізних ножі (рис. 9, 26, 28, 29, 30).

Зброя представлена чотирма крем'яними та двома кістяними вістрями стріл (рис. 10, 17—22). Всі вони були знайдені при похованні 9

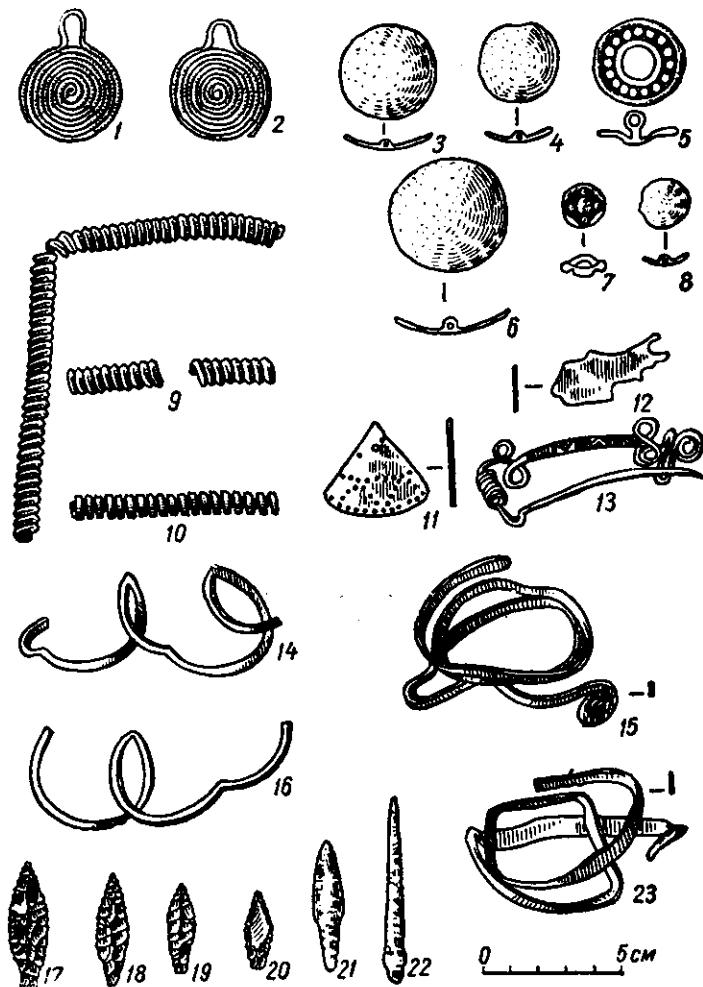

Рис. 10. Речовий матеріал з могильника.
1—16, 23 — прикраси; 17—22 — наконечники стріл.

біля ніг кістяка. Три крем'яніх вістря (листовидної форми) мають досить слабо виражений черешок. Одне з кістяних вістрів листовидної форми, інше — видовжене, кругле в перерізі, трохи потовщене знизу. Обидва мають черешок.

Кістяні вістря стріл маловідомі в висоцьких пам'ятках; частіше

¹¹ T. Sulimirski, Kultura..., табл. XXI, 26, 28.

вони зустрічаються в пам'ятках ранньоскіфського часу. Зокрема, вістря, дещо схожі на перше з описаних кістяних вістрів, трапляються на чорноліських городищах¹². Видовжені конічні вістря стріл відомі також з пам'яток лужицької культури на території Польщі¹³.

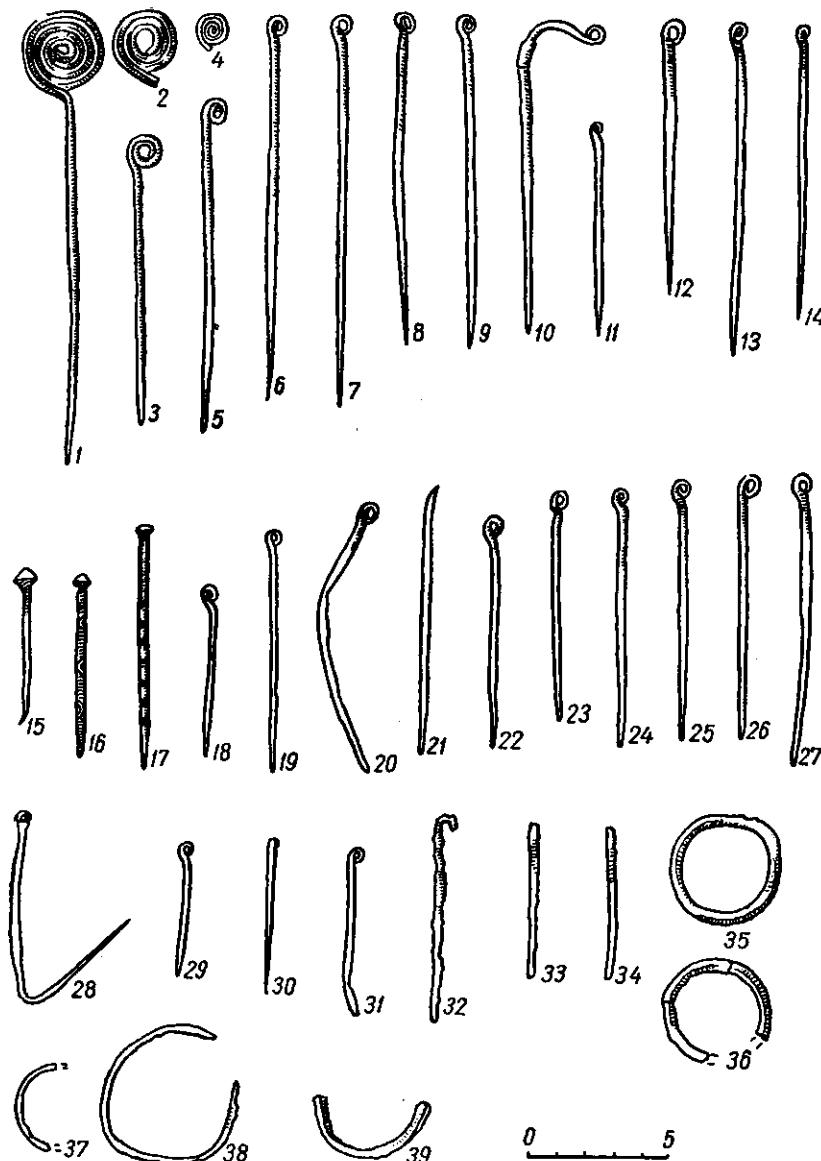

Рис. 11. Речовий матеріал з могильника.
1—29 — бронзові шпильки; 30—34 — залізні шпильки; 35—39 — залізні кільця.

В похованнях виявлено чимало металевих прикрас, серед яких найбільш численними є бронзові шпильки (рис. 11). Шпильки з головкою у вигляді масивної спіралі відомі в пам'ятках висоцької і лужицької

¹² А. И. Тереножкин, Пред斯基фский период на Днепровском правобережье, К., 1961, рис. 66, 18, стор. 95.

¹³ J. Kostrzewski, Przyczynki do znajomosci przedhistorycznych narzędzi rogowych i drewnianych, Przegląd archeologiczny, t. V, Poznań, 1933—1936, стор. 73—82.

культур¹⁴; рідше вони зустрічаються в скіфських пам'ятках Західного Поділля¹⁵. Як і в інших культурах ранньозалізного часу, найчастіше трапляються шпильки з вушком у верхній частині (рис. 11, 8—14, 18—32), інколи з розклепаним верхнім кінцем дроту. Кілька шпильок мають конічну головку і орнаментований стержень (рис. 11, 16, 17). Шпильки

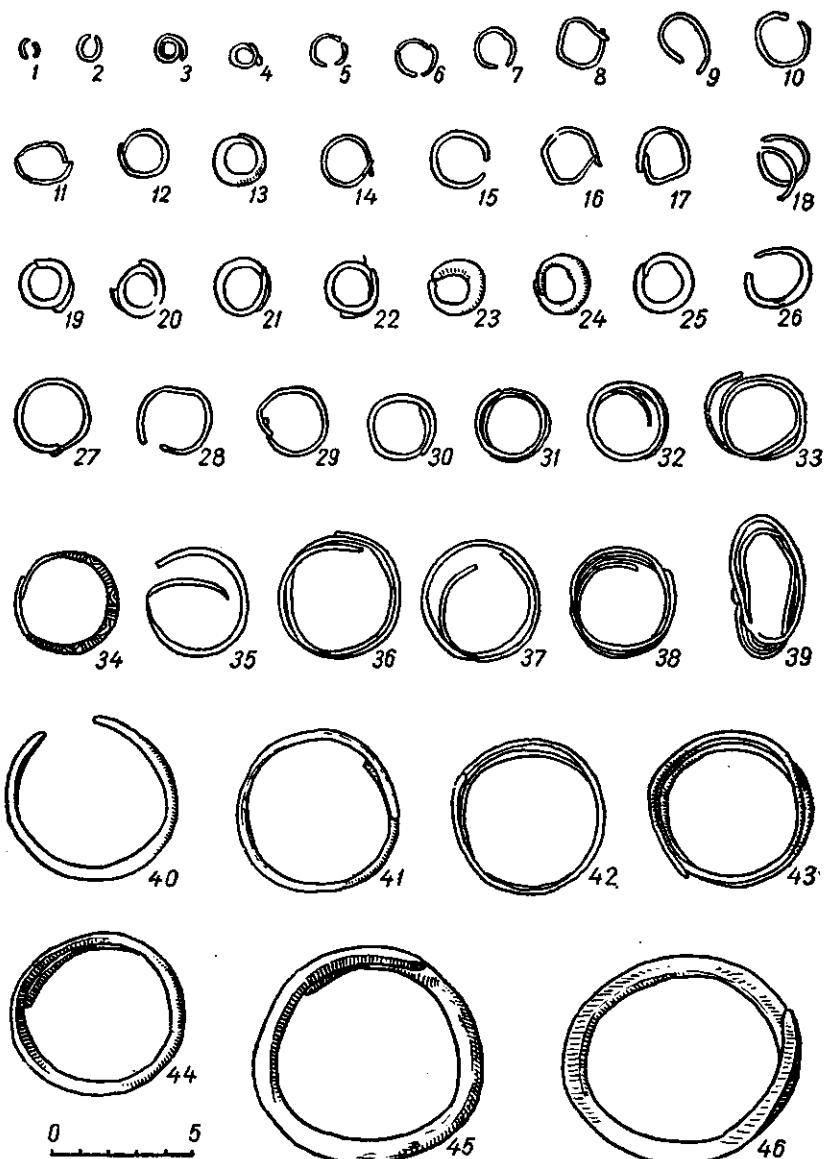

Рис. 12. Бронзові кільця з могильника.

з такими головками більш характерні для скіфських пам'яток. Наприклад, шпилька з поховання 52 (рис. 11, 17) із злегка звуженим вгорі стержнем аналогічна за формою до шпильки, знайденої у с. Сухостав,

¹⁴ W. Antoniewicz, Archeologia Polsci, Warszawa, 1928, табл. XXV, 34.

¹⁵ А. И. Мелюкова, Памятники скіфского времени лесостепного Среднего Поднестровья, МИА, № 64, М., 1958, рис. 8, 11.

Тернопільської області¹⁶. Разом з бронзовими знайдено залізні шпильки, але в меншій кількості (рис. 11, 30—34).

Менш численну групу знахідок становлять бронзові і залізні кільця різних розмірів (рис. 12, 1—33). Вони виготовлені з круглого чи плоского дроту і складаються з одного або більше витків. З менших кілець деякі були знайдені біля голови небіжчиків і, очевидно, служили сережками. Інші, знайдені поблизу рук, можливо були перснями. Однак за зовнішнім виглядом сережки і персні розрізнати важко. Щодо кілець більших діаметрів (3—7 см; рис. 12, 34—46), то Т. Сулімірський вважав, що менші з них вживалися для скріплення зачіски, а більші були браслетами. Два великих браслети з масивного, злегка сплюснутого дроту були знайдені на гомілкових кістках в дитячому похованні (рис. 12, 45, 46).

Цікавою знахідкою є дві підвіски, виготовлені з закрученого спіраллю бронзового дроту (рис. 10, 1, 2). Аналогічна підвіска відома серед матеріалів з с. Ясенова¹⁷, однак підвіски із Золочева зроблені з більш тонкого дроту і мають більшу кількість витків. Ще одна підвіска, знайдена в похованні 52, виготовлена з тонкої бронзової бляшки трикутної форми і прикрашена дірочками (рис. 10, 11).

До прикрас відносяться також випуклі, круглої форми бронзові щитки з вушками на внутрішньому боці — типові і досить часті знахідки у висоцьких та інших пам'ятках раннього залізного віку. Крім бляшок на могильнику знайдено ще два гарно орнаментованих бронзових гудзики (рис. 10, 7, 5). На зовнішньому боці меншого з них є рельєфний орнамент у вигляді квадрата з вписаним в нього колом. По кутах квадрата є чотири наскрізні отвори. Аналогічної форми гудзики відомі з лам'яточок гальштатської культури на території Угорщини і Південної Австрії¹⁸. Їх вважають оздобою одягу і кінської зброй. Більший гудзик має в центрі опукле коло, оточене 16 малими випуклинами. В могилі 52 знайдено фрагменти бронзових спіральних пронизок. Одна з них виготовлена з трикутного в перерізі дроту, друга — з плоского.

Знахідкою, унікальною для висоцьких комплексів, треба вважати бронзову фібулу (рис. 10, 13). Вона одночленна, на обох кінцях спинки має вісімкоподібні петельки. Спинка її прикрашена геометричним орнаментом. Аналогічна за формуєю фібула була знайдена в Подолі біля Брно (Чехословаччина). Як вказує професор Ян Філіп, такі фібули виступають в гальштатських могильниках, головним чином, періоду В і на початку періоду С. Не виключено, що в Прикарпатті вони могли з'явитися дещо пізніше¹⁹. Фібула була знайдена в груповому похованні 91 біля лівого боку стегна кістяка, що лежав на східному краю поховання. Крім фібули, з цього поховання маємо ще дві бронзові шпильки, а також уламки тюльпановидної посудини.

Таким чином, досліджуваний могильник у м. Золочеві, незважаючи на невеликий обсяг розкопок, дав досить багато нового цікавого матеріалу. В основному подібний до раніше розкопаних висоцьких могильників, він має і свої особливості. Це різноманітність похованальних обрядів, в тому числі в межах однієї могили, а також наявність досить великої кількості (порівняно з іншими могильниками) залізних виробів.

¹⁶ І. К. Свєніков, Поселення ранньоскіфського часу біля с. Сухостав, Тернопільської обл., Археологія, т. XI, К., 1957, табл. 1, 9, стор. 112.

¹⁷ T. Sulimirska, Kultura..., табл. XXIV, 8.

¹⁸ K. Willvonseder, Ein Depotfund aus Stillfried a. March (Niederösterreich), Wiener prähistorische Zeitschrift, Wien, 1932, рис. 2, 34.

¹⁹ Автор висловлює подяку професору Я. Філіпу за допомогу в ідентифікації цього типу фібул.

Більш широкі аналогії для кераміки з Золочівського могильника ведуть нас не лише на захід, а й на південь і схід. Безперечні зв'язки з лужицькою керамікою (форми мисок, біконічні посудини) не можуть заперечити зв'язків з керамікою пам'яток ранньооскіфського часу на всій Правобережній Україні (тюльпановидна форма горщиків, прикрашування посуду дірочками, гострі краї вінець тощо). Звичайно, для остаточного розв'язання проблеми хронологічних, територіальних і, нарешті, генетичних взаємин між племенами згаданих культур ще немає достатніх матеріалів, які охоплювали б весь комплекс матеріальної культури висоцького населення (зокрема, зовсім не дослідженні висоцькі поселення). Проте вже тепер слід підкреслити, що не можна брати до уваги лише одні аналогії і замовчувати інші, як це спостерігається в більшості праць з питань висоцької культури.

Перелічені вище знаряддя виробництва дають деякі дані для характеристики господарства висоцького населення. Зокрема, про землеробство свідчать такі знахідки, як вкладиш до серпа і залишки на дні посуду перепаленої проси.

Значна площа могильника, а також знахідки, які піддаються хронологічному розчленуванню, дають право припустити, що досліджуваний могильник існував протягом досить тривалого відрізу часу. Зібраний у могильнику датуючі матеріали: шпильки раніших і пізніших форм, кераміка, а головне — виявлена вперше на висоцькій пам'ятці фібула — дають змогу вперше більш-менш точно (порівняно з раніше відомими висоцькими пам'ятками) датувати могильник VIII—VII ст. до н. е.

Л. И. КРУШЕЛЬНИЦКАЯ

МОГИЛЬНИК ВЫСОЦКОЙ КУЛЬТУРЫ В г. ЗОЛОЧЕВЕ

Резюме

Могильник высоцкой культуры близ г. Золочева, Львовской области, исследовался сотрудниками отдела археологии Института общественных наук (Львов) в 1962 г.

Было вскрыто 94 погребения (одиночные, парные и групповые) с разными похоронными обрядами: трупоположения (вытянутые и скрученные кости), трупосожжения (в урнах и без урн), погребения отдельных черепов.

При погребениях найден богатый инвентарь.

Собранный на могильнике керамический материал типичен для высоцкой культуры; это тюльпановидные горшки, миски, биконические кубки, черпаки с ушками, миниатюрные сосудики.

Орудий труда найдено немного: кремневый вкладыш серпа, каменный молоток, глиняное прядлище, железные ножи. Оружие представлено четырьмя кремневыми и двумя костяными наконечниками стрел. Среди металлических украшений преобладают бронзовые булавки, бронзовые и железные кольца; найдены также бронзовые подвески, пуговицы и фибула.

Весь комплекс находок Золочевского могильника, особенно металлические изделия, позволяют датировать памятник VIII—VII вв. до н. э.

Є. В. ЧЕРНЕНКО

АТТИЧНИЙ ШОЛОМ З ПОСУЛЛЯ

В 1897—1898 рр. С. О. Мазаракі провів розкопки кількох курганів скіфського часу біля с. Вовківці на Посуллі.

Найбільш цікавим виявився курган № 1. Він не зазнав пограбування. В ньому зберігся дуже рідкісний за своєю повнотою набір озброєння багатого воїна — 11 залізних наконечників списів, бойова залізна сокира, сагайдачний набір з 250 наконечниками стріл, бойовий пояс з бронзовим набором, панцир і шолом¹. Якщо всі інші перелічені предмети озброєння досить часто зустрічаються в похованнях скіфського часу на цій території, то шолом є єдиною подібною знахідкою на Посуллі².

В коротких публікаціях матеріалів розкопок біля с. Вовківці шолом лише згадується³. У праці Б. З. Рабіновича цей шолом включений до групи шоломів, факт знахідки яких лише згадується в літературі⁴.

Серед матеріалів з розкопок Вовківецького кургана № 1, що зберігаються у Київському історичному музеї, шолом або його залишки відсутні. Встановити належність його до якогось певного типу дозволили матеріали, що знаходяться у науковому архіві Інституту археології АН УРСР. Серед документів архіву В. В. Хвойки є невеликий альбом, в якому його рукою зроблені акварельні малюнки речей з колекції Київського історичного музею. Переважна більшість їх — це малюнки предметів, що відносяться до скіфського часу. Малюнки В. В. Хвойки дуже чіткі, виразні і дають повну уяву про зображену річ. Нашу увагу привернув малюнок передньої частини шолома, що, судячи з підпису, був знайдений під час розкопок С. О. Мазаракі в колишньому Роменському повіті⁵. На ньому зображена частина шолома. Немає ніякого сумніву, що цей шолом походить з Вовківецького кургана № 1. Адже інші знахідки подібних предметів на цій території невідомі.

Збереглася передня частина шолома з характерним стрілоподібним витягнутим наносником (рис.). Вздовж його країв та над плавно окресленими надочними вирізами проходить невеликий рельєфний валик. Форма наносника дозволила віднести наш шолом до аттичного типу.

¹ Древности Приднепровья, т. II, К., 1899, стор. 6—7.

² Г. І. Мелюкова помилково відзначила, що цей шолом був знайдений не в кургані № 1, а в кургані № 2 (А. И. Мелюкова, Вооружение скифов, Свод археологических источников, М., 1964, стор. 77).

³ «Бронзовый греческий шолом» (Древности Приднепровья, т. II, стор. 7); «Шолом з перенессям (грецького типу)» (Смела, т. III, СПб., 1901, стор. 82).

⁴ Б. З. Рабінович, Шлемы скіфского периода, Труды Отдела истории первобытной культуры, т. I, Л., 1940, стор. 166.

⁵ Науковий архів Інституту археології АН УРСР, ф. 2, № 116, 29/2.

Вона найбільш близька до подібних частин аттічних шоломів з Кутаїсі, Курджипса, Сухумі⁶.

На малюнку розмір шолома не вказаний. Найімовірніше він дорівнює половині оригіналу. Ширина малюнка — 7,5 см. В середньому ширина шоломів цього типу становить 15—18 см⁷.

Шолом був поганої збереженості. Його передня частина зібрана з кількох уламків. Судячи з малюнка, поверхня шолома зруйнована окислами. Тому, можливо, він і не зберігся.

Шолом з Вовківецького кургану № 1.

На території півдня Європейської частини СРСР відомо 36 шоломів античного виробництва, які можна віднести до певних типів. Шоломи аттічного типу становлять переважну більшість знахідок. Б. З. Рабінович і Г. І. Мелюкова відносять до аттічних шоломів 12 зразків⁸. До них слід додати ще 4 шоломи — з ст. Темноліської⁹, Олонешт¹⁰, ст. Єлизаветинської (курган 1913 р.)¹¹ і описаний вище шолом із Вовківців.

Переважна більшість аттічних шоломів знайдена на Кубані та в сусідніх з нею районах. На території Українського лісостепу, крім Вовківецького, аттічний шолом знайдений в кургані біля с. Пастирське. Обидві ці знахідки датуються IV ст. до н. е.

Е. В. ЧЕРНЕНКО

АТТИЧЕСКИЙ ШЛЕМ ИЗ ПОСУЛЬЯ

Резюме

Статья посвящена публикации шлема, найденного во время раскопок С. А. Мазараки в Волковецком кургане № 1. Отнести шлем к аттическому типу позволил рисунок его, сделанный В. В. Хвойкой. Шлем датируется IV в. до н. э.

⁶ Б. З. Рабинович, вказ. праця, табл. XVI, XIX, рис. 16.

⁷ Там же, стор. 132, 142, 145, 147.

⁸ Там же, стор. 141—149; А. И. Мелюкова, вказ. праця, стор. 77.

⁹ П. А. Дитлер, Аттический шлем из ст. Темнолесской, СА, 1964, № 1.

¹⁰ Г. Сергеев, Олонештский и Ларгуцкий античные клады, Конференция по изучению проблем античности, Л., 1964, тезисы.

¹¹ Цей шолом був віднесений Б. З. Рабіновичем до шоломів корінфського типу (вказ. праця, стор. 137). Ознайомлення з його залишками, що зберігаються в Державному Ермітажі (інв. № КУ 4 (191), дозволило віднести його до аттічного типу.

В. Ф. ПЕТРУНЬ

ДО ПЕРШИХ ПІДСУМКІВ ВИВЧЕННЯ ПЕТРОГРАФІЇ КАМЕНЮ З БУДІВЕЛЬНИХ КОМПЛЕКСІВ ОЛЬВІЇ

Серед античних міст Північного Причорномор'я Ольвія дослідженя найбільш систематично¹. Проте з геолого-мінералогічної точки зору вона до останнього часу лишалася «білою плямою», хоча сучасний стан її вивчення дозволяє провести серію петрографічних досліджень, в яких перш за все мають бути зацікавлені археологи. Невідкладним, на нашу думку, є, наприклад, визначення складу порід каменю її споруджень: по-перше, тому, що деякі породи розкопаних ділянок відносно швидко руйнуються вивітруванням, а по-друге, тому, що це дозволить одержати додатковий матеріал для висвітлення тих зв'язків, які існували у минулому між Ольвією та іншими районами чорноморського та середземноморського узбережжя.

Проведення таких досліджень дасть можливість ввести у науковий обіг ще одну категорію матеріальних пам'яток минулого. Особливо це стосується екзотичних, привізних порід, які зустрічаються не тільки в Ольвії², а й в різночасових поселеннях інших пунктів Північного Причорномор'я (наприклад, в Козирці, Березані, Вікторівці, Роксоланах). Визначення складу привізного каменю на цих поселеннях допоможе розібратися в питанні походження іх засновників.

Перш за все необхідно вивчити еталонний комплекс будівельних гірських порід одного з античних міст північного узбережжя Чорного моря³. Подібний комплекс повинен відповісти трьом основним умовам: бути кількісно значним, охоплювати хронологічно досить великий відрізок часу і, нарешті, мати окремі, більш-менш точно датовані споруди для порівняння складу каменю в різночасових кладках. Усім цим вимогам Ольвія відповідає повністю.

В липні 1962 р. за пропозицією Л. М. Славіна автором було проглянуто та попередньо петрографічно визначено камінь майже усіх розкопаних на цей час ділянок Ольвії («И», «АГД», «Е», «НГ», «НГФ», «Л», «М» та ін.), а також природні відслонення найближчих її околиць.

Для перевірки правильності польових визначень із спеціально ві-

¹ Л. М. Славін, Древний город Ольвія, К., 1951, стор. 5; Е. И. Леви и А. И. Карасев, Дома античных городов Северного Причерноморья, сб. «Античные города Северного Причерноморья», М., 1955, стор. 220; А. И. Карасев, Е. И. Леви, Ольвийская агора, СА, 1958, № 4, стор. 127.

² Е. И. Леви и А. И. Карасев, вказ. праця, стор. 218; А. И. Карасев, Архитектура, сб. «Античные города Северного Причерноморья», стор. 189.

³ Методици проведення таких робіт присвячена окрема стаття.

дібраних кусочків ольвійських порід було виготовлено і проглянуто 60 прозорих шліфів, зроблено кілька сот імерсійних замірів і мікрохімічних випробувань, які здебільшого підтвердили дані попередніх визначень. Тільки визначення деяких рідкісних, кількісно незначних порід (сіенітів, ортофірів, альбіофірів тощо) лишаються ще певною мірою умовними, оскільки вони даються лише за структурою та мінеральним, оптично визначенім складом, тоді як для остаточних висновків в таких випадках необхідні ще й хімічні аналізи.

Усього під час робіт було оглянуто і визначено близько 50 тис. зразків гірських порід та мінералів у штуфах від кількох сантиметрів у перерізі і до брил об'ємом майже у кубометр. З цієї кількості 3% (блізько 1500 зразків для власне Ольвії, без зони пляжу та сучасних стін) становлять породи, привезені здалека — від кількох десятків до багатьох сотень або навіть тисяч кілометрів; 2,5% — взагалі екзотичні для південної України (за винятком Кримського півострова) і, як це доводиться нижче, походять з Анатолії або з берегів Середземного моря.

Абсолютну більшість досліджених штуфів (96%) становлять породи південноукраїнського геологічного розрізу. Це перш за все ясно-жовтий дрібнооолітовий вапняк понтичного віку, що має масивну текстуру, часто з типовими для парутинських відслонень тонкими вертикальними трубчастими «ходами», за якими він відразу пізнається у кладці. В корінному заляганні вапняк спостерігається у підніжжі берегових круч⁴, де присутні також конгломератові відміни з плескуватих уламків оолітового вапняку у такому ж цементі. Значно рідше зустрічаються в цій породі гальки дрібнозернистого черепашників або амфіболіту. Оолітовий вапняк легко руйнується під дією вивітрювання, що обов'язково треба мати на увазі при визначенні об'єктів, які потребують консервації.

Поруч з оолітовим вапняком надзвичайно поширеній вапняк-черепашник понтичного та сарматського (за фауною) віку, різних текстурних відмін: парутинський чи близький до нього ясно-жовтий крупностулчастий, ясно-сірий та білий дрібностулчастий, щільний перекристалізований детрито-черепашковий білий вапняк того типу, що зустрічається в багатьох місцях південної України⁵, туфоподібний ніздрюватий черепашник з численними відбитками та рештками гастропод, мергелисті відміни подібних порід. До безсумнівно місцевих порід слід віднести також сірувато-білі, грубозернисті пісковики та гравійники з кальцитовим цементом, які відслонюються у вигляді окремих лінз, що залягають гіпсометрично вище шару оолітових вапняків. Не виключено, що великі «оброблені» камені в районі так званої пристані Ольвії в дійсності мають природне походження і є купчастим розвалом плит пісковику-гравійнику, які належали до однієї з відрепарованих ерозією лінз, подібно до тих плит, що спостерігаються у вторинному заляганні на пляжі лиману за 200 м на південний схід від розкопу «НГФ». Відновід на це можуть дати підводні дослідження⁶ у поєднанні з петрографічним визначенням порід, інакше помилки неминучі.

Кутасті та обкатані зерна гравеліту представлени кварцом (ясно-сірим, напівпрозорим, молочно-білим жильним, темно-сірим до чорного

⁴ И. Ф. Синцов, Геологические исследования Одесского уезда, ЗНОЕ, т. 20, вип. I, 1895, стор. 68—69.

⁵ Там же, стор. 67—70; М. А. Риженко, До петрографічної характеристики понтичних вапняків районів Херсон—Миколаїв у зв'язку з використанням їх у промисловості, ГЖ, т. I, вип. 3-4, 1935, стор. 138—144; В. Ф. Петрунь, Л. С. Белокрыс, Перекристаллизация понтических известняков южной Украины, сб. научных трудов КГРИ, вип. XIII, 1962, стор. 20—37.

⁶ В. Д. Блаватский, Подводные разведки в Ольвии, СА, 1962, № 3, стор. 225—234.

та фіолетово-сірим), польовими шпатами, халцедоном (сердолік) та жовтим кременістим сланцем. Подібні пісковики-гравійники крихкі і нестійкі щодо вивітрювання, що добре помітно, наприклад, на ділянці «І» в кладді південно-західної «будівлі з цистерною».

Група та тип порід	Кількість визначених зразків		
	1–10	11–100	101–250
	Магматичні породи		
1. Інtrузивні, або плутонічні	Гранодіорит Сіеніт Плагіоклазит Габро Серпентинізований піроксеніт	Граніт Габро-діорит	Діорит та його відміни

2. Ефузивні, або вулканічні	Кварцовий порфір (палеоліпарит) Порфір, альбітофір (?) Ортофір (?) Змінені (епідотизовані) лави	Біотитовий порфір Піроксеновий порфір та його відміни Мікродіабаз	Плагіоклазовий порфір та його відміни (біотіто-, амфіболо-, піроксеноплагіоклазовий порфір тощо)
А. Пелотипні	Ліпарит Долерит	Дрібновкраплені темні, гладкі андезитобазальти та андезити Крупновкраплені ясні, шорсткі андезито-дацити і дацити	
Б. Кайнотипні			

Осадочні породи

1. Механічні	Вапнякова конгломератобрекчія Гравеліт рифогенний Пісковик глауконітовий Алевроліти та аргіліти	Кварцитовидні пісковики Туфогенні пісковики	Пісковик флішевий
2. Хімічні та органогенні	Сірі флішеві вапняки Опал	Рожеві сланцюваті мергелисті вапняки Кремінь та роговик	Різномільні масивні вапняки (і доломіти)
3. Пірокластичні	Туфобрекчія Туфіт	Туфи строкаті, різнонозернисті	

Метаморфічні породи

Жильний кварц Роговик контактковий Метапісковик Слюдистий кварцит (та слюдяній сланець) Джеспілітоподібний роговик-кварцит Амфіболіт	Мармур та доломітовий мармур Зелений сланець Гнейси та мігматити
---	--

Південноукраїнськими є також білі дрібнозернисті кварцові пісковики з кальцитовим цементом, що містять інколи незначну кількість слюди або навіть карбонатні прожилки інфільтраційного походження. В деяких випадках вони ніби виявляють сланцюватість, набувають зеленувато-сірого кольору та зустрічаються у буханкоподібних стягненнях, часто досить значних.

Привізні породи Ольвії представлені трьома головними генетичними групами — магматичною, осадочною та метаморфічною, які в свою чергу поділяються на ряд типів та підтипов (табл.)⁷.

Зупинимось на характеристиці найголовніших гатунків каменю.

І. Інтузивні магматичні породи. *Гранодіорит*. Рожева порода порфіровидної структури, що макроскопічно схожа на сієніт або фельзіт (127)⁸. Проте під мікроскопом виявляє досить багато (до 10%) кварцу, часто у мікропегматитових зростках (шл. 159), калійовий польовий шпат з перитовими вростками, зональний плагіоклаз-андезин, біотит.

Сієніт. Схожа на попередню породу, рожева, порфіровидна, але позбавлена кварцу. Складається з кислого плагіоклазу та ортоклазу, у невеликій кількості містить біотит (шл. 126). Проте без хімічного аналізу визначення є попереднім.

Плагіоклазит. Порода виділена умовно, шліфи не досліджувалися. Сірувато-біла крупнозерниста дайкова порода, складена зернами плагіоклазу.

Габро. Зустрічаються усі переходи від габро (тобто породи, що на 50% складена плагіоклазом та на 50% темноколірними мінералами) до діориту (відповідно 70 та 30%). Колір змінюється від темно-зеленого (власне габро) до сірувато-рожевого (габро-діорит); складається переважно з амфіболіту та плагіоклазу, структура середньозерниста. У шліфі порфіровидного габро-діориту (шл. 99) структура призматично-зерниста; вкрапленики — моноклінний піроксен, зональний плагіоклаз (андезин-лабрадор). Дрібнозернистий субстрат складений з плагіоклазу, піроксену, акцесорних мінералів. У другому випадку (шл. 80) теж порфіровидний габро-діорит, під мікроскопом виявляє габрову структуру, складається з плагіоклазу-лабрадору, уралітизованого моноклінного піроксену та біотиту, що свідчить про деяку лужність породи.

Серпентинізований піроксеніт. Зустрінуто лише в одному уламку в кладці оборонної стіни V ст. до н. е. (Заяча балка). Макроскопічно це зеленувато-чорна порфіровидна порода типу антигоритового змійовика. В шліфі (шл. 176) видно великі антигоритові псевдоморфози серед мікропетельчастого серпентинового агрегату. Перші містять також досить велику кількість решток полісінтетично-тонкоздів'янкованого моноклінного піроксену.

Граніт. Переважна більшість уламків не відрізняється від гранітів Української кристалічної смуги і, можливо, походить з її найближчих відслонень або алювію таких річок, як Південний Буг та Дніпро. Проте частина дрібнозернистих гранітів з Головної вулиці міста (АГД) дає поступові переходи до лейкократових діоритів і, очевидно, привезена здалека. В інших розкопках переважають середньозернисті біотитові відміни (40-а) з кварцом та польовими шпатами. Зустрічаються порфіровидні лейкократові, інколи дуже помітно вивітрені граніти (23-д, розкоп «Е», північно-західний край) з таблитчастими вкрапленниками польового шпату довжиною до 8 мм. Одна з гранітних бріл

⁷ Геологический словарь, т. II, 1955, стор. 4, 32, 104.

⁸ Тут і далі цифри в дужках означають номер відповідного зразка в колекції (127), номер шліфа (шл. 99) або відповідний запис у польових щоденниках (165—24; 37-б тощо).

з усіх боків обмежена природними тріщинами окремості (тобто її виламано з якогось корінного відслонення, а не підібрано на березі річки або моря). Зустрічаються також рівномірнозернистий чорнокварцовий граніт (94) та граніт-апліт (90).

Діорит. Абсолютна більшість зразків цієї породи залягає у булижній частині Головної вулиці міста. Це переважно крупно- та середньозернисті сіро-рожеві породи гіпідоморфнозернистої структури, складені польовим шпатом та роговою обманкою, інколи — з домішкою біотиту (80). Часто зустрічаються порфіровидні відміни з вкрапленниками тих же мінералів (98), а також лейкократові відміни, які дають переходи до плагіокласитів, кварцових діоритів (148) та діорит-пегматитів. Дрібнозернисті діорити переважно збагачені біотитом. Майже третина валунів-булижників діоритового складу містить чималу кількість невеликих (кілька сантиметрів), але добре помітних, більш дрібнозернистих зелених плям-шлірів, або хлоритизованих ксенолітів (?). Значно рідше (у 40 зразках) зустрічаються діорити з чіткими оплавленими ксенолітами діоритового складу, які відрізняються дещо іншим забарвленням або структурою. Окремі уламки містять прожилки піриту (80).

Майже всі валуни діориту виключно свіжі, походять або з морського узбережжя, або з гирла будь-якої гірської річки. Проте корінні відслонення цих порід теж повинні бути розташовані десь недалеко від морського берега: в одному випадку помічено дуже вивітрену каолінізовану плиту діориту, обмежену площинами окремості. Під мікроскопом середньозернисті діорити виявляють призматичнозернисту структуру (шл. 100) та складаються з плагіоклазу-андезину і рогової обманки. Постійно присутні також акцесорний сферен, магнетит, апатит; подекуди в інтерстиціях великих зерен помітні незначні мікропегматитові або гранофірові зростки кварцу з пелітизованим ортоклазом. В деяких порфіровидних відмінах, крім перелічених мінералів, є ще біотит та циркон (шл. 98). В одному випадку зустрінуто хлоритизований та цеолітизований порфіровидний діорит, у якому цеоліт заміщує плагіоклаз вкрапленників (шл. 78).

Описувані рожеві діорити відрізняються, наприклад, від кримських⁹, для яких характерне сіро-зелене забарвлення та інші ознаки вторинного змінення.

Цікаво, що цілі валуни діориту використовувалися майже виключно для брукування Головної вулиці міста. З 339 булижників та плескуваних валунів вимостки (за станом на липень 1962 р.) діорит та його відміни представлені 296 зразками. А якщо віднести до діоритів і дрібнозернисті граніти, які зв'язані в ряді випадків з лейкократовими відмінами поступовими переходами, збіг буде майже цілковитий. В той же час у кладці стін та цоколів діорит, якщо і зустрічається, то переважно у вигляді випадкових кусків, розбитих валунів та гальок на ділянці «І» (80), «АГД» (98 і 100 в приміщеннях будинку № 2 IV—II ст. до н. е., ще три зразки — в районі будинку № 3), «НГФ» (два зразки) та в оборонній стіні (174). Цілі, нерозбиті валуни, крім вимостки, в кладках еліністичного часу взагалі зафіксовані тільки тричі: в приміщеннях у розкопах «АГД» (113—3) та західного торговельного будинку агори (186 і 188—68). Ще два булижники діориту знайдені у кладці стін римського часу в розкопі «НГ», але вони безумовно колись належали до «тротуару» верхнього міста. Все це свідчить про те, що вимостка «тротуару» Головної вулиці Ольвії не була побудована з якогось випадкового каменю. Розглядуваний діорит походить з місцевості, яка

⁹ В. И. Лучицкий, Петрография Крыма, М.—Л., 1939, стор. 28—47; В. И. Лебединский, Н. Н. Макаров, Вулканізм горного Крима, К., 1962.

знаходилась досить далеко від тієї частини анатолійського узбережжя, яку часто відвідували судна ольвіополітів. Діорит було привезено спеціально для бруківки в певний час і в необхідній кількості, яка, очевидно, була наперед підрахована; певна строкатість складу та текстур діоритів та габро-діоритів доводить їх походження з невеликих інтузивів, які, проте, відрізняються від кримських діоритів банатитового ряду.

2. Ефузивні магматичні породи. В Ольвії вони представлені великою кількістю зразків і відразу впадають в очі незвичайним (на фоні ясно-жовтих та білих місцевих вапняків) забарвленням та своєрідною структурно-текстурною характеристикою. Кайнотипні породи характеризуються прозорим, майже незміненим склоподібним польовим шпатом, базис їх складається з вулканічного скла; вони в цілому мають «свіжий» вигляд. Палеотипні породи мають макроскопічно змінений, непрозорий, змутнілий польовий шпат; у шліфі їх базис виявляється розкристалізованим, заміщений вторинними мінералами, штуфи набувають «несвіжого» вигляду. У випадках, коли породи за сумаю подібних ознак займають проміжне місце (наприклад, при несвіжому загальному вигляді зберігають склуватість польових шпатів тощо), в полі ім інколи надавалася кайнотипна назва з приставкою «палео», наприклад, «пелеоліпарат» або «клалеодацит».

Кварцовий порфір (палеоліпарат). Зустрінуто кілька зразків, наприклад жовтий олігофіровий палеоліпарат з раковистим зламом та великими вкраплениками кварцу і напівпрозорого польового шпату (175). Проте базис його в імерсії виявляє не склувату, а мікрофельзитову структуру.

Порфір (альбітофір). Кілька уламків сірої порфірової породи з рідкими, але досить великими (довжиною до 12 мм) вкраплениками рожевого ортоклазу та склуватого альбіту зустрінуто на ділянці «НГ» в кладці стіни римського часу.

Ортофір. Сюди умовно віднесено порфірову породу з розкопу «Е», коричневого кольору, з великими вкраплениками рожевого і прозорого безбарвного польового шпату, визначену в полі як трахіт. Під мікроскопом (шл. 146) видно ортофірову, частково реліктово-сферолітову структуру. Вкрапленики представлені ортоклазом, альбітом та біотитом. Порода плямами карбонатизована.

Змінені епідотизовані ніздрюваті лави. Переважно сірі лави типу палеандезитів з зеленими плямами тонкоголчастих скупчень епідоту як у пустотах пор, так і в основній масі (шл. 41).

Біотитовий порфір. Переважно темно-сірі олігофірової структури (10—15% фенокристів) породи з невеликими (2 мм) вкраплениками чорної слюди — біотиту та мутного польового шпату. На відміну від біотито-плагіокласових порфіритів, теж широко представлених в Ольвії, їх основна маса в штуфі дає не гладкий, а трохи шорсткуватий на дотик злам. Під мікроскопом виявляє мікроаплітову структуру основної маси, складену з кварцу та польового шпату. Крім біотиту та плагіоклазу альбіту у вкраплениках, базис містить ще рідкі зерна магнетиту та апатиту (шл. 133).

Піроксеновий порфірит. Спостерігаються різні відміни цієї породи — плагіоклазо-піроксенові, олівіно-плагіоклазо-піроксенові¹⁰ (142) тощо. Це порфірові (кількість вкраплеників досягає 10—20%, розміри їх — 2—10 мм), олігофірові, навіть майже афірові, масивні і мигдалекам'яні породи. Останні переважно дуже змінені, карбонатизовані та хлорити-

¹⁰ Тут і надалі, за прийнятим у геології правилом, останнім у складних назвах вказується мінерал, якого більше. Наприклад, в плагіоклазо-піроксеновому порфіриті піроксену буде більше, ніж у піроксено-плагіокласовому.

зовані (31), легко розколюються від удару молотка. Діаметр мигдалин коливається від 1—1,5 (142) до 5—6 мм. Мигдалини порожні або заповнені кальцитом, хлоритом (55), а в одному випадку навіть халцедоном з примазками мідних мінералів (135).

На поверхні малозмінених чорних піроксенових порфіритів (82), які відрізняються від схожих базальтів, крім складу основної маси, також великими розмірами гломероскупчень піроксену (до 15 мм), плагіокласових вкраплеників часто не видно. Але на вивітрених зразках цієї породи, базис якої набуває зеленого або коричневого забарвлення, поряд з піроксеном спостерігається і плагіоклас, правда менший за розмірами: 1—2 мм проти 5—6 мм (48, 104). Проте зустрічаються піроксенові порфірити, зовсім позбавлені плагіокласових вкраплеників, їх піроксен має переважно тонкопризматичний габітус (114—10, 135). Піроксенові порфірити представлені як валунами й гальками, так і плитами або рваним каменем випадкової форми. Один з валунів ще зберігає ознаки первинної призматичної окремості, взагалі характерної для основних ефузивів. У шліфі піроксеновий порфірит (шл. 82) виявляє порфірову структуру з апоінтерсертальною структурою базису, що складається з дрібних лейст плагіоклазу, хлориту, зерен піроксену та рудного мінералу (75% об'єму породи). Вкрапленики — моноклінний піроксен, олівін (частково заміщений серпентином), плагіоклас-лабрадор. Піроксен утворює гломероскупчення.

Описувані породи відрізняються від близьких за хімічним складом основних палеотипних порід Криму структурами, виглядом плагіоклазів, характером вторинних змін. Найближчі аналогії знаходимо в піроксенових порфіритах Аджарії¹¹, які, до речі, входять до смуги ефузивних порід, що простягається до довготи Синопу.

Мікродіабаз. Щільна, найміцніша з усіх ольвійських порід, дзвінка, зеленувато-чорна. Структура афанітова, прихованозерниста, поліфірова, дрібновкраплена (фенокрісти менше 1 мм у зразку 16). Зустрічається переважно у вигляді гальок, дуже рідко — кутастих уламків. Інколи дає переходи до мікродіоритів. Наприклад, в шл. 154 виявляє поліфірову структуру з діабазовою, переходною до гіпідіоморф-зернистою, структурою основної маси. Плагіоклас вкраплеників — зональний андезин-лабрадор, кольоровий мінерал — вторинно хлоритизована рогова обманка. Присутні також акцесорні — апатит, магнетит, лейкоексен. В роговій обманці — релікти піроксену.

Плагіокласовий порфірит. Найбільш поширені ефузивні породи ольвійського будівельного комплексу. Представлені відмінами: біотито-плагіокласовим, амфіболо-плагіокласовим, піроксено-плагіокласовим, амфіболо-біотито-плагіокласовим порфіритом тощо з майже афіровими (23, 41), олігофіровими (15) або поліфіровими (142—3, 176-а) структурами. Текстури масивні, дуже рідко — мигдалекам'яні (119). Переважно ці сірі, зеленувато-сірі, чорні породи мають вкрапленики розміром від 1 до 12 мм. На відміну від піроксенових порфіритів розміри плагіоклазу у вкраплениках більше розмірів кольорових мінералів. Інколи спостерігаються вкрапленики плагіоклазу двох розмірів відповідно 1 та 3 мм завдовжки (113—4). Зрідка зустрічається неясно флюїдальна текстура базису. Біотито-плагіокласові порфірити переважно коричневі, відрізняються малими (1—2 мм) розмірами вкраплеників біотиту та плагіоклазу, дуже схожі на деякі кайнотипні андезити. При вивітрюванні вкрапленики руйнуються легше, ніж базис, і тому з поверхні плагіокласові порфірити часто «рябі».

Зустрінуто кілька десятків плиток порфіриту — доказ того, що в

¹¹ С. С. Кузнецов, Аджаро-Триалетская складчатая система, М.—Л., 1937, стор. 56—62.

корінних відслоненнях цієї породи була розвинута пластична окремість, взагалі характерна для ефузивів середнього складу.

Під мікроскопом порфірити виявляють апопілотакситову (з хлоритизованим вулканічним склом), релікто гіалопілітову структуру основної маси (наприклад, у ефектному зеленувато-блакитному порфіриті — шл. 166). Вкрапленики представлени зональним плагіоклазом-андезином, моноклінним піроксеном, біотитом, амфіболітом (рогова обманка), у двох випадках — опацитизованим (шл. 152, 166). Інколи спостерігаються породи, близькі до кварцових порфіритів, з відповідними змінами у базисі, який виявляє крітофельзитову або мікропойкілітову структуру (шл. 20). Навпаки, більш основна відміна представлена поліфіровим плагіоклазовим порфіритом (шл. 15) з пілотакситовою структурою основної маси. Вулканічне скло базису заміщене хлоритом. Вкрапленики — біотит (мало), моноклінний піроксен, плагіоклаз-лабрадор. Крім того, присутні акцесорні магнетит та апатит. Порода плямисто карбонатизована. Переходною породою від власне плагіоклазових порфіритів до більш лужних відмін є біотито-плагіоклазо-рогово-обманковий порфірит (шл. 85). Структура порфірова, структура основної маси — гіалопілітова: майже нерозкристалізоване скло з дрібними лейстами основного андезину, рогової обманки та піроксену. Вкрапленики — коричнева зональна рогова обманка, подекуди із залишками моноклінного піроксenu в ядрі, плагіоклаз зональний (ядра складені нелітизованим андезином, периферійна облямівка — прозорим скловидним альбітом), в рідких лусочках — біотит (від ясно-коричневого до майже чорного). Акцесорні представлені апатитом та магнетитом. Порфірит містить також невеликі ксеноліти крупнозернистих порід діоритового ряду і відрізняється від інших порфіритів великою кількістю рогової обманки.

Зустрічаються і вторинно сильно змінені плагіоклазові порфірити, в яких вкрапленики плагіоклазу з рештками антипертитових вrostkів пелітизовані до непрозорості (шл. 40), карбонатизовані, хлоритизовані, не кажучи вже про базис. Можливо, що саме такі порфірити мають кримське походження.

Постмагматичні процеси проявляються також у частковій цеолітизації та карбонатизації порфіритів (шл. 119, 166), в епідотизації вкраплеників або усієї маси породи (165—24). Зустрічаються і прожилки епідоту (124—19). Навряд чи випадково, що біля західного краю ділянки «Е» частіше, ніж в інших пунктах ольвійської території, зустрічаються уламки епідотизованого плагіоклазового порфіриту. Кайнотипні андезито-базальти та андезити Ольвії переважно темно-сірі та чорні (а також сірі і навіть фіолетові), щільні, міцні, з афіровими та алігофіровими структурами. Текстури — масивні та ніздрюваті, злам — гладкий, навіть раковистий у тих відмін, що наближаються до вітроандезиту.

Дрібний плагіоклаз вкраплеників цих порід склуватий, напівпрозорий (38, 172). Там, де він мутний, майже непрозорий, правильніше говорити про палеобазальт або палеоандезит. Вкрапленики плагіоклазу, піроксену, біотиту переважно дрібні — 1—1,5 мм (132-д). Пори ніздрюватих лавових відмін андезито-базальту (з комірчастою текстурою) на відміну від мигдалекам'яних піроксенових порфіритів невеликі (1—2 мм), але вони пронизують усю породу. Тонкоплитчастість подібних порід зумовлена відповідною окремістю в лавах корінних відслонень (87). Okremi валуни та гальки чорного базальту виявляються виключно твердими (172), майже не поступаються мікродіабазам і, безумовно, могли правити і за камені до пращів, і за ядра до катапульт. Навпаки, дуже пористі лави (об'єм пустот у яких становить не менше 25 %) легко розколюються навіть під слабкими ударами. В одному випадку чорний

палеобазальт несе ознаки автометасоматичного (?) обезбарвлення (106). Друга аналогічна, правда, сильно вивітрана порода, з зовнішнього боку помітно оплавлена.

Під мікроскопом вітроандезит (шл. 187) виявляє поліфірову структуру з гіалопілітovoю структурою основної маси. Показник заломлення скла становить 1,543. Вкрапленики розміром до 4 мм представлені плагіоклазом-лабрадором та моноклінним піроксеном, часто в гломероскупччнях. Порода, безумовно, відрізняється від вітрофірових андезитів групи Кара-Даг у Криму (порівнювалися зразки 1593—16, 17, 64 з Геологічного музею Інституту геологічних наук АН УРСР). В інших шліфах ніздрювата андезитова лава того ж мінерального складу виявляє пілотакситову структуру (шл. 87), порода типу палеоандезиту (шл. 60) — мікродолеритову, переходну до інтерсертальної, масивний андезит (шл. 172) — мікролітову. Остання порода, крім плагіоклазу-лабрадору та моноклінного піроксenu, містить також поодинокі вкрапленики олівіну, що зближує її з базальтом (проте піроксену в ній все ж таки менше, ніж плагіоклазу). Олігофіровий вітробазальт з кладки східного будинку середньої тераси ділянки «І» у шліфі виявляє гіалопілітovу, майже гіалінову структуру базису (шл. 79). Порода на 70% складається з основної маси, на 15,5% — з вкраплеників плагіоклазувітовніту, на 8,8% — з вкраплеників моноклінного піроксenu. Крім того, вона містить 4,5% магнетиту в досить великих зернах та поодинокі лусочки біотиту (ознака гібридизації?). Описувані породи позбавлені таких ознак вторинного змінювання, як карбонатизація, хлоритизація тощо.

Яснозабарвлени, лейкократові (сірі, рожеві, коричневі), шорсткі на дотик у зламі андезито-дацити та дацити (з відмінами, що наближаються до трахіто-дацитів). Друга велика група (кайнотипних) порід переважно поліфірових, крупновкраплених, найближчі аналогії яким знаходимо лише в Закавказі або в Болгарії (в Криму подібні ефузиви взагалі відсутні). Ці породи досить різноманітні за структурно-текстурними та мінералогічними ознаками. Частіше інших зустрічаються відміни, складені рясними вкраплениками напівпрозорого і склуватого польового шпату, коричневого біотиту та амфіболу у склуватому базисі. Строкатість забарвлення від зразка до зразка, безумовно, зв'язана з вторинними процесами, взагалі звичайними для районів масового розвитку кайнотипних ефузивів¹².

Рожевий поліфіровий трахідацит неяснофлюїdalnoї текстури (26) майже на 50% складається з вкраплеників прозорого склуватого санідиноподібного польового шпату з невеликою кількістю коричневого біотиту. У другому випадку текстурно схожа, але вже ясно-сіра, порода типу поліфірового кварцового дациту виявляє, крім біотиту та плагіоклазу, вкрапленики темно-зеленої рогової обманки і навіть поодинокі зерна кварцу (33). Ця порода маломіцна, як і більшість «шорстких» ефузивів: останнє, мабуть, зумовлено великими (відносно) розмірами вкраплеників плагіоклазу (довжиною до 10 мм), які складають, так би мовити, каркас породи. У третьому випадку аналогічний за структурою андезито-дацит з тієї ж ділянки «І» (середня тераса) макроскопічно виявляє вкрапленики тільки амфіболу та плагіоклазу. Розміри вкраплеників біотиту та амфіболу в середньому менші за плагіоклас (2—3 мм). Значно рідше «шорсткі» ефузиви бувають взагалі дрібнозернистими. Досить часто лейкократові породи містять ксеноліти більш дрібнозернистих ефузивних утворень до 20 см в перерізі, що в цілому нагадують вищеописані плагіоклазові порфірити.

¹² В. Ф. Петрунь, О вторичных изменениях, некоторых возрастных взаимоотношениях и особенностях картирования отдельных эфузивных образований южного Приморья, ИАН СССР, сер. геолог., № 8, 1958, стор. 116—121.

Ксеноліти особливо помітні у великих плитах (109, 153—2, 183—52). В одному випадку (188—69) кількість уламків ксенолітів дуже велика, що вказує на жерлове походження породи. Зовнішня форма лейкоократових кайнотипних ефузивів різноманітна: зустрічаються і плити, і уламки неправильної форми, і досить великі (до 40 см в діаметрі і навіть більше) обкатані валуни. Проте у вимостці Головної вулиці міста виявлено лише один подібний валун. При процесах гіпергенного вилугування першими в таких породах з поверхні руйнуються темноколірні мінерали.

Лейкоократовий сірий шорсткий дацит (шл. 38) у шліфі виявляє порфірову структуру з гіалопілітовою структурою основної маси (у склі поодинокі лейсточки плагіоклазу та амфіболіту), яка має неяснофлюїдальну мікроструктуру. Остання, як і численні уламки вкраплеників польового шпату, вказує, наймовірніше, на екструзивні умови застігання вихідної лави (ознак опацитизації також немає).

Плагіоклаз вкраплеників свіжий, прозорий, зональний, представлений андезином та лабрадором. Рогова обманка має зелено-коричневі тони. За планіметричними замірами порода складається з 25% вкраплеників (15% плагіоклазу, 10% рогової обманки), 74% базису та 1% акцесорних мінералів (магнетиту та апатиту). Ефузиви зазначеного типу взагалі свіжі, але все ж таки іноді містять ознаки постмагматичних змін. Так, сірий амфіболо-плагіокласовий андезито-дацит (шл. 191) з гіалопілітовою структурою основного базису містить поряд з вкраплениками рогової обманки (якої більше, ніж в попередньому шліфі), біотиту (що плеохроює від ясно-жовтого до чорно-коричневого), плагіоклазу-олігоклазу (одна з численних зон якого має скучення дрібних вrostkів напівпрозорого скла) та навіть кварцу (поодиноке оплавлене зерно до 0,5 мм у перерізі) невеликі зерна епідоту, який в кількох точках метасоматично заміщує базис породи.

3. Особочні породи. *Кварцитовидні пісковики*. Досить поширені міцні рожево-сірі або білі породи у вигляді як валунів, так і кутастих уламків, в одному зразку — з корочками (товщиною до 1,5 мм) інфільтраційного безбарвного халцедону (1) у невеликих вторинних пустотах. Іноді такі пісковики, крім кварцу, містять також зерна трохи каолінізованого польового шпату, тобто відносяться до аркових відмін (29). Зустрічається також домішка лусочек біотиту. В результаті випалу такі пісковики червоніють. В шліфі видно їх гранобластову структуру (шл. 1), складену з видовжених зерен кварцу (0,05—0,1 мм) з плівками гідрокису заліза на стиках. В порожнинах подекуди спостерігаються сферолітові агрегати халцедону та кристалографічно правильно огранені зерна вторинного кварцу з невеликих друз.

Туфогенні пісковики та алевроліти. Ці породи зв'язані поступовими переходами з філізовими пісковиками, з одного боку, та справжніми строкатими туфами — з другого. Власне туфогенні пісковики мають сірувато-зелений, зеленувато-жовтий та зеленувато-рожевий колір. Підібна строкатість пояснюється тим, що, крім кварцу, пісковики містять велику домішку уламків пірокластичного походження. Фіксуються макроскопічно помітні біотит (161), польовий шпат (165). Зустрічаються як масивні, так і смугасті відміні (183—42). Остання порода містить також січний кварцовий прожилок. Туфогенні пісковики, що дають також переходи до кристалокластичних туфогравелітів, з одного боку (149—20), та до алевропелітових смугастих туфтів, — з другого (141—2), зустрічаються у валунах, гальках, невеликих уламках та у значчих, виламаних по тріщинах паралелепідальної окремості плитах, які використовувалися, наприклад, для брукування дворів. Під мікроскопом (шл. 46) вони виявляють переважно кальцитовий цемент стикання, вторинно перекристалізований (гранобластової структури), та кутасті

уламки плагіоклазу-андезину, кварцу, рогової обманки, піроксену, біотиту, рудного мінералу, нарешті маленькі кусочки базальтів-мелофірів з непрозорим у свіtlі, що проходить, базисом.

Сланцюватий туфогенний пісковик псефітової структури в шліфі (шл. 103) виявляє глинисто-кременистий, частково з хлоритом цемент стикання, який місцями переходить у базальний. Уламки (0,2—0,3 мм) обкатані, кутасті, частково регенеровані, представлені кварцом (більше за все), ортоклазом, плагіоклазом, в меншій кількості — мусковітом, кусочками зміненого базису ефузивних порід: мікрофельзитових та хлоритизованих (первинно склуватих — апогіалопілітових). Крім того, зустрічаються уламки серицитово-кварцового сланцю, кристалів сfenу, епідоту, зерна лейкоксену. Порівняно з попередньою породою цей пісковик містить вже помітно менше ефузивного матеріалу.

Можливо, до цих туфогенних порід слід віднести і специфічну привізну брекчію, з якої виготовлялися зернотерки. Зразки останніх виставлено в лапідарії заповідника, а один майже цілий нижній камінь древньогрецької зернотерки зустрінуто нами у кладці мурів римського часу («НГ», 151). Порода на 20% складена кутастими уламками жильного біло-рожевого кварцу (розміром до 3 см), рідше — порфіритового туфу, які цементуються глинисто-кременистим з гідроокисами заліза (та навіть гематитом) алевритовим туфогенним (?) матеріалом.

Подібна брекчія походить, найімовірніше, здалека: її необроблені уламки в кладці ольвійських стін невідомі. Крім того, встановлено факти використання в Північному Причорномор'ї менш придатних замінників такої породи у випадках, коли один з каменів зернотерки виходив з ладу. Так, в розкопі «Е» було зустрінуто уламок стандартного за формою, прямокутного з майже квадратним отвором посередині куранту зернотерки описаного типу, виготовленого, проте, не з вищезазначеної брекчії, а з сірого крупнозернистого біотито-плагіоклазового порфіриту. Остання порода цілком звичайна для Ольвії і, безсумнівно, має анатолійське походження. Ще більш показова у цьому відношенні велика зернотерка з експозиції Одеського державного археологічного музею, що походить з Роксоланського селища. Вона виготовлена з такого ж маломіцного матеріалу, як місцевий, хоча і перекристалізований вапняк-черепашник. Не дивна і добра збереженість виробу: очевидно, цією зернотеркою взагалі майже не користувались, бо борошно в такому разі повинно було містити значну домішку вапнякового пісочку.

Нарешті, до уламочних туфогенних порід слід віднести, мабуть, її трасоподібний аргіліт (шл. 145) сірого кольору з раковистим зламом. Під мікроскопом порода виявляє алевропелітову структуру: в глинистій масі спостерігаються рідкі (0,02—0,05 мм) зерна кварцу, вулканічного попелу — ізотропного скла, трохи хлориту та рудних мінералів (переважно магнетит). Порода плямисто карбонатизована, містить також сферолітове виділення сидериту (0,01 мм).

Серед екзотичних порід ольвійського будівельного комплексу дуже поширені також сірі плитчасті флішові пісковики типу точильних. Абразивні якості цих пісковиків підтверджуються знахідкою в розкопі «АГД» біля будинку № 3 плитки такої породи (110) з напівкруглим у перерізі прямолінійним борозноподібним загиблінням, яке використовувалося для шліфування дрівка стріл або подібних виробів. Порівняно з білими південнouкраїнськими пісковиками ці породи відрізняються більшою міцністю. Зерна здебільшого дрібні. Переважає кварц, але досить часто ці породи містять також лусочки біотиту та мусковіту (13), рідше — темноколірних силікатів типу піроксенів. Слюдисті відміни смугасті, при вивітрюванні розпадаються на тоненькі плитки. Часто

пісковики містять також обвуглений рослинний детрит, самий (176—16) або разом з мусковітом (157—25). У великий плиті ($50 \times 20 \times 6$ см) сірого дрібнозернистого пісковику спостерігалася характерна вихрова косоверствувацість (180—19), типова для флішових утворень, так само як і гієргліфи типу механогліфів, що виникають внаслідок виповнення борозни вимивання у підстелюючих арглітах (42). Має місце частковий перехід пісковиків в сірий алевроліт (118), а також буханоподібна форма окремих уламків пісковику. Остання доводить, що поряд з суцільними прошарками пісковиків у відслоненнях флішової товщі існували і шари переривчасті, з окремих «коровай» — явище теж досить звичайне для флішу. Нарешті, зустрічаються і справжні обкатані валуни та гальки пісковиків (81-б, 106—26 та ін.). Особливо великі плити застосовувались переважно для замощування дворів (наприклад, в західному торговельному будинку агори).

У шліфі флішові породи виявляють псефітову структуру з карбонатним цементом (базальним або стикання). Переважає кварц, є польові шпати, слюди, часто зустрічаються невеликі рідкі уламки ефузивних порід. Смугастий флішовий алевроліт (шл. 118) під мікроскопом виявляє контакт двох прошарків — алевропелітової та пелітової структури з залишками черепашок мікрофауни (складених карбонатом форамініфер). Алеврітовий прошарок містить в глинистій масі кутасті зерна кварцу, глауконіт, лусочки серициту. Вся порода плямисто карбонатизована.

Взагалі, флішова серія, з якої походять описані пісковики та алеврито-аргліти, безсумнівно, мала і вапнякові прошарки, чим вона принципово відрізняється, наприклад, від кримського флішу¹³. Подібні піскуваті вапняки зустрічаються значно рідше пісковиків (149—17, 160—9 та ін.). Один з таких вапняків містить навіть прошарок кременю. Під мікроскопом флішові піскуваті вапняки виявляють перекристалізований, кальцитовий агрегат гетерогранобластової структури з плямами реліктово-згусткової будови та численними залишками організмів (форамініфири, уламки стулок пеліціпод тощо). Кластогенний матеріал становить не більше 10—15%; це кутасті і обкатані зерна кварцу (0,05 мм) та польових шпатів, лусочки слюд, уламки кварцитів та мікрокварцитів.

Рожеві пелітоморфні мергелисті вапняки — друга досить поширенна карбонатна порода, але вона вже зв'язана з флішовою товщою. Умовно названа «сланцеватою» — легко розпадається з часом на тоненькі плиточки, паралельні первісному нашаруванню. Цей процес мав місце і у відслоненнях цього вапняку, і в мурах самої Ольвії (168—32). Така особливість породи, безперечно, була відома ольвіополітам, і вони широко застосовували подібні плитки (так само, як і уламки амфор) для закладання щілин в стінах (наприклад, в приміщеннях східного торговельного будинку агори або розкопу «НГФ»). Тільки в кладці цоколю південної стіни будинку № 3 ділянки «АГД» зустрінуто відразу кілька великих плит цієї породи (101—9), що дозволяє датувати час найбільш значного довозу подібного матеріалу саме IV—II ст. до н. е. Інколи в рожевих сланцеватих вапняках спостерігаються вторинні карбонатні прожилки (32). Під мікроскопом вапняки виявляють пелітоморфну структуру карбонатної маси, яка містить окремі невеличкі (0,05—0,5 мм) черепашки форамініфер, складені більш крупнозернистим кальцитом. Зрідка зустрічаються поодинокі кутасті уламки кварцу та темноколірних мінералів.

¹³ Н. В. Логвиненко, Г. В. Карпова, Д. П. Шапошников, К литологии таврической формации Крыма, Известия высших учебных заведений. Геология и разведка, № 4, 1962, стор. 3—14.

Масивні різновиди привізних вапняків становлять разом з діоритами, порфіритами, флюшевими пісковиками четверту велику групу екзотичного каменю в будівлях Ольвії. Колір цих порід змінюється від ясно-сірого, жовтого, світло-рожевого (107, 118—5) до темно-сірого та навіть чорного. Макроскопічно це прихованозернисті породи з криволінійно-оскільчастим зламом, часто збрекчіровані, з численними прожилками вторинного кальциту. Поряд із штучно виламаними кутастими брилами зустрічаються також плитчасті валуни та добре обкатані гальки. Судячи з розподілу вторинних гідроксітів заліза, в корінних відслоненнях цих порід переважала плитчаста, паралелепіпедальна окремість. Інколи навіть макроскопічно спостерігаються фауністичні рештки типу мшанок та брахіопод (?). Чорні вапняки містять домішку піриту, і тому по тріщинках вкриваються плівками гідроокисів заліза. Зрідка зустрічаються піскуваті відміни подібних вапняків та досить часто скрем'янілі (149—26).

У двох випадках спостерігалися штуфи світло-рожевого вапняку (71) з ознаками поверхневого розчинення. Інші уламки, навпаки, вкриті білою патиноподібною корочкою (74). Дуже виразні сірі, частково перекристалізовані вапняки (70) з численними кавернами та тріщинами розчинення, реліктами шорсткої карової поверхні та ясно-червоними порошкуватими нальотами типу «терра роса» на поверхні цих пустот. Такі вапняки краще ніж інші реагують з соляною кислотою, що, як і ознаки розчинення, доводить їх відносно високу чистоту, незабрудненість глинистими домішками. Ці вапняки походять з якоїсь карстової області, можливо материкової Греції. Зустрінуті вони переважно в мурах східного будинку середньої тераси (розкоп «І»), тоді як усьому розкопі «НГФ», наприклад, відзначено лише один подібний уламок.

Під мікроскопом типовий вапняк (шл. 44) виявляє пелітоморфну, згусткову структуру (розміри зерен кальциту — 0,01 мм і менше) з рештками невизначеної фауни. Ділянками порода перекристалізована, з утворенням гранобластової структури (зерна до 0,1—0,2 мм). Сірий вапняк з гідротермальними прожилками в шліфі виявляє пелітоморфну структуру (шл. 30), складається з кальциту, має домішку вуглистої пігментуючої речовини, рідкі зерна кластогенного кварцу. Прожилки паралельнотичкуватої будови і складаються з кальциту та крупнозернистого кварцу. В зальбандах прожилків вапняк містить менше пігментуючої домішки.

Вапняк на контакті з кременистими стяжіннями (шл. 189) під мікроскопом має реліктово-органогенну пелітоморфну структуру з плямами вторинної гранобластової перекристалізації. Незвичайним у породі є досить великий вміст круглих в перерізі, видовжених спікул губок, складених ізотопним опалом. Очевидно, кременисті стяжіння формувалися не в будь-яких породах, а саме в тих, які вже мали в своєму складі SiO_2 . В напрямку до стяжіння в масі вапняку спочатку з'являються плями дрібнозернистого кварц-халцедонового матеріалу, кількість яких поступово збільшується. Проте контакт вапняку і стяжіння різкий і чіткий. Саме стяжіння складене кварцом з невеликою кількістю халцедону (тобто це осадочний роговик); структура дрібнозерниста гетерогранобластова, з реліктовими плямами карбонату і рештками спікул губок. Кременистий роговик перетинається прожилком вторинного карбонату.

Окремо стойть зустрінутий лише в одному уламку (шл. 171) гравелістий вапняк рифогенного (?) походження. Ця порода складається з кутастих і обкатаних уламків кварцу, польового шпату, кварциту, гнейсу, кременистого сланцю із залишками радіолярій, глауконіту, які з cementовані кальцитовим агрегатом. Цемент перекристалізований, гетерогранобластовий, проте в ньому можна помітити релікти структур, що нагадують водорости — строматоліти. Теж тільки в одній точці

(185) зустрінуто штуф привізного конгломерату, який складається з обкатаної гальки та гравійних зерен мармуру, зелених сланців та метапісковиків. Цемент породи кварцово-карбонатний. Найімовірніше, ця порода, як і уламки мармуру, має середземноморське походження.

Серед зазначених валняків певний процент становлять доломітизовані валняки та доломіти. Це переважно темноколірні породи, пелітогірні, інколи з прожилками білого кальциту. Трохи важчі за кальцитові валняки, вони в штуфі менш активно реагують з соляною кислотою і, як показують імерсійні визначення, мають показник заломлення $Ng=1,680$ (69—4). Під мікроскопом темно-сірий доломітизований валняк з білими кальцитовими прожилками (шл. 28) виявляє реліктово-органогенну та уламково-оолітову структури, значною мірою замасковані доломітизацією, що призвела до появи численних нездвійникованих ромбічних в перерізі порфіробластів доломіту, аж до утворення окремих ділянок з гетерогранобластовою структурою. Січні жилки, проте, складені кальцитом.

З кременистих порід цікаво відзначити коричневий опал, що пропускає у тонких осколках. Представленій двома досить великими уламками ($40 \times 25 \times 15$ см), він має типовий восковий блиск, пронизаний густою сіткою тріщин (наслідок часткової дегідратації) і надзвичайно легко розколюється на найдрібніші уламки. В імерсійному препараті прозорий, майже безбарвний, ізотропний. Показник заломлення $N=1,445$. Це явно екзотична порода, можливо середземноморського походження.

Серед кременистих стяжінь, що походять з валняків, переважають непрозорі, сірувато-білі, білі зразки кременю-роговику. Розміри стяжінь досить великі (20—50 см в перерізі), форма брил від плитчастої до еліпсоїdalnoї. Особливо багато подібних стяжінь в розкопі «И», серед залишків стін східного будинку середньої тераси. Мікроскопічна характеристика роговику наведена вище. У двох випадках зустрінуто справжній напівпрозорий, сіруватий халцедон (169), відносно якого важко сказати, походить він з валняків чи ні. Типова біла патина була зафікована тільки на одному такому халцедоні: роговики позбавлені її.

Серед екзотичних порід Ольвії численну групу становлять також пірокласті — осадочні породи, що виникли внаслідок вулканічних вибухів, викидів великої кількості дрібних уламків лав, кристалів та вулканічного скла.

Так, до туфо- або лавобрекчії (мікроскопічно не досліджувалась) належить порода псефопсамітової літокластичної структури, яка складається з уламків (до 5 см в перерізі) ясно-сірих кайнотипних «шорстких» андезито-дацитів, які цементуються більш дрібнозернистим матеріалом того ж складу (37-б). Зустрічаються також туфобрекчії з уламків крупновкраплених плагіокласових порфіритів (самі уламки до 2 см) в цементуючій масі ліtokристалокластичної структури або з уламків піроксенового порфіриту (з великими вкрапленниками моноклінного піроксenu) в масі дрібнозернистого пористого плагіокласового порфіриту чи його туфу (146-д). Уламки піроксенового порфіриту з подібної туфобрекчії (шл. 77) складені з поліфірових мелафірів, тобто з порід із чорним непрозорим базисом, в якому містяться вкрапленники (0,1—1,0 мм) моноклінного піроксenu та зонального плагіоклазу (бітовніту в ядрі, лабрадору — до периферії).

Виключний інтерес являє валун туфобрекчії (126—27) із західної стінки приміщені 1—2 східного торговельного будинку агори. Тут в цементуючій масі породи (кристалокластичний псамоалевритовий туф плагіокласового порфіриту) містяться округлі та плескуваті уламки (2—10 см) як ефузивних (піроксеновий порфірит), так і осадочних порід (типу філішових пісковиків та смугастих алевролітів). Цей валун

є доказом безсумнівої територіальної близькості відслонень флішу, ефузивних та пірокластичних утворень в тій місцевості, звідки походить описувана порода.

Туфи пісамітової структури представлені сірими, зеленувато-коричневими, строкатими відмінами. За складом це переважно туфи плагіокласових порфіритів. Зустрічаються вторинно епідотизовані зразки (115, 121). Туфи представлені як плитчастими уламками, так і валунами. окремі кутасті глиби (що походять з корінних відслонень) дрібно-зернистих пісамітових літокристалокластичних туфів піроксено-плагіокласового порфіриту досягають значних розмірів ($40 \times 30 \times 12$ см), наприклад, в спорудженнях західного торговельного будинку агори. Туфи піроксенових порфіритів переважно темно-зелені до чорних, псеофопсамітової, літокристалокластичної структури (165—24). Розміри окремих кристалів чорного піроксenu досягають в туфах 8—10 мм. Зустрічаються уламки туфів з округлою окремістю (163-е), гальки та плитчасті уламки (166-е). Цікаво, що кладка залишків горна в західній частині ділянки «АГД» містить багато уламків саме туфів: ці породи, безсумнівно, вогнетривкіші за місцеві вапняки. Туфи взагалі досить міцні, хоч в результаті вивітрювання робляться крихкими (102—13, 150). Деякі зелені туфи піроксенового порфіриту макроскопічно не можна відрізнити від відповідних ефузивів. Так, порода, визначена в полі як мигдалекам'яний порфірит, в дійсності виявилася літокластичним туфом, який складається з великих уламків піроксенового порфіриту (шл. 135) із вкрапленниками піроксенів та мигдалинами. Епідотизований туф плагіокласового порфіриту (шл. 101) під мікроскопом виявляє пісамітову літокластичну структуру. Уламки порід представлені плагіокласовим та кварцовим діоритовим порфіритом. З вторинних мінералів, судячи з складу уламків, розвиваються хлорит та епідот; цемент породи теж хлоритизовано. Серед туфів переважають масивні відміни, хоч зустрічаються і сланцюваті (130—40). Туфіти відрізняються від туфів переважно смугастістю, шаруватістю, країщим сортuvанням матеріалу (131), інколи нагадують навіть кременисті породи. Так, порода, визначена в полі як чорний лідит під мікроскопом виявилася (шл. 105) вітрокристалокластичним алевропелітовим туфітом, складеним зернами плагіоклазу, піроксenu, уламками пелітизованого рогульчастого скла. Коричневий алевропісамітовий туфт з глинисто-хлоритовим цементом стикання (шл. 161), складений зернами кварцу, уламками скла (частково з мікрофельзитовою структурою), пелітизованого ортоклазу, хлориту, моноклінного піроксenu, в шліфі виявляє мікрошаруватість. Порода містить кварцовий прожилок.

Нарешті, деякі з туфів та туфтів, що відрізняються переважно більшою міцністю, умовно віднесені нами до метатуфтів (147—16).

4. Метаморфічні породи. З метаморфічних порід Ольвії дуже цікавий невеликий ($5 \times 5 \times 0,8$ см) уламок тонкошаруватого залізо-слюдистого кварциту-роговику криворізького типу. Виявлено його в кладці приміщення IV—II ст. до н. е. західного торговельного будинку агори. Під мікроскопом він виявляє гранобластову структуру дещо маршалітизованого кварцевого прошарку з включенням залізної слюдки. Плитка нагадує свіжі зразки джеспілітоподібних роговиків південного району Кривбасу¹⁴ і позбавлена будь-яких ознак обкатування, які б доводили її походження, наприклад, з понтичних вапняків (за даними І. Ф. Сінцова, криворізькі кварцити у вигляді гальок і валунів зустрічаються в понтичних вапняках аж до широти сучасного м. Одеси¹⁵).

¹⁴ Геологическое строение и железные руды Криворожского бассейна, М., 1957, стор. 104.

¹⁵ И. Ф. Синцов, Гидрологическое описание Одесского градоначальства, ЗНОЕ, т. 18, вип. II, 1894, стор. 18.

Знахідка такого кварциту в розкопі «Е» доводить факт відвідання ольвіополітами принаймні південних околиць сучасного Кривбасу. Це тим більш можливо, що р. Інгулець впадає в Дніпро відносно недалеко від Ольвії і в минулому могла бути водним шляхом в глибині Скіфії. Очевидно, вкрита з обох боків тонким міцним шаром блискучого гематиту, плитка привернула до себе увагу ольвіополіта і була взята на спомин про відвідання цих досить віддалених від Ольвії місць. Крім залізистого кварциту, в одному випадку зустрінуто також свіжий метапісковик, що схожий (83) на криворізькі метапісковики нижньої світи K_1 .

Темно-зелені, майже чорні амфіболіти представлені переважно дрібнозернистими, сланцоватими відмінами (129) і в більшості своїй ймовірніше українського походження: один уламок амфіболіту було зустрінуто навіть в pontичних вапняках — конгломератах Парутинських відслонень; оброблені уламки цієї породи зустрічаються на кучугурах Каменського городища (наші збори 1961 р. передані до Нікопольського краєзнавчого музею), корінні виходи її відомі на Криворіжжі тощо. Проте розглянутий під мікроскопом сланцоватий амфіболіт з Ольвії (129) виявляється досить своєрідним і помітно відрізняється від криворізьких амфіболітів. При гранонематобластовій структурі та субпаралельній мікроструктурі порода складена роговою обманкою, альбітом (у зернах основної маси та у січних прожилках), кварцом, але позбавлена сферу таrudних мінералів (шл. 129), звичайних для Криворіжжя.

Зустрінуті в кількох зразках слюдисті кварцити та слюдяні сланці нічим не відрізняються від південноукраїнських, типу тих, що відслонюються на півночі Миколаївської області по течії р. Південного Бугу разом з мігматитами, мармурами та гнейсами. Мігматити Ольвії представлені як уламками, так і валунами (56), інколи помітно катахазовані (176-а). Зовні це досить крупнозернисті гранітоподібні породи з паралельносмугастою структурою. Під мікроскопом шліф з валуна мігматиту (шл. 56) виявляє гетеролепідогранобластову катахазичну структуру. Порода складена калійовим шпатом (з пертитовими вростками), зональним plagіоклазом, сильно катахазованим кварцом, містить біотит, хлорит (по біотиту), великі (до 1 мм) зерна сферу. На стиках зерен кварцу та польового шpatu спостерігаються локальні дактилоскопічна та мікропегматитова структури.

Серед гнейсів комплексу виявлені відміні тонкошаруваті біотитові (від ясно-сірих до ясно-рожевих або темно-сірих — 122—13, 147), мусковітові (93), дрібно- і крупнозернисті (177), іноді з кварцовими прожилками.

Гнейси складають невеликі плитки і досить великі (до 0,5 м довжиною), виколоті по окремості (46-д) брили. Рідше зустрічаються сіро-зелені неоднорідні, теж смугасті амфіболо-кварцо-плагіоклазові гнейси, свіжі або вивітрені, в одному випадку — з дрібною піритовою вкрапленістю (45). Кілька разів зустрінуто двослюдяний дрібнозернистий гнейс (93, 124—93). Під мікроскопом амфіоловий гнейс (шл. 45) виявляє нематогранобластову структуру з середніми розмірами зерен 0,2—0,5 мм і складається з кварцу, кислого plagіоклазу, рогової обманки, пелітізованого калійового польового шpatu, сферу та апатиту. Двослюдяний гнейс (шл. 93) має гетеролепідогранобластову структуру, містить кварц, кислий plagіоклаз, трохи слабо пелітізованого ортоклазу, апатиту та значну кількість великих лускатих порфіробластів біотиту та мусковіту. Чи не найчастіше гнейси зустрічаються в кладці великої сторожової башти римського часу на Заячій балці.

«Зелені» сланці, зустрінуті серед інших порід Ольвії, для Миколаївщини є, безумовно, екзотичними. Найближчі їх відслонення відомі тільки в пониззі Дунаю. Вони зустрічаються як у вигляді уламків, так і

невеликих гальок. Переважно сірувато-зелені, породи під мікроскопом характеризуються типовою гетерофібролепідогранобластовою структурою (шл. 76) і відповідним складом: до 40% кислого плагіоклазу, близько 30% епідоту у великих порфіробластах та їх зростках, по 10% тонкоголчастого актиноліту, лусковатого хлориту та досить крупнозернистого, плямисто розкиданого по шліфу карбонату.

Привізними є і численні зразки мармуру (кальцитового та доломітового: останній досі ніким не відзначався для Ольвії), які, безсумнівно, походять не з одного, а з кількох родовищ — до такої міри різні штуфи відрізняються між собою за зернистістю та забарвленням (петрографічна ідентифікація, тобто визначення походження різних зразків мармуру, принципово можлива, але вимагає додаткових досліджень). Мармур більш-менш рівномірно поширеній по усій території Ольвії, але місцями його явно більше. Підвищена кількість мармурових уламків відзначається, наприклад, в кладці стін будинку III—II ст. до н. е. на ділянці «НГФ»: тут, як і в інших місцях, зустрічаються переважно необрблени уламки. Серед зразків мармуру цього та інших розколів трапляються відміни дрібно- (до 1 мм), середньо- (2—3 мм), крупно- (5 мм) та навіть гігантозернисті (до 10 мм). Останні вже частково є жильними кальцитами (167, 161-г). Переважають свіжі, міцні молочно-білі зразки, хоч зустрічаються і явно вивітрені, як в неправильних уламках (101—7), так і валунах (183—49). Останнє доводить, що древньогрецькі судна відвідували корінні острівні (?) родовища мармуру, а не просто везли його з якихось проміжних торговельних центрів або пунктів, де можна було придбати тільки оброблений камінь. Забарвлення окремих зразків змінюється від сніжно-білого до сіруватого (ясно-голубого), жовтуватого. Переважна більшість білих середньозернистих мармурів не може бути визнана ні пароським, ні пентеліонським: перший проявляється в уламках на глибину до 2—3 см, другий має молочно-біле забарвлення, але з часом жовтіє. Імовірніше, ольвійські мармури в уламках та необрблених кусках походять з островів Егейського моря (мармурові поклади відомі, наприклад, на Родосі, Самосі, Лесбосі, Тіносі, Хіосі тощо). Деякі з уламків мають ознаки обробки. Цікавий, наприклад, надпіл на одному із зразків (47). Найчастіше зустрічається обтесаний ольвійський мармур¹⁶, хоча техніка розпилювання каменю була добре відома грекам¹⁷.

У шліфі кальцитовий мармур виявляє типову гетерогранобластову структуру здвоєння складаючих зерен (шл. 47) і відрізняється високою чистотою. Тільки двічі були зустрінуті кальцитові мармури з домішкою зелених силікатів (173). Зовні порода нагадує деякі силікатні мармури з околиць Хощеватсько-Заваліївського графітового родовища на Південному Бузі, хоч для точної ідентифікації потрібні спеціальні дослідження.

Крім кальцитових мармурів, досить часто зустрічаються доломітові відміни. Вони можуть бути так само сніжно-білими, дрібно- або крупнозернистими і в польових умовах досі визначалися як звичайні мармури. Ці породи трохи важчі за кальцитові, погано реагують у штуфі з соляною кислотою і в імерсійному препараті виявляють показник заливлення $Ng = 1,681$ (тоді як у кальциту він становить 1,658). Доломітом складені зразки мармурів 7,163 та ін. Дуже дрібнозернисті мармури зв'язані поступовими переходами з мармуровидними перекристалізованими валняками (142—6), у тому числі із смугастими, чорно-білими (139). Нарешті, зустрічаються цукроподібні відміни мармуру (49), які нагадують каарський.

¹⁶ Е. И. Леви, Ольвийская агора, МИА, № 50, М., 1956, стор. 104—112.

¹⁷ Павсаний, Описание Эллады, V, гл. X, 3.

Аналіз кам'яних будівельних матеріалів Ольвії дозволяє зробити ряд припущень та висновків.

1. Проблему ольвійського каменю не можна вважати вичерпаною перш за все тому, що значна територія Ольвії лишається ще не розкопаною; зовсім не вивчалися породи найдавніших поховань некрополю (хоча дані про присутність різноманітних гальок в могилах VI—V ст. до н. е. наводяться багатьма авторами), не досліджувався матеріал архітектурних прикрас, епіграфічних пам'яток, мозаїк тощо, а наявний матеріал пройшов лише найпростішу петрографічну обробку. Але проведені дослідження показали, що кількість штуфів екзотичних порід в мурах та вимостках міста в середньому становить 3%.

2. Привізних порід в будівлях більше, ніж зазначено попередніми дослідниками, які за археологічною традицією з екзотичних порід фіксували мармур або в кращому разі непевні булижники тощо. Наприклад, в залишках стін будинку Б в північно-східній частині агори, за даними Є. І. Леві¹⁸ (рис. 1), вказуються лише дві плити мармуру,

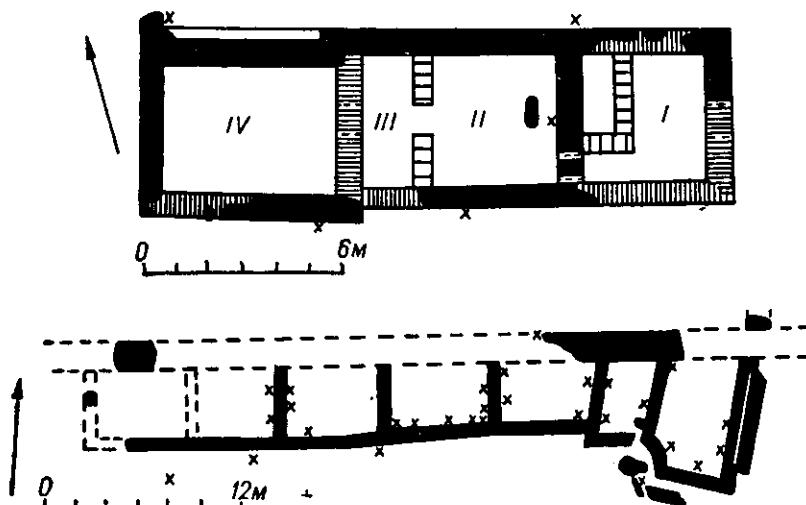

Рис. 1. Розміщення екзотичних порід в мурах будинку Б з північно-східного краю агори (вгорі) та в кладці будинків римського часу нижнього міста (внизу). Кожен хрестик відповідає одному або кільком уламкам в стінах чи на землі.

тоді як в дійсності тут в трьох стінах налічується до 14 штуфів таких відмін каменю, як діорит, епіdotизована лава, рожевий кварцитовидний пісковик, піроксеновий та плагіокласовий порфірити, сланцоватий рожевий вапняк, мармуризований вапняк, вивітрений мармур, філішовий пісковик і слюдистий кварцит¹⁹.

В кам'яній обкладці невеликої грушовидної зернової (?) ями з земляним дном (130—40) між приміщеннями будинків А і Б агори з 350 переважно невеликих штуфів 5% представлено привізними піроксеновими та плагіокласовими порфіритами, пелітоморфними валняками, строкатими туфами, кварцитовидними та філішовими пісковиками, андезито-базальтом та алевропелітом. Деяку уяву про характер розподілу

¹⁸ Є. И. Леви, вказ. праця, стор. 55.

¹⁹ Усі плани будинків теменосу і агори наводяться за працями Є. И. Леві і О. Г. Карасьова; хрестиками позначені встановлені нами місця залягання в кладці екзотичних порід.

привізного каменю в залишках приміщень східного торговельного будинку дає рис. 2.

3. Пізні (римського часу) будови містять вдвое меншу порівняно з приміщеннями еліністичного часу кількість екзотичних порід (1,5%). Подібне явище слід пояснювати малими розмірами багатьох зразків порід ефузивного, туфогенного або осадочного походження, що руйнувалися від часу, тоді як великі плити старовинної кладки застосовувалися вдруге або втретє під час чергового будівельного періоду. Тільки на череп'яних вимостках вулиць кількість дрібних уламків екзотичних порід лишилася, очевидно, незмінною.

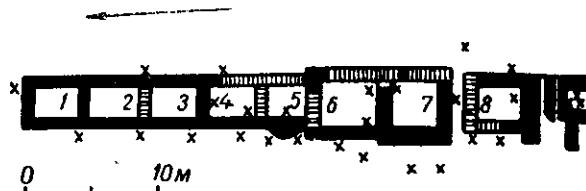

Рис. 2. План будівлі А східного торговельного ряду.
Кожен хрестик відповідає одному або кільком уламкам привізних порід в стінах чи на землі.

4. Обкатані валуни і гальки, кутасті плити і брили екзотичних порід були привезені до Ольвії, звичайно, морем. Кожен з цих каменів, отже, міг бути піднятий однією людиною. Навряд чи це випадково: це був баласт, розміри якого дозволяли в разі невідкладної потреби (екстрене завантаження, аварія тощо) швидко позбутися його. Друга категорія каменю — маленькі уламки (3—10 см) і плитки привізних порід, що зустрічаються у розкопах, баластом, звичайно, не могли служити, а застосовувалися або для заклинювання більш великих вантажів, щоб виключити пересування останніх по дну трюмів під час качки, або просто бралися «на спомин» тими, хто назавжди покидав узбережжя південного Понту, щоб оселитися на берегах Борисфену.

5. Деякі екзотичні правильно обтесані плити (38, 99, 152 тощо) були вже такими привезені до Ольвії, хоча нам і невідомо, з яких саме міркувань. Факт ретельної обробки досить місців ефузивних і пірокластичних порід свідчить про високу якість кладки V ст. до н. е. (підвали розкопу «АГД»). Вироблені на твердому матеріалі навики та прийоми обробки каменю легко переносилися на більш м'який вапняк-черепашник, простота обробки якого була в Еладі загальновідомою.

6. Екзотичні породи Ольвії можна розділити на представлені рідкими зразками та дуже поширені (табл.). Перші можуть походити з найрізноманітніших ділянок чорноморсько-середземноморського узбережжя, точне визначення яких — справа майбутнього. Другі за рядом ознак відносяться до цілком певної петрографічної провінції, з населенням якої Ольвія підтримувала найбільш жваві стосунки, принаймні у V—II ст. до н. е. Враховуючи петрографічний склад найбільш поширеніх порід — основної маси палеотипних і кайнотипних ефузивів, флюїзових, туфогенних і пірокластичних порід, частково вапняків, слід визнати, що подібним регіоном була східна половина південного узбережжя Чорного моря²⁰.

Наявність таких порід, як частина вапняків і мармури, доводить існування зв'язків між Ольвією та пунктами, що знаходяться на берегах Мармурового та Егейського морів. Лишається неясним, звідки походять діорити і габро-діорити, рожеві сланцеваті вапняки тощо.

²⁰ Геологічне обґрунтування цього викладено автором в окремій статті.

7. Привертає увагу незначне поширення привізних порід південно-українського походження, хоч їх відслонення широко представлені на північ від Ольвії по берегах Дніпра, Південного Бугу та інших річок. Очевидно, більш північні райони степової смуги Північного Причорномор'я відвідувалися ольвіополітами на невеликих човнах, які не потребували баласту, тим більше на зворотну путь.

8. Попереднє порівняння серії ефузивів з о. Березані (зразки яких автор зібрав восени 1961 р. в розкопах В. В. Лапіна, що розкрили будівлі VII—VI ст. до н. е.)²¹ та ольвійських зразків показує безумовну відміну їх за структурою і мінеральним складом. Перші, переважно кайнотипні меланократові, характеризуються присутністю моноклінного і ромбічного піроксенів, чого не спостерігалося в основних ефузивах Ольвії. Крім того, на о. Березані знайдено уламок вулканічної бомби, тоді як серед ольвійських порід бомб невідомо. Відрізняються і пелітоморфні вапняки о. Березані від вапняків Ольвії. В цілому березанський комплекс привізних порід має егейське острівне походження.

9. У найближчому майбутньому на порядок денний слід ставити питання про визначення петрографічного складу порід будівельних комплексів таких античних міст, як Тира, Херсонес, Пантікапей тощо. Можна не сумніватися, що екзотичні породи будуть виявлені і там, а порівняння їх між собою дозволить зробити дальші висновки.

В. Ф. ПЕТРУНЬ

К ПЕРВЫМ ИТОГАМ ИЗУЧЕНИЯ ПЕТРОГРАФИИ КАМНЯ ИЗ СТРОИТЕЛЬНЫХ КОМПЛЕКСОВ ОЛЬВИИ

Резюме

На основе серии петрографических исследований автор делает выводы о составе камня ольвийских строительных сооружений. Основным строительным материалом являлся местный известняк pontического возраста, а также известняк-ракушечник pontического или сарматского возраста. Привозные породы Ольвии представлены тремя главными генетическими группами: магматической, осадочной и метаморфической, которые в свою очередь распадаются на ряд типов и подтипов.

Анализ ольвийского камня позволяет автору сделать также ряд выводов исторического порядка — о торговых и иных сношениях Ольвии с целым рядом областей античного мира (материковая Греция, острова Эгейского моря), а также с населением соседних областей Северного Причерноморья.

²¹ В. В. Лапин, Раскопки поселения на острове Березань 1960 года, КСИА, вип. 11, К., 1961, стор. 47.

[А. І. ФУРМАНСЬКА]

РЕЛЬЄФИ ВЕРШНИКІВ З ТІРИ

В 1931 р. в Тірі при дослідженні будинку кінця II—III ст. н. е. в засипі одного з приміщень були знайдені два рельєфи¹. Разом з ними зустрінуті дві світлоглиняні амфори з вузькою шийкою і мідна монета Тіри із зображенням Юлії Мамеї з надкарбівкою, що датується часом після 235 р.

Перший рельєф (№ 4, Б—Д—61 р., рис. 1) зберігся добре. Матеріал — сірий мармуроподібний вапняк. Розміри плити: висота — 27,5 см, ширина 32 см, товщина — 7,5 см. Площа рельєфу — 29×24 см. Задній бік плити невідполірований, а обробка основи її не закінчена. Праворуч біля основи плити є спеціально зроблене заглиблення для закріплення шила другої, основної плити, в яку вставлялась перша. Верхня частина останньої звичайно завершувалась фронтоном, а внизу чи зверху над рельєфом вміщувалась присвята.

На плиті рельєфом були нанесені такі зображення: в центрі — вершник, що скаче вправо, праворуч — дерево життя та змія, що обвила стовбур, між ногами коня і деревом — собака і дикий кабан, який біжить йому назустріч. Вершник одягнений в короткий хітон, через праве плече перекинуто плащ, що розвивається по вітру. Тканина одягу підкреслена вертикальними лініями. Лівою рукою вершник тримається за гриву коня, в його правій руці — батіг замість звичайного списа чи дротика. Головний убір ледве позначений, волосся передане злегка наміченими хвилястими лініями, риси обличчя подані схематично. Морда і грива коня трактовані сумарно, а опущений хвіст — окремими хвилястими лініями. Розлютований собака з подовженою мордою готовий вчепитись в морду кабана. Особливо підкреслені сильні передні ноги кабана. Його грива позначена короткими косими лініями. Дуже чітко зображене дерево життя: могутній стовбур та гілляста кроня. Цілком реалістично виглядає змія: гостра морда з роззявленою пащею, товстий тулуб. Її хвіст, що лежить на тулубі кабана, символізує вдале полювання. В цілому виконання реалістичне, хоч і грубувате, ремісниче.

Другий рельєф (№ 11, Б—Д—61 р., рис. 2) виконано на прямокутній плиті. Мармур білий, дрібнозернистий. Розміри плити: висота — 20 см, ширина — 16,5 см, товщина — 2,5 см. Збереженість середня, відсутній нижній правий кут плити. Поверхня рельєфу загладжена, всі її боки добре відполіровані. В невеликому заглибленні в рамці вміщено рельєф досить складної композиції. Площа його — 18,5×13 см. В центрі композиції зображений вершник, що скаче вправо, одягнений в короткий підперізаний хітон. Плащ, як і на першому рельєфі, пере-

¹ Зберігаються в Білгород-Дністровському краєзнавчому музеї.

Рис. 1. Перший вапняковий рельєф.

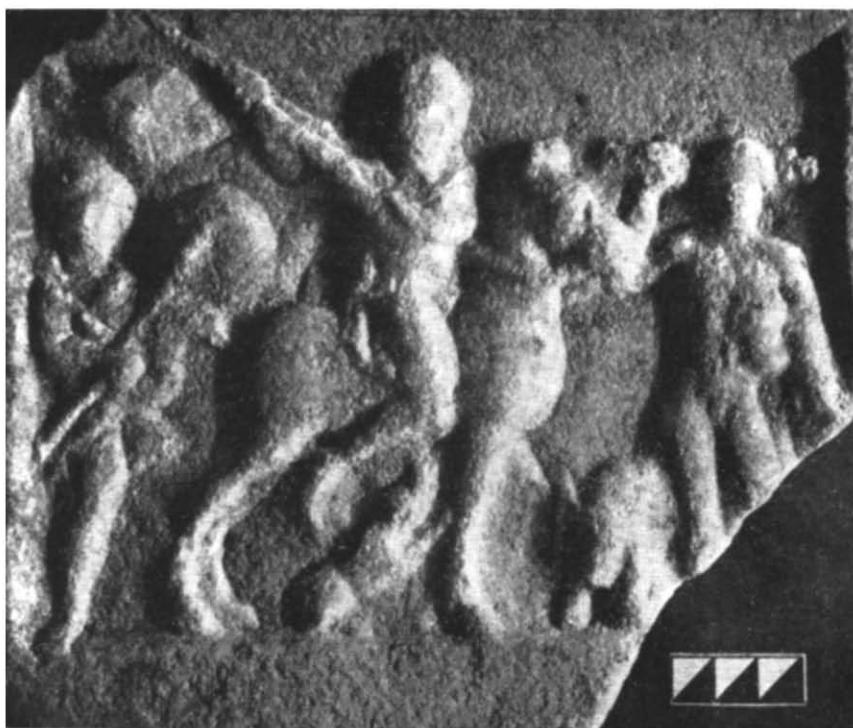

Рис. 2. Другий мармуровий рельєф.

кинутий через праве плече. В правій руці вершника спis, лівою рукою він тримається за гриву коня. Біля правого боку вершника висить сайдак. Риси обличчя вершника згладжені. Динаміка фігури передана тим, що тулуз звернений в правий бік, а обличчя зображене en face.

Чітко переданий невеликий кінь у вуздечковому вбрани. Перед конем стоїть фігура юного Геракла, в його піднятій правій руці — палиця в горизонтальному положенні, через ліву руку перекинута шкура лева. Ліва нога Геракла дещо висунута вперед. Біля вершника з лівого боку стоїть напівбернена фігура юнака. Риси його обличчя згладжені, він одягнений в короткий хітон, не взутий. В правій руці, дещо зігнутій в лікті, він тримає дротик, а в лівій руці — круглий щит. Між ногами коня і правою ногою вершника знаходиться зображення собаки з піднятою мордою, що сидить. Біля лівої ноги Геракла видно передню частину тулуза дикого кабана.

Таким чином, на обох рельєфах відтворена сцена полювання на дикого кабана.

Другий рельєф відрізняється від первого меншими розмірами, якістю матеріалу і деякими деталями зображенень. Крім того, другий рельєф виконаний більш майстерно і реалістично. Більшість подібних рельєфів, виходячи з стилю написів та супровідного матеріалу, датується II—III ст. н. е. Вони виконані у реалістичному стилі.

В Малій Азії та західних римських провінціях найбільш поширеними були зображення Мітри, що вбиває бика². М. І. Ростовцев вважав досить звичним зображення і кінного Мітри, хоч і не таким популярним³.

На рельєфах з Тіри ми не бачимо традиційного зображення Мітри. Повної аналогії нашим рельєфам виявити не вдалось. Найближчою аналогією первому тірському рельєфу є надмогильні рельєфи з околиць Одесоса та Філіппополя. На рельєфі з Одесоса зображене вершника із списом на коні, що скаче вправо, дерево життя наче виростає з вітвя, з-за нього виглядає морда кабана, назустріч мчить собака⁴. Над рельєфом — грецький напис. На рельєфі з Філіппополя ті ж самі мотиви. На тірському рельєфі окремі деталі зображені більш реалістично, відсутні деякі мотиви, які вважаються обов'язковими для фракійських рельєфів, наприклад зображення віттаря. Розміри рельєфів приблизно одинакові. Оскільки основна плита з написом не збереглась, трудно віднести наш рельєф до групи вотивних або надмогильних пам'яток, хоч найближчими аналогіями їм є надмогильні плити. Обробка цього рельєфу не завершена. Своєрідна трактовка окремих деталей композиції дає підстави припускати його виготовлення в самій Tipi.

Подібні пам'ятки походять з Харакса. Особливо близький нашему рельєфу по сюжету мармуровий надгробок із зображенням сцени полювання на дикого кабана⁵. На ньому рельєфом зображений вершник у плащі, що розвивається по вітру. В його правій руці — дротик, у лівій — повід. Нижче вершника — собака, назустріч якому біжить поранений кабан. Зліва від вершника — дерево життя. Напис під рельєфом вказує на те, що під цією плитою був похованій помічник командира I фракійської когорти Л. Фурій Севт.

² F. Cumont, *Textes et monuments Figures aux mystères de Mithra*, t. I—II, Брюссель, 1899.

³ М. И. Ростовцев, Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре, ИАК, вип. 49, 1913, стор. 32.

⁴ G. Michailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, t. I, София, 1956, стор. 141, 288, табл. 78.

⁵ В. Д. Блаватский, Античная археология Северного Причерноморья, М., 1961, стор. 164, рис. 82. В Хараксі знайдено ще кілька фрагментів таких рельєфів. Див. В. Д. Блаватский, Харакс, МІА, № 19, 1951, стор. 256 і далі, рис. 6, 2, 3.

На думку М. І. Ростовцева, в Хараксі знаходилось святилище фракійських богів⁶. Він припускає, що таке ж святилище існувало в околицях або в самій Ольвії. Підставою для цього послужили поодинокі фрагменти подібних рельєфів, визначені в колекції П. І. Бурачкова в Московському історичному музеї як «дрібні предмети з Ольвії». На цих уламках мармурових рельєфів збереглось часткове зображення Мітри, який убиває бика, передніх ніг бика і одного з геніїв з піднятим смолоскипом, частини правої ноги вершника, ніг і тулуза кабана, задніх ніг собаки, бюста одного з бородатих богів (Ескулапа, Юпітера) з гілкою в правій руці⁷. З Ольвії нам відомі ще дві випадкові знахідки вотивних рельєфів із зображенням вершника⁸.

До цього ж кола пам'яток належить знахідка в Козирці фрагментованої вапнякової плити з рельєфним зображенням⁹. На ній представлений вершник, фігура людини в довгому вбрани, що стоїть перед ним, дві собаки, які нападають на кабана. Таким чином, і тут дуже примітивно відображена сцена полювання на дикого кабана. окремі елементи аналогічної композиції представлені на мармуровій плитці з розкопок Ольвії 1962 р., яка знайдена у верхньому шарі південно-західного краю агори. На плитці збереглися зображення дерева життя, собаки, що торкається передніми лапами крони дерева, і якогось звіра, що стоїть на задніх лапах.

Всі ці знахідки свідчать про те, що на території Північного Причорномор'я, зокрема в Хараксі, Ольвії та на поселеннях її хори, були поширені пам'ятки, у сюжетному відношенні подібні до наших.

Дещо незвичайна композиція другого рельєфу. Навіть приблизну аналогію їй знайти не вдалось. Фігура юного Геракла з палицею в горизонтальному положенні на відомих нам рельєфах не представлена. Юнак-служник, що йде або стоїть позаду коня, рідко зображується озброєним. На нашому рельєфі, як і на рельєфі, виданому Г. Кацаровим¹⁰, він озброєний круглим щитом і дротиком. Розміри рельєфу дозволяють віднести його до групи вотивних пам'яток.

Велике поширення подібних рельєфів в стародавній Фракії стало достатньою підставою для визначення їх як фракійських. Вперше термін «фракійський вершник» був введений в наукову літературу в 60-х роках минулого століття французьким вченим А. Дюмоном.

Майже всі рельєфи римського часу із зображенням вершника, що уособлював геройованого померлого, знайдені і на інших територіях, найчастіше визначаються терміном «фракійські».

М. І. Ростовцев, а потім В. Д. Блаватський пояснюють фракійський характер іконографії Діоніса та інших божеств, не кажучи про зображення вершника, тим, що римські частини, які перебували в Херсонесі і Хараксі, комплектувались головним чином з вихідців із північно-східної частини Балканського півострова. Етнічний склад цих гарнізонів, на думку В. Д. Блаватського, стверджується характером монетних знахідок з святилища¹¹. Однак серед монет, які охоплюють великий період часу з початку I ст. до н. е. до III ст. н. е., зустрічаються не лише монети грецьких міст Західного Причорномор'я (Візантій, Одесос, Томі) і так званих фракійських (Маркіанополь, Нікополь на Істрі, Павталія, Пло-

⁶ М. І. Ростовцев, Святилище фракійських богів и надписи бенефіциаріев в Ай-Тодоре, ІАК, вип. 40, СПб., 1911, стор. 1 і далі.

⁷ Там же, стор. 17—20.

⁸ О. М. Щеглов, Два вотивних рельєфа из Ольвии, ЗОАО, т. II (35), друкуються.

⁹ ОАК за 1909—1910 гг., СПб., 1913, стор. 101, рис. 146.

¹⁰ P. Kazagow, Die Denkmäler der thrakischen Reitergottes in Bulgarien, Dissertationes Rápponicae ex Instituto Numismatico et Archäologico, Ser. II, fasc. 14, Leipzig, 1938, стор. 9, табл. XXXV, 505.

¹¹ В. Д. Блаватський, Харакс, МІА, № 19, стор. 258.

тинополь), а й монети грецьких міст Південного Причорномор'я (Синопа, Амастрія, Діоскуріада) ¹².

Культ героя був дуже поширений в античному світі. Уточнення питання про походження цього культу, визначення місця його виникнення досить утруднене і є темою спеціального дослідження.

Деякі вчені вважають, що ідею вершника — героя-бога, можливо, принесли фракійці з своєї батьківщини — Малої Азії. Образ вершника через Іонію потрапляє в Аттіку, а згодом поширюється по усьому Балканському півострову ¹³. Інші припускають, що появу цього культу в Греції слід віднести ще до Х—ІХ ст. до н. е., тобто до часу переселення еолійських та дорійських племен. Запозичений у сусідів-фракійців, він з Північної Греції потім поширюється на решту її території. Вже у Гесіода герої прирівнювались до півбогів. Вони зображувались у вигляді вершника-мисливця або воїна в супроводі собаки. Обов'язковим атрибутом була змія, що підкреслювало хтонічний характер культур. В багатьох грецьких містах Малої Азії та материкової Греції існували святилища, присвячені героям. Рельєфи, присвячені героям, з'являються в Аттіці в V—IV ст. до н. е.¹⁴ Про культ героя в Ольвії ми знаємо з декрету Протогена: «καὶ τοῦ κατὰ τὸ πρότερον ὑπάρχον ἵκθυος φλέτου εώς οὗ ὁ ἥρως ὁ Σωδίας...» («и прилежаща к прежнему рыбному рынку, до того места, где герой Сосия...») ¹⁵. В Фанагорії на одному з горбів некрополя знайдені залишки, очевидно, героона ¹⁶.

Образ вершника представлений і в пізньоелліністичному мистецтві Боспора. Загальною рисою деяких боспорських стел із зображенням вершника і так званих «фракійських» рельєфів є вдале застосування традиційного грецького мотиву ¹⁷. Динаміка зображення підкреслена плащем, що розвивається за спиною вершника. Г. П. Іванова цілком вірно вбачала в цьому спадковість і зв'язок надгробного рельєфу із зображенням вершника, що скаче, з аттічним надгробним рельєфом IV ст. до н. е.¹⁸ Зображення вершника на боспорських стелах I—II ст. н. е. різко відрізняються як від наших пам'яток, так і від рельєфів, поширених на території стародавньої Фракії. На перших — вершник на коні, що спокійно стоїть або повільно йде. Відсутні такі атрибути, як змія та вівтар. Лише на кількох стелях кінця I ст. до н. е. і I—II ст. н. е. є зображення вершника на коні, що скаче. До цих винятків треба віднести рельєф-присвяту Трифону з Танаїса, в деяких особливостях якого Т. М. Кніпович цілком слушно вбачає яскраво виражені традиції античного мистецтва ¹⁹.

Більшість вчених правильно вважає, що прототипом рельєфів «фракійського вершника» є грецькі зображення геройованого покійника. Навіть найменування його — герой — було запозичене у греків ²⁰.

Цікаво відзначити, що образ вершника, що скаче, із собакою біля ніг коня є образотворчим мотивом, який застосовувався в коропластиці

¹² М. И. Ростовцев, Святилище фракийских богов и надписи бенефициарiev в Ай-Тодоре, ИАК, вип. 40, стор. 35—36.

¹³ Н. Н. Бритова, Образ всадника на рельєфах Фракии и Боспора, КСИИМК, вип. XXII, М.—Л., 1948, стор. 56 і далі.

¹⁴ W. H. Roscher, Griechischen und römischen Mythologie, t. I, tl II, Leipzig, 1886—1890, стовп. 2441—2583.

¹⁵ IOSPE, v. I², 1916, № 32, B, 3.

¹⁶ В. Д. Блаватский, Раскопки на Таманском п-ове в 1937 г., «Искусство», 1938, № 3, стор. 136.

¹⁷ R. Hamann, Geschichte der Kunst, Berlin, 1958, стор. 708, рис. 734.

¹⁸ Г. П. Іванова, Образ вершника в боспорському надгробному рельєфі, АП, т. XI, 1962, стор. 177, рис. 12.

¹⁹ Т. Н. Кніпович, Танаїс, М.—Л., 1949, стор. 86, рис. 41.

²⁰ Е. М. Штаерман, Мораль и религия угнетенных классов римской империи, М., 1961, стор. 251.

Боспора перших століть н. е.²¹ Таким чином, є всі підстави вважати, що культ героя й образ вершника, що скаче, здавна притаманні релігійному світогляду греків і грецькому мистецтву. Традиційний грецький стиль виступає на рельєфах з Тіри і майже на всіх вотивних і надмогильних пам'ятках цієї групи римського часу.

Дослідники так званих «фракійських» рельєфів відзначають, що останні зустрічаються, в основному, в рівнинній частині Фракії, поблизу святилищ, де поєва їх відноситься до II—III ст. н. е.²² Там же були виявлені майстерні, які виготовляли ці рельєфи.

Особливо часто знаходять рельєфи поблизу грецьких західнопричорноморських колоній: Одесоса, Месембрії, Аполонії, Істрії, Том²³. Такий мотив широко застосовувався в скульптурі, на стелах з грецькими і латинськими написами в містах Західного Причорномор'я.

Зображення кінного божества зустрічаються на монетах римського часу Істрії, Том, Тіри. На думку деяких вчених, грецькі культу домінують в релігійному житті Фракії римського часу. Вони поширились у Фракії як місцеві, незалежно від власне фракійських²⁴.

З написів на рельєфах випливає, що вони присвячувались, в основному, Асклепію, Аполону, Діоскурам. Аналіз цих написів становить великий інтерес. Більшість імен, що зустрічаються на них, грецького походження, багато грецьких романізованих імен і латинських та небагато імен фракійських, що зазнали романізації (наприклад, *Βάσσος*, *Μονχίανος*). Перевага грецьких імен свідчить про значне поширення культу героя серед населення і грецьких міст Західного Причорномор'я. Так, культ героя існував в Істрії, де були відповідні колегії²⁵. Все це вказує на умовний характер терміна «фракійські рельєфи», що глибоко і міцно увійшов у нашу вітчизняну і зарубіжну літературу.

Культ бога-вершника, який охопив всі частини імперії, спочатку мав різні значення на тих чи інших територіях. Поступово втрачається більшість цих значень. Виділяється лише один образ всевладного бога і героя, близький римському Юпітеру або особі римського імператора. Цим пояснюється популярність цього культу, в першу чергу, серед солдатів, ветеранів, преторіанців.

Поява таких пам'яток в грецьких містах Північного Причорномор'я у II—III ст. н. е., зокрема в Тірі, безумовно зв'язана з перебуванням там римських гарнізонів, незалежно від етнічного складу окремих підрозділів.

Оскільки тірські пам'ятки мистецтва з аналогічними сюжетами по-переднього часу невідомі, появу їх можна розцінити як нове явище в культурі і релігійному житті міста перших століть нашої ери, що свідчить, в першу чергу, про посилення не лише політичного впливу Риму, а й ідеологічного. Не випадково на другому тірському рельєфі вершник зображений у супроводі Геракла, культ якого в цей час, так само як і культ Діоніса, є офіційним культом імперії.

Риси схематизації окремих деталей цих рельєфів пов'язують їх з іншими пам'ятками пізньоантичного мистецтва периферії античного світу.

²¹ М. М. Кобилина, Терракоты Пантикапея и Фанагории, М., 1961, стор. 168, табл. XXXV, 4.

²² Р. Казагош, вказ. праця, стор. 3; Милко Мирчев, Нови епиграфически паметници от черномористо, Известия на Варненското археологическо дружество, кн. XII, Варна, 1961, стор. 7, 10, 11, табл. I, II; D. M. Pippidi, Dedicaces an cavalier Thrace decouvertes a Histria, Acta antigua, t. X, Budapest, 1962, стор. 1—3, 220, 223—224; G. Michailov, вказ. праця, т. I—III.

²³ Jorgu Stoian, Tomitana, Bucureşti, 1962, стор. 37—49, 70—71, 205—206, рис. 11, 14, табл. IX, 2; LVIII, 2.

²⁴ D. Tsontchev, Iconographie et culte de quelques divinités grecques en Bulgarie, Revue archéologique, Paris, t. I, 1962, стор. 179—198.

²⁵ Я. Тодоровъ, Паганизмът въ долна Мизия, София, 1928, стор. 127.

РЕЛЬЕФЫ ВСАДНИКОВ ИЗ ТИРЫ

Резюме

В 1961 г. в засыпи одного из помещений дома II—III вв. н. э. были найдены два вотивных рельефа с изображением сцены охоты на дикого кабана. В центре композиции — изображение скачущего всадника. Большое распространение подобных рельефов в древней Фракии стало основанием для определения их в качестве фракийских. Изображение всадника, в большинстве случаев, трактуется как образ героя — героизированного умершего. Поскольку культ героя и образ скачущего всадника издавна были присущи религиозному мировоззрению греков и греческому искусству, термин «фракийский рельеф» может применяться в дальнейшем лишь условно.

В первые века нашей эры культ героя — всадника был очень популярен во всех районах Римской империи, сближаясь с культом Юпитера или обожествленного императора. Появление таких рельефов в Тире во II—III вв. н. э., несомненно, связано с пребыванием там римского гарнизона. Так как подобные памятники из Тиры более раннего времени неизвестны, появление их можно расценивать как новое явление в культурной и религиозной жизни города первых веков нашей эры.

С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ

**АРХІТЕКТУРНІ ДЕТАЛІ
З РОЗКОПОК ЗАХІДНОЇ СТОРОНИ
ОЛЬВІЙСЬКОЇ АГОРИ В 1962—1963 рр.**

Під час розкопок західної частини Ольвійської агори в 1962 і 1963 рр. було знайдено кілька цікавих архітектурних деталей, які відносяться переважно до невеликих і, мабуть, не дуже багатих щодо архітектурного декору житлових або громадських будинків. Комплекс цих знахідок значно збагачує наявні відомості про ордерне оформлення подібних будинків Ольвії і місцеві особливості в інтерпретації ордерних систем метрополії. Вивчення знайдених фрагментів набуває тому великого значення. Слід підкреслити, що до теперішнього часу в нашій літературі, як правило, дослідженю подібних античних деталей приділяється недостатньо уваги. В основному вивчаються залишки монументальних культових споруд, в яких найменше проявляються місцеві регіональні школи і впливи. Останнє пояснюється рядом причин. Поперше, нерідко ордерні деталі для значних споруд привозилися в готовому вигляді; по-друге, будівники великих храмів, безперечно, намагалися виконувати їх у формах, найближчих до якогось прийнятого як взірець храму метрополії. В оформленні ж малих будинків найвиразніше проявляються місцеві смаки і впливи. В цілому ряді випадків ордер одночасно із спрощенням набуває форм, у досить значній мірі відмінних від загальновідомих канонів. Всі знайдені в 1962—1963 рр. в Ольвії архітектурні деталі — місцевого виробництва, і частина з них носить на собі дуже помітні сліди місцевої традиції. Завданням цієї статті є введення цих деталей у науковий обіг.

1. Аントова капітель¹. № 1472 (рис. 1, 2, 3, 13).

Матеріал — вапняк, колір — світло-сірий, збереженість добра. Розміри капітелі: по вінчаючій поличці — 56,7×35 см і по основі — 48,1×26,7 см, кут виносу профілю — близько 54°. Повністю профільовані одна велика і одна мала сторони капітелі, на двох інших сторонах профілювання заходить на 8—8,5 см від краю верхньої полички, що свідчить про те, що капітель була наріжною². На нижньому боці капітелі, в місці примикання повністю профільованих сторін, є прямокутний отвір розміром 4×7,4 см при глибині до 6 см, який, мабуть, служив для скріplення з тілом анта. Однак розміщення отвору незвичайне, тому що він лежить надто близько до зовнішнього профільованого краю, і майже впритул до цього отвору проходить слід фарби — рівна смуга

¹ Ділянка Е₆, кв. № 427. Виявлена на підлозі підвального приміщення № 9. Зберігається в музеї заповідника «Ольвія».

² Antae angulaires (Dagemb erg-Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, Paris, 1875—1919, I, стор. 281).

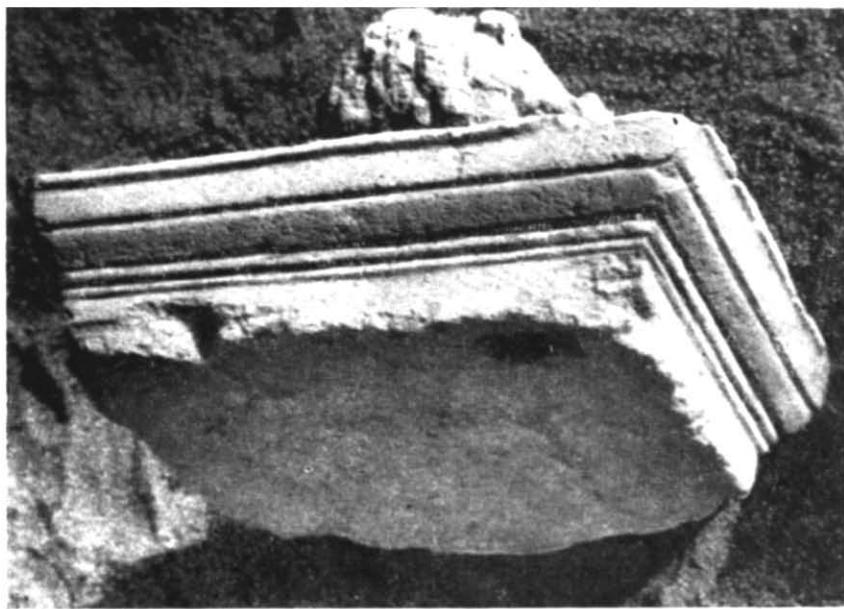

Рис. 1. Антова капітель № 1472. Загальний вигляд.

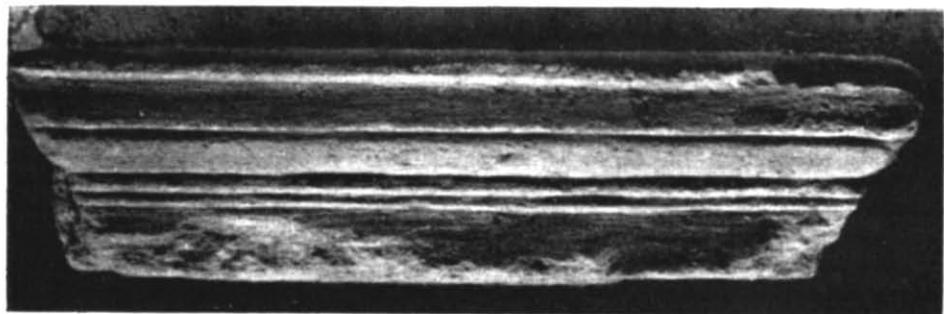

Рис. 2. Антова капітель № 1472. Головний фасад.

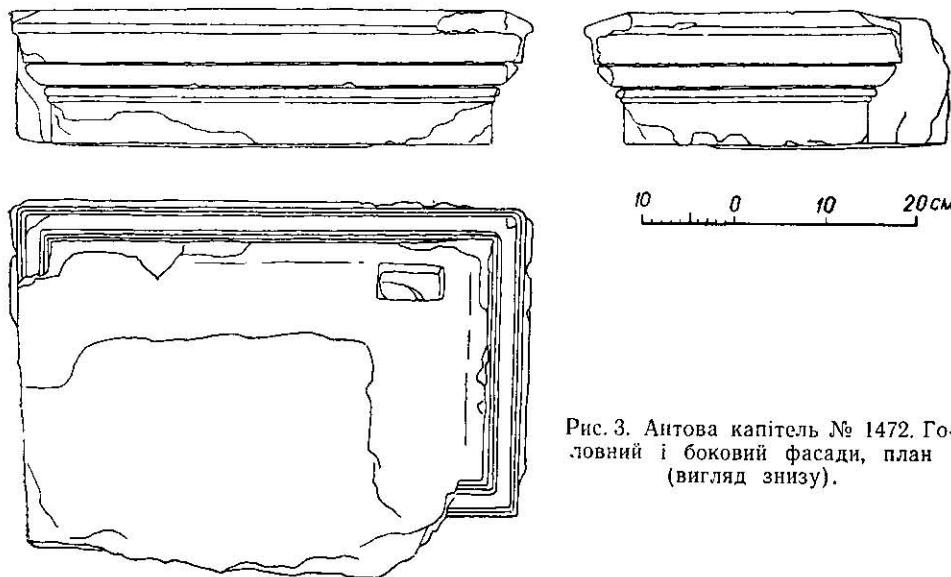

Рис. 3. Антова капітель № 1472. Головний і боковий фасади, план (вигляд знизу).

завширшки близько 2 см. Це свідчить про те, що на відстані приблизно 2 см від краю нижньої полички капітелі починалося тіло анта.

У зв'язку з незвичайним розміщенням отвору виникає питання про матеріал, з якого був виконаний ант. Так, якщо б він був кам'яним, то нижня частина пірона, закладеної в капітель, припала б однією з своїх сторін прямо на фасад анта, в результаті чого подібне з'єднання з конструктивної точки зору було б недоцільним. Коли ж допустити, що тіло анта або, принаймні, його облицювання було виконане в дереві, то подібне розміщення отвору в капітельі стає цілком можливим, бо в нього міг заходити дерев'яний зуб облицювання. Застосування ж дерев'яної обшивки антів, дуже поширене в егейському світі, мало місце і в аналогічних конструкціях пізніших епох, наприклад анти Герайона в Олімпії³. Крім того, виконання з дерева або каменю дверних прорізів та інших частин будинку, які найбільше зазнають руйнування, як-от антів і пілястрів, при сирцевих стінах має багато прикладів і в будівництві звичайних житлових будинків Греції⁴. А сирець в Ольвії застосовувався в досить широких масштабах. На користь нашого припущення про те, що тіло анта цієї капітельі було облицьоване деревом, свідчить також характер обробки нижнього боку капітельі. Справа в тому, що постіль капітельі вздовж повністю профільованій сторін підтесана вглиб на 10—12 см, а решта її не тільки не утоплена по відношенню до цієї підтески, що було б природно і приклади чого є в античній архітектурі, а навпаки, ще й виступає назовні. Це говорить про те, що капітель не могла цілком лежати на кам'яній основі. В протилежному разі нижня площа була б поспіль рівною або частково вибраною⁵. Отже, така підтеска, судячи з її ширини, могла бути зроблена для укладення капітельі або на орфостатні кам'яні плити, які в цьому разі виходять надто тонкими, або на дерев'яне облицювання тіла анта. В останньому випадку ширина підтески капітельі цілком достатня. І в тому і в іншому разі тіло анта мало бути виконане з відносно м'якого матеріалу, в якому було б легко утопити виступаючу частину нижньої площини капітельі. Таким матеріалом може бути глина або сирець.

Залишки червоної фарби в деяких місцях профільованої частини, а також з нижнього боку капітельі свідчать про те, що деталь була пофарбована, і дають можливість визначити ширину анта, яка по довгій стороні дорівнює близько 43,5 см, а по короткій — 22 см.

Важливою особливістю є також те, що кут, утворений її лицевими сторонами, не прямий і має близько 89°. Очевидно, цей добре помітний на око огірх не можна віднести за рахунок недбалості майстра, враховуючи високу якість обробки капітельі. Мабуть, ріг, який оформляла капітель, теж був гострий. Слід також підкреслити, що головним фасадом капітельі була її довга сторона. На користь цього припущення свідчить характер обробки профілю в правій частині малої сторони капітельі. В цьому місці вінчаюча поличка зрізана і кут нахилу вертикальної грані абака значно більшою мірою наближається до прямого, ніж з усіх інших сторін, тобто мала сторона явно була другорядною і виходила на боковий фасад будинку.

Характер профілювання капітельі носить на собі явні сліди елліністичної тенденції в архітектурі «до порушення канонічних форм»⁶. Так, наприклад, відносна приплюснутість пропорцій по головному фасаду капітельі, невелика кількість вінчаючих обломів і наявність ремінців —

³ Ernst Curtius und Friedrich Adler, Olympia, Die Ergebnisse der von dem Deutschen Reich veranstalteten Ausgrabung, t. I, Berlin, 1892, t. XXIII.

⁴ D. M. Robinson, I. W. Graham, The Hellenic House, Excavations at Olynthus, vol. VIII, Baltimore, 1938, стор. 230.

⁵ О. Шуази, История архитектуры, т. I, М., 1937, стор. 284.

⁶ ВІА, т. II, кн. I, М., 1949, стор. 295.

особливості, властиві доричним капітелям,— у даному разі поєднуються з ознаками, характерними для античних іонічних капітелей. Це — відносно невеликий винос профільованої частини, заміна характерного для дорики профілю *Bec de corbin* («воронячий дзьоб») четвертним валом, зверненим випуклістю вниз, відсутність фасцій. Таким чином, у цьому разі ми маємо справу із змішаним ордером, однак, очевидно, з переважаючим доричним началом. Невеликі розміри капітелей наводять на думку про можливість застосування в даному випадку так званого аттичного ордера з витягнутими по висоті пропорціями і прямокутними в плані стовпами колон. Змішаний характер ордера капітелей вказує на належність її до епохи еллінізму. На користь цього свідчить також і нахил верхньої грані вінчаючої полічки абака — прийом, який часто застосовувався в період еллінізму (наприклад, південний фасад західного портика агори Магнесії на Меандрі⁷, храм Артеміди в Елевсіні⁸). А старанність обробки, відсутність схематичності в прорисовці обломів капітелей дають підстави вважати, що вона відноситься до часу не пізніше початку еллінізму, коли ще елементи спрошення ордера (огрублення профілювання, схематизація, недбалість виконання) проявлялись не так помітно, як це мало місце в кінці періоду. Всі ці ознаки спрошення виразно видно на капітелях стовпів, знайдених Б. В. Фармаковським при розкопках на ділянці НГФ у 1909—1910 рр.⁹, а також на капітелей стовпа, знайдений у 1963 р. на агорі.

У зв'язку з усім сказаним особливого інтересу набувають античні капітели, знайдені Б. В. Фармаковським в Ольвії в 1907 і 1909—1910 рр. Так, капітель 1907 р.¹⁰ виконана в характерних формах античних доричних капітелей — має облом «воронячий дзьоб». Датується вона, судячи із звіту, часом не пізніше першої половини III ст. до н. е., а найімовірніше — кінцем IV ст. до н. е. На користь останнього свідчить чистота форм і старанність прорисовки обломів. Аналогічна поліхромна антична капітель була знайдена під час розкопок 1909—1910 рр.¹¹ Зовсім відмінною — типовим прикладом змішаного ордера — є інша антична капітель з розкопок 1909—1910 рр.¹² Її форми значно більшою мірою наближаються до обломів описаної вище капітейлі 1962 р. Невеликі розміри капітейлі 1962 р., наявність у плані гострого кута (що маловірно для монументальної культової або громадської споруди), а також місце знахідки деталі — в підвальні будинку, що примикає до західної частини агори, дають підставу припустити, що капітель належала до якогось невеликого будинку, розташованого в цій частині агори.

Таким чином, можна зробити такі висновки.

1. Капітель виконана у змішаних дорико-іонічних формах і, можливо, входила до ансамблю аттичного ордера¹³. У характері цього змішання головним чином і слід шукати особливості місцевого трактування грецьких ордерів.

2. Найбільш імовірне датування капітейлі — початок III ст. до н. е.

3. Капітель була належною і належала, очевидно, до зовнішнього рогу або, що менш імовірно, до входу відносно невеликого будинку в західній частині агори. Стіни цього будинку були сирцевими із застосуванням у відповідних виступаючих у плані частинах вертикальних дерев'яних облицювань, тобто ордер по матеріалу був змішаним. Виступаючі частини були пофарбовані в червоний колір.

⁷ ВІА, т. II, кн. I, М., 1949, стор. 309, рис. 314.

⁸ Там же, рис. 356.

⁹ ОАК за 1909 і 1910 рр., СПБ., 1913, стор. 62, рис. 67, 68.

¹⁰ ОАК за 1907 р., СПБ., 1910, стор. 36, 45, рис. 25, 26, 27.

¹¹ ОАК за 1909 і 1910 рр., стор. 62, рис. 70.

¹² Там же, стор. 64, рис. 69.

¹³ *Columnae atticae* (Plin., NH, XXXVI, 23. 179; О. Шуази, вказ. праця, стор. 288).

II. Капітель пілястра¹⁴. № 1630 (рис. 4, 5, 13).

Матеріал — черепашник, колір — жовто-коричневий, збереженість добра. Розміри капітелі: по вінчаючій поличці довжина — 28,3 см, ширина — 6,8 см; по нижній частині довжина — 18,9 см, ширина — близько 2,5 см, висота — 18,5 см; кут виносу ехіна — 60°.

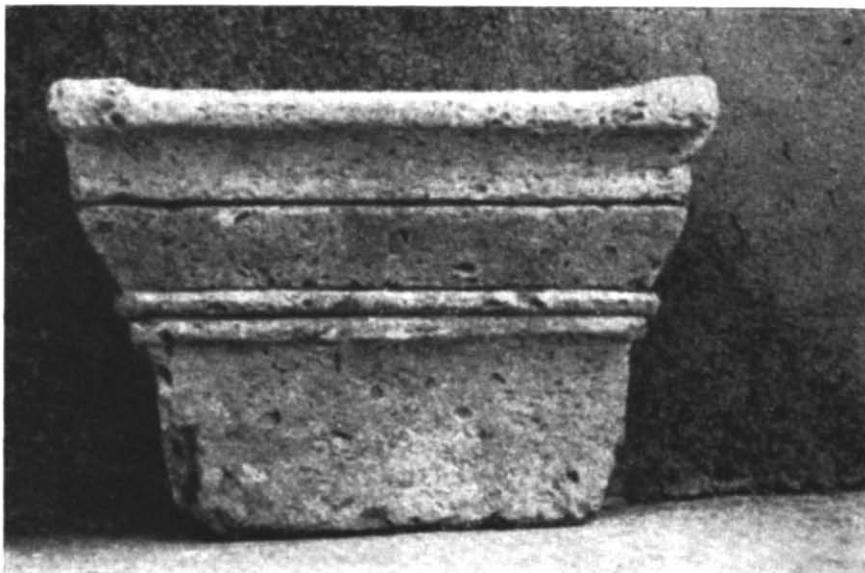

Рис. 4. Капітель пілястра № 1630.

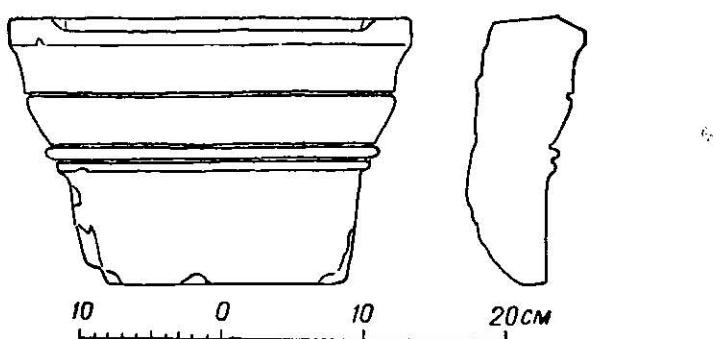

Рис. 5. Капітель пілястра № 1630. Головний фасад, розріз.

Профілювання зроблене по трьох сторонах, однак по бокових гранях трохи не доходить до краю облому. Верхня кромка вінчаючої полички по довгій стороні зрізана під кутом близько 30°, звідси до кутів не доходить.. Бокові сторони взагалі не мають зрізу. Мабуть, спочатку розміри фрагменту були значно більшими за рахунок частини, закладеної в тіло стіни. Будь-яких отворів і слідів пофарбування немає.

Характер профілювання аналогічний капітелям стовпів з розкопок 1909—1910 рр., однак трохи більш схематичний. Крім того, пропорції деталі за рахунок нижньої трапецієподібної по фасаду полички значно підвищені. Малий винос профілювання, витягнутість по висоті і схема-

¹⁴ Ділянка Е_{6—7}, кв. № 580. Знайдена в сіроглинистому шарі на глибині 0,3—0,7 м. Зберігається у фондах Інституту археології АН УРСР.

тичність в рисунку облому дають підстави припускати її появу не раніше кінця III ст. до н. е. Разом з тим, старанність і дбайливість виконання свідчать про те, що навряд чи капітель могла появитись пізніше початку II ст. до н. е., коли зустрічаються архітектурні фрагменти з усіма ознаками занепаду, подібні до капітелей з розкопок 1963 р.

Рис. 6. Капітель анта № 80192.

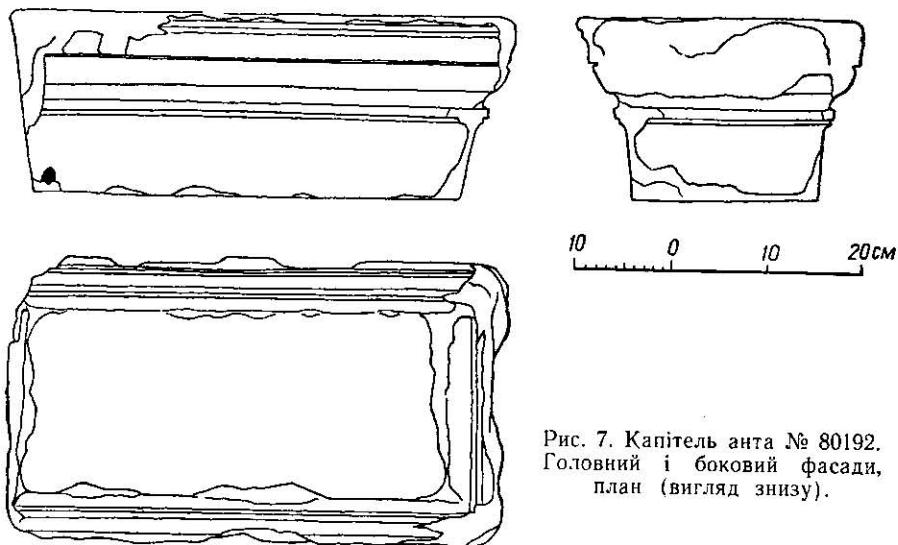

Рис. 7. Капітель анта № 80192.
Головний і боковий фасади,
план (вигляд знизу).

На прикладі цієї капітелей добре простежується продовження розвитку місцевої традиції в ордерній архітектурі невеликого, можливо житлового або торгового будинку. Характер облому її достатньою мірою близький до описаної вище антової капітелей № 1472. Пропорції, характер обломів та невеликі розміри дозволяють віднести її до аттичного ордера з сильним іонічним впливом.

III. Капітель анта¹⁵ (назва умовна). № 80192 (рис. 6, 7, 13).

¹⁵ Ділянка Е₆₋₇, кв. № 555 північно-західний, № 554 південний, № 553 західний. Знайдена в сіроглинистому шарі на глибині 0,35—0,9 м. Зберігається в Одеському державному археологічному музеї.

Матеріал — крейдяний вапняк, колір — світло-сірий. Камінь вкри-
тий сірою патиною. Збереженість погана. Розміри: по нижній полічці —
 20×45 см, по вінчаочому валику — 31×55 см, висота — 19,2 см, кут
винесу ехіна — 60° .

Капітель профільована з трьох сторін. Плоский рівний торець свід-
чить про те, що ця деталь знайдена в цілому, а не розбитому вигляді.
Отворів і слідів поліхромії немає.

Розвинуті по вертикалі пропорції, деяке ускладнення набору і ха-
рактеру елементів облому, зокрема наявність скоції, говорять на ко-
ристь іонічного ордера.

Враховуючи надзвичайну неміцність матеріалу, невеликі розміри
деталі, а також значну нестійкість проти руйнівної дії вологи, можна
припустити використання капітелей в інтер'єрі багатого громадського
або культового будинку в поєднанні скоріше за все з чисто дерев'яними
або дерев'яно-сирцевими конструкціями як капітель анта. Використання
у вигляді будь-якої підставки або кронштейна, очевидно, слід виклю-
чити через невелику міцність.

Розвинуте, добре прорисоване профілювання і висока якість вико-
нання дозволяють віднести її до IV — початку III ст. до н. е.

IV. Фрагмент блока перемички дверного прорі-
зу¹⁶, № 1234 (рис. 8).

Матеріал — вапняк, колір — світло-
сірий, збереженість задовільна. Знайде-
ний фрагмент становить приблизно тре-
тину або половину всього блока пере-
мички дверного прорізу. Невелика тов-
щина плити (10—15 см) говорить про
те, що навряд чи ширина прорізу могла
бути більше ніж 0,7—1,1 м. Деталь має
прямокутну врізку в куті плити, бортик,
який виступає відзовж зовнішнього краю,
а також дещо еліпсоподібний у плані от-
вір у площині плити біля врізки.

Невеликий переріз бортика (7×5 см;
можливо скол), відсутність слідів сти-
рання і нахил поверхні з боку розміщен-
ня отвору вказують на те, що деталь не
могла бути порогом, а служила пере-
мичкою дверного прорізу. В еліпсоподіб-
ний отвір входив металевий штир, укріп-
лений у верхній частині дверного полот-
нища по осі його повороту (така кон-
струкція можлива при укріпленні дверей
на підп'ятниках, а не на петлях)¹⁷. Бор-
тик був зроблений для затримування по-
лотнища дверей або фіксації дерев'яної
коробки прорізу, що проходила по трьох
сторонах дверей¹⁸. Високий рівень технічної грамотності будівників про-
явився також у влаштуванні в торці плити прямокутної врізки. Ця на
перший погляд і незначна подробиця давала можливість міцно зв'язати
перемичку з кладкою стіни і, таким чином, не допустити її випадання

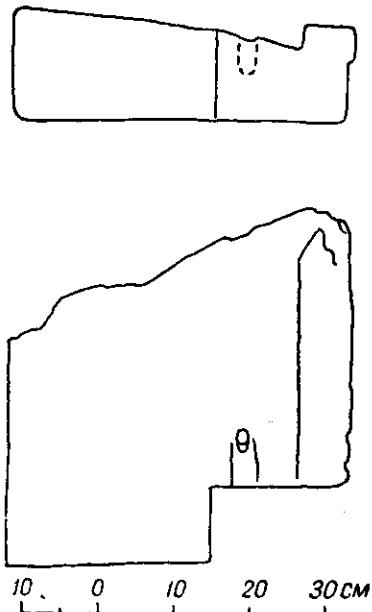

Рис. 8. Фрагмент блока перемич-
ки дверного прорізу № 1234.
Боковий фасад, план.

¹⁶ Ділянка Е₆—7, кв. 560, напівквадрат № 580 південно-західний. Знайдений в за-
повінні підвала № 3. Зберігається в лапідарії музею заповідника «Ольвія».

¹⁷ Отвір набув еліпсоподібної форми в результаті спрацьованості.

¹⁸ Аналогічний профіль для затримання полотнищ дверей зустрічається і в олінф-
ських будинках, де він зауважений для нижньої частини дверного прорізу в будинках
A XI 10 і A VII 10. D. M. Robinson, I. W. Grahame, вказ. праця, стор. 255, рис. 23.

з тіла стіни від поштовхів при зачиненні дверей. Про наявність дерев'яної обв'язки прорізу свідчить характер нахилу нижньої поверхні плити. Без такої обв'язки двері або не можна було б відчинити, або вони проходили б, не торкаючись зупиняючого бортника, і їх не можна було б зачинити, вони відчинялися б у інший бік.

Значення цієї знахідки полягає в тому, що вперше за весь час розкопок в Ольвії з'являється можливість з достатнім ступенем достовірності реконструювати верхню частину дверного прорізу і характер укріплення дверного полотнища в будинку дрогетського періоду.

З матеріалів розкопок 1963 р. найбільший інтерес в архітектурному відношенні являють собою дві деталі: гусьок і капітель стовпа.

V. Капітель стовпа¹⁹. № 1467 (рис. 9, 10, 13).

Матеріал — вапняк, колір — світло-сірий з жовтуватим відтінком, збереженість посередня. Розміри по основі: 24; 24,5×18,2 см, по верх-

Рис. 9. Капітель стовпа № 1467.

ній поличці — 34,5; 37,8×31 см; висота — 24,4—25 см. Кут виносу ехіна — 32°. Капітель профільована з усіх чотирьох сторін. Слідів пофарбування немає. На нижній стороні в центрі — прямокутна врізка (7×5,5 см), яка служила для закладання пірона або зуба дерев'яного стовпа. Особливістю деталі є непрямокутність абака, який в плані являє собою нерівнобедрену трапецію, а також непаралельність нижньої і верхньої граней. Профільовані частини спочатку, можливо, були відшліфовані, верхня ж і нижня площини околоті досить недбало. Профілі прилеглих сторін дещо зсунуті по вертикалі і мають досить грубо виконані (немовби в масах) обломи.

Таким чином, у цілому капітель виконана недбало. Це, а також добре розвинуті по висоті пропорції і сміливо прорисовані форми, незважаючи на невеликий кут виносу ехіна, говорить про пізнє походження деталі, очевидно на початку II ст. до н. е.

Капітель відноситься до аттичного ордера і містилася в портику якогось невеликого будинку агори (приблизна висота стовпа при цьому

¹⁹ Ділянка Е₆—7, кв. № 598 східний. Деталь знайдена в жовтоглинистому шарі на глибині 2,5 м. Зберігається у фондах Інституту археології АН УРСР.

може бути близько 2,5—2,8 м, що цілком імовірно). Судячи з грубої обробки верхньої грані, можна припустити існування дерев'яного, а не кам'яного антаблемента.

VI. Вінчаюча частина карниза²⁰. № 1468-а (рис. 11, 12, 13).

Матеріал — черепашник, колір — світло-жовтий, збереженість посередня. Слідів пофарбування і будь-яких отворів немає. Гусьок являє собою фрагмент рядового блока розмірами 19×30—34 см по основі і висотою 19,5—19,8 см.

Особливістю є непаралельність верхньої і нижньої граней. Так, кут, під яким верхня грань розміщена по відношенню до нижньої, становить близько 6° (9,5 см — на 1 м). Це вказує на вінчаюче призначення облому. Разом з тим, мала величина цього кута дає підстави припустити, що навряд чи цей гусьок міг бути елементом даху, скоріше за все він міг увінчувати верх якоїсь стіни, що відгороджувала внутрішній двір. Використання його як вінчаючого карнизу під тимпаном фронтону якоїсь культової споруди відпадає через дуже невисоку якість матеріалу.

Датування цієї деталі внаслідок повної відсутності аналогій в Ольвії дуже утруднене.

На підставі розгляду архітектурних деталей спробуємо простежити загальний характер і хід розвитку ордерного оформлення невеликих житлових і торгових будинків Ольвії.

Відправною точкою розвитку ордерних систем житлових будинків Ольвії є ордера метрополії — головним чином доричний та іонічний. Поряд з ними з'являється так званий аттічний ордер, у якому знаходить максимальне виявлення тенденція до змішання основних ордерів. Цей ордер застосовувався найчастіше в житлових будинках і значно рідше — в монументальних спорудах метрополії. Прикладами застосування такого ордера в Ольвії є антова капітель № 1472 і капітель пілястра № 1630 з розкопок 1962 р., виконані у змішаних дорико-іонічних формах (крім того, капітель № 1472 має дуже приплюснуті пропорції). Це стосується і однієї з антових капітелей з розкопок 1909—1910 рр.²¹ Капітелі ж стовпів № 1467 1963 р. і з розкопок 1909—1910 рр.²² наслідують, до певної міри, форми звичайних, а не антових, як це характерно для аттічного

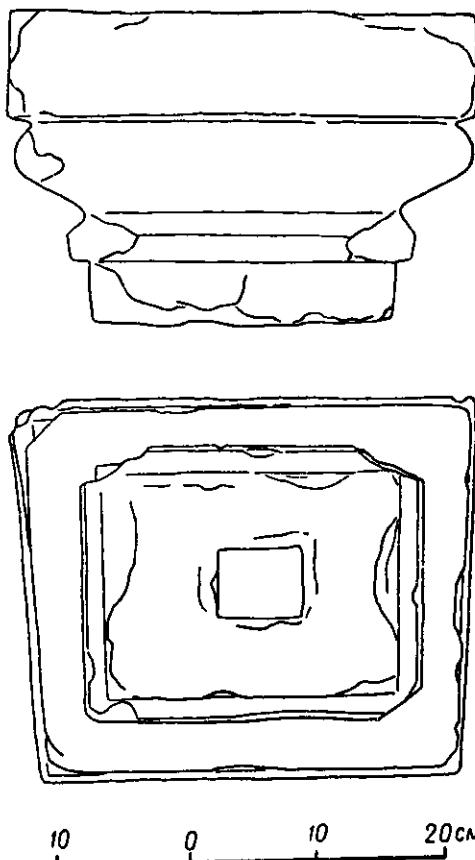

Рис. 10. Капітель стовпа № 1467. Фасад, план (вигляд знизу).

²⁰ Гусьок. Ділянка Е₆—7, кв. № 598 східний. Деталь знайдена в жовтоглинистому шарі на глибині 2—2,9 м. Зберігається в лапідарії музею заповідника «Ольвія».

²¹ ОАК за 1909 і 1910 рр., стор. 62, рис. 69.

²² Там же, стор. 62, рис. 67, 68.

ордера, доричних капітелей. Цікаві зразки були знайдені в житлових будинках Олінфа²³.

Всі досліджені деталі оброблялися в Ольвії або на території її хори. При цьому яскраво проявилося місцеве трактування форм доричного та іонічного ордерів метрополії. Тому всі перелічені особливості ольвійського аттичного ордера становлять великий інтерес.

Рис. 11. Вінчаюча частина карниза № 1468 а.

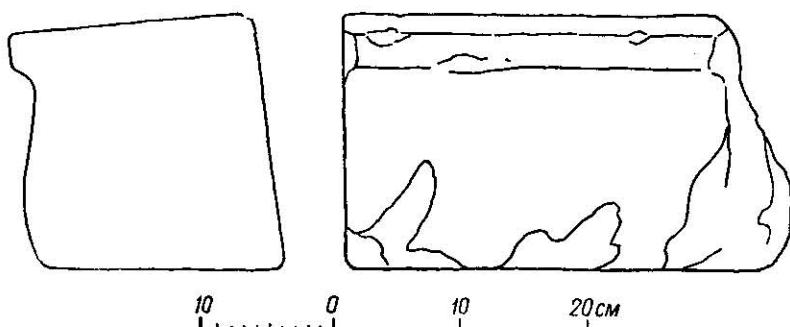

Рис. 12. Вінчаюча частина карниза № 1468 а. Головний фасад, розріз.

Характер обробки поверхні деталей, а також широке застосування в Ольвії сирцю дозволяють до певної міри судити про матеріал конструкцій. Очевидно, здебільшого ордери мали змішаний характер: створили колон, антаблемент і, можливо, анти виконувалися з дерева, масиви ж стін — з сирцю. Безперечне застосування поліхромії.

Намічені хронологічні рамки походження описаних деталей дають можливість запропонувати як гіпотезу (через недостатність матеріалу)

²³ D. M. Robinson, I. W. Graham, вказ. праця, табл. 60, 62, 65. Цікаво, що обломи деяких з цих капітелей дещо відходять від типових форм антикових доричних капітелей, що проявляється у відсутності профілю «воронячий дзьоб», однак в усьому іншому зберігаються традиційні форми.

таку схему еволюції архітектурних форм місцевого напряму в період еллінізму: дроблення форм, деяка вищуканість у наборі і характері співвідношення обломів на самому початку періоду, потім перехід до більшої схематичності і разом з тим більшої виразності і укрупнення форм, до збільшення витягнутості по вертикалі і, нарешті, в кінці еллінізму — до профілювання деталей майже в масах, але з добре роз-

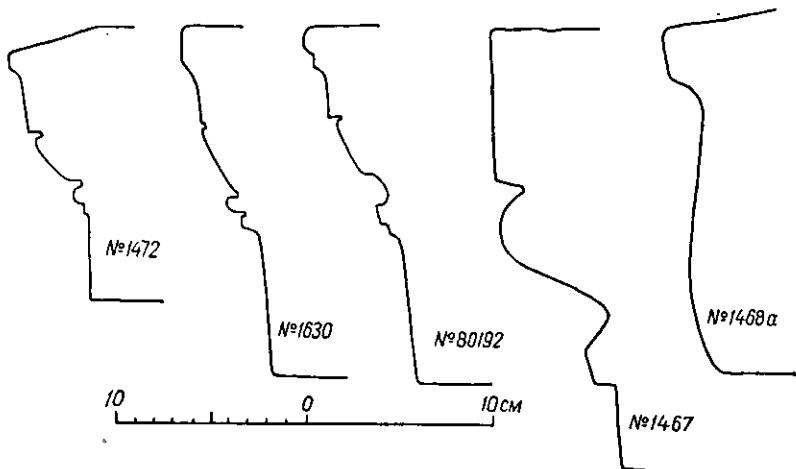

Рис. 13. Обломки капітелей і карниза.

винутими, соковитими, навіть трохи грубуватими обломами. В цей же час значно падає старанність обробки цих частин ордера, проявляється недбалість. Так, наприклад, щодо капітелей стовпа з розкопок 1963 р. не можна сказати, що вона виконана невміло, навпаки, енергійне, сміливе трактування обломів і, так би мовити, розмашиста недбалість видають руку справжнього майстра, добре знайомого з традиціями ордерної архітектури, який має чудовий смак і виразно уявляє собі сприйняття такої капітелей в натурі, коли недбалість і неточність не тільки не спотворюють вигляд всієї споруди, а надають їй більш мальовничого характеру.

Знахідка частини блока перемички дверного прорізу істотно доповнює дані про влаштування ольвійських дверей і дає реальну можливість у далішому відтворити конструкцію дверей в будинках Ольвії.

Зрозуміло, що всі ці висновки вимагають розвитку і уточнення. Зокрема, таке цікаве питання, як характер регіональної ольвійської архітектурно-будівельної школи, який досі не було можливості виразно виявити, безумовно, потребує дальнішої перевірки і уточнення на підставі матеріалів майбутніх розкопок. Усе це ще раз показує важливість дослідження і публікації матеріалів, які стосуються ордерів невеликих житлових та торгових або громадських будинків для всеобщого вивчення історії архітектури античних міст Північного Причорномор'я.

С. Д. КРЫЖИЦКИЙ

АРХИТЕКТУРНЫЕ ДЕТАЛИ ИЗ РАСКОПОК ЗАПАДНОЙ СТОРОНЫ ОЛЬВИЙСКОЙ АГОРЫ В 1962—1963 гг.

Резюме

За последние два года при раскопках западной части Ольвийской агоры было найдено несколько капителей антов и столбов, фрагмент блока перемычки дверного проема и венчающий профиль карниза —

гусек. Все эти детали представляют значительный интерес. Будучи изделиями местного производства, применяемыми в небольших жилых или торговых зданиях агоры, они весьма существенно пополняют наши сведения об ордерном оформлении небольших эллинистических ольвийских домов. Кроме того, характер профилировки капителей и их прямоугольная в плане форма (учитывая также найденные Б. В. Фармаковским в 1907, 1909 и 1910 гг. капители столбов и антов) дают основание предполагать, что наряду с обычными формами дорического и ионического ордеров в Ольвии имел довольно широкое распространение и аттический ордер. В смешанных формах его проявились особенности местной трактовки архитектурных форм метрополии; он применялся в основном, по-видимому, в небольших жилых или торговых зданиях. Представляется также возможным в качестве гипотезы наметить общий характер эволюции архитектурных форм местного направления в период эллинизма.

Таковы основные выводы, которые можно сделать на основании изучения рассмотренных архитектурных деталей.

А. Є. ВІРЛИЧ

САРМАТСЬКЕ ПОХОВАННЯ В БІЛОЗЕРСЬКОМУ РАЙОНІ, ХЕРСОНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Під час земляних робіт за 6 км північніше с. Широкої Балки, Білозерського району, скрепер зачепив полу кургана і вирив три кам'яні брили, які закривали поховання людини в склепі (190×70 м). Висота кургана 1,5 м, діаметр — 22 м. Стіни склепу були обкладені місцевим черепашником. Брили мали розміри по $1,5 \times 1$ м або $1,5 \times 1,2$ м, тов-

Рис. 1. Бронзовий браслет.

Рис. 2. Бронзовий браслет.

Рис. 3. Бронзова фібула.

щина їх — від 25 до 32 см. Поховання було дуже зруйноване. Лише деякі залишки кістяка свідчать про те, що похований був орієнтований головою на північ.

У похованні виявлено два бронзових браслети, дві фібули та три геширові намистини. Один з браслетів суцільний, весь вкритий шишечками, згрупованими по три (рис. 1). Діаметр його — 8 см, товщина —

0,5 см. Другий браслет з круглого дроту має на кінцях значні потовщення (рис. 2). Товщина його посередині — 0,6 см, на кінцях — 1 см. Діаметр — 7 см.

Геширові намистини також різні за своїми розмірами. Одна діаметром 2,1 см і висотою 1,4 см з дірочкою, просвердленою не в центрі; друга діаметром 1,5 см і висотою — 1,2 см з дірочкою в центрі; третя діаметром 1,4 см і висотою 1 см.

Датують поховання фібули. Це звичайні односкладові фібули з бронзового дроту, з підв'язаним приймачем. Вони мають чотиривиткову пружину і верхню тятиву. Довжина однієї — 4,5 см, висота — 1,5 см (рис. 3). Друга фібула (відповідно — 3,5 та 1,2 см) не збереглася і розпалася. Обидві вони належать до першого типу по класифікації А. І. Фурманської і відносяться до I—III ст. н. е.¹

Під цим похованням виявилося ще одне скорчене поховання, орієнтоване головою на захід. На залишках кісток видно сліди червоної охри, речей біля кістяка не було. За похованальним обрядом воно відноситься до ямної культури.

А. Е. ВИРЛИЧ

САРМАТСКОЕ ПОГРЕБЕНИЕ В БЕЛОЗЕРСКОМ РАЙОНЕ, ХЕРСОНСКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

В 6 км севернее с. Широкая Балка, Белозерского района, при случайных земляных работах были открыты в поле кургана остатки погребения в склепе с двумя бронзовыми браслетами, тремя бусинами и двумя фибулами I—III вв. н. э. Ниже в кургане находилось скорченное погребение эпохи бронзы.

---

¹ А. И. Фурманська, Фібули з розкопок Ольвії, Археологія, т. VIII, К., 1953, стор. 84.

О. О. ПОПКО

ЗНАХІДКИ БРОНЗОВИХ ЛАТЕНСЬКИХ КОРОНОПОДІБНИХ ПРИКРАС В МЕНСЬКОМУ РАЙОНІ, ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

В статті Ю. С. Виноградського і Д. І. Лавьюка, вміщенні в «Кратких сообщениях Института археологии АН УССР», № 9 за 1960 р., повідомляється про знахідки в с. Ліски, Менського району, Чернігівської області, бронзових латенських прикрас, що являють собою масивні короноподібні предмети у вигляді великих колець з зубчастим верхом, точна назва яких поки не установлена і призначення яких не зовсім ясне¹.

Оскільки в зазначеній статті мають місце неточності, автор вважає за необхідне внести відповідні поправки й доповнення.

Село Ліски розташоване за 60 км на північний схід від Чернігова на правому березі р. Десни при впадінні в неї р. Мени. Ця місцевість знаходиться на межі лісостепу, природним рубежем якого на Чернігівщині є Десна. В цій частині Подесення починається смуга лісів чернігівського Полісся, звідки в різні сторони йдуть лісові масиви, переважно в напрямку Десни й Дніпра на південь і Снові — на північ.

На межі цього лісового масиву лежить неширока степова чорноземна смуга (степок), що простягається на 50 км від м. Сосниці до с. Березне. Місцями степок вкритий острівцями лісів, що носять в більшості характер лісостепових дібров.

На площі описаного чорноземного плоскогірного масиву й розташоване с. Ліски. З південного сходу до села підходить лугова долина Десни, з південного заходу — така ж долина Мени, вздовж якої в бік Десни йде невелика смуга листяного лісу, що належав казні,— тому й урочище це носило назву Казенне, а з північного сходу лежить чимале болото Чамарово, з якого витікає р. Полая, що впадає в р. Теребень, яка у свою чергу впадає в Десну. Долина Полої неширока (від 0,1 до 0,3 км), лугова, береги невисокі, пологі. Судячи з рельєфу, на ній колись були озера, з яких одне, порівняно велике й частково заболочене, що лежить в нижній течії Полої, збереглося до нашого часу.

Ця частина Полої, де долина її має найбільшу ширину і, розгалужуючись на деякому протязі, утворює островоподібне підвищення, недалеко від якого лежить вказане озеро, носить назву урочища Махоньково.

Наявність родючих чорноземних ланів, тінистих лісових островків, багатих заливних луків, озер і проток, близькість Десни й Мени ство-

¹ В археологічній літературі вони відомі під різними назвами: короноподібні обручі, шийні обручі, шийні гривні й корони.

рювали тут сприятливі умови для життя людини та з глибокої давнини приваблювали її сюди.

Через Ліски проходить стародавній земляний вал протяжністю близько 35—40 км, що нагадує собою так звані «Змієві вали» й огорожує ділянку правого берега Десни площею майже 100 км². Оскільки, як відомо, подібні величезні земляні оборонні споруди будувались в давнину на стратегічно важливих пунктах, наявність їх в розглядуваній місцевості вказує на важливе її значення в далекі часи.

У 1949 р., за дорученням Інституту археології АН УРСР, автор цієї статті провадив розвідки в с. Ліски, метою яких було встановити

Рис. 1. Короноподібні прикраси, знайдені в с. Ліски у 1905 р.

обставини й точні місця знахідок зазначеніх бронзових прикрас та провести неширокі розкопки для збору археологічних матеріалів, що допомогли б визначити більш точне датування цих цікавих предметів.

При проведенні вказаних робіт встановлено таке.

Перша знахідка двох прикрас (рис. 1, 1, 2), була зроблена місцевим жителем І. М. Єрмоленком у 1905 р.² при корчуванні пнів поблизу східної частини села в урочищі Махоньково, а не в урочищі Валок, як це вказують автори згаданої статті. Ця садиба була розташована за 0,5 км на південний від села на вказаному вище островоподібному підвищенні біля р. Полої.

За словами його сина А. І. Єрмоленка, що був присутній при цьому, короноподібні прикраси знаходилися в землі в південній частині підвищення на глибині близько 0,5 м і лежали горизонтально одна на одній зубцями до зубців.

У 1907 р. речі потрапили до місцевого поміщика Ф. А. Колодія,

² Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1906—1908 гг., вып. 7, Чернигов, 1908, Приложение, стор. 109.

який у 1909 р. передав їх музею при Київській духовній академії, звідки вони після революції перейшли до Київського історичного музею, де зберігаються і зараз.

Перед початком розкопок автор ознайомився з цими речами в Київському історичному музеї. На них тоді були старі інвентарні номери—538 і 538-а та етикетки з написом: «Сосницький уезд, Черніг. губ., уроч. «Лески» у села Максаков 1908 г. Ф. А. Колодей»³. Таким чином, твердження авторів статті про те, що ці речі не збереглися, не відповідають дійсності.

За словами А. І. Єрмоленка, при переорюванні садиби траплялися різні залізні речі (мечі, серпи, ножі, гачки та ін.), точильні бруски, товсті черепки тощо, але все це було викинуто. На місці знахідки короноподібних предметів в урочищі Махоньково автором було виявлено значне за розмірами неукріплене поселення, яке за знайденим на ньо-

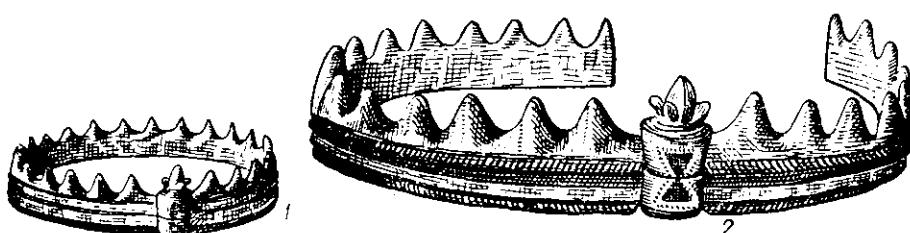

Рис. 2. Короноподібні прикраси, знайдені в с. Лески в 1958 (1) і 1918 (2) рр.

му при розкопках речовим матеріалом датується зарубинецьким часом — II ст. до н. е.— II ст. н. е.⁴

Цей точно датований матеріал поселення, який супроводжує знайдені тут короноподібні прикраси, дозволяє віднести їх до того ж часу. Більш пізніх матеріалів на цьому поселенні знайдено не було, воно існувало тільки в зарубинецький час.

Друга знахідка аналогічної прикраси була зроблена в 1918 р. (а не в 1932 р., як це говорять автори згаданої вище статті) місцевим жителем Ф. К. Боюном. Вона була знайдена біля південно-західної околиці села в урочищі Казенне за тих же обставин, як і перші дві прикраси, при корчуванні пнів після порубки лісу на садибі і лежала на тій же глибині та в тому ж положенні — горизонтально зубцями вверх. Ця знахідка до 1930 р. знаходилася у Ф. К. Боюна, потім була передана ним в Сосницький краєзнавчий музей, де зберігається і зараз (рис. 2, 2).

Під час наших робіт ніяких слідів стародавнього поселення на місці знахідки цієї прикраси в урочищі Казенне знайдено не було, хоч Ф. К. Боюн і говорив, що при розроблюванні садиби після порубки лісу він нібито знаходив тут окремі товсті ліпні черепки.

Однак на південно-західній околиці села, на правій обочині широкої ґрунтової дороги, що веде до сусіднього с. Осьмаки, недалеко від урочища Казенне, автором знайдено велику вічкасту намистину з пасті римських часів і кілька дрібних маловиразних уламків ліпних посудин, що нагадують зарубинецькі. Можливо, що тут на колишньому невеликому підвищенні берегового плато знаходилося стародавнє поселення типу зарубинецького в урочищі Махоньково, культурний шар якого був зритий при прокладанні дороги.

³ Судячи з напису на етикетці, Ф. А. Колодій не вказав імені того, хто знайшов речі, а приписав це собі.

⁴ Знайдені при розкопках археологічні матеріали зберігаються в Інституті археології АН УРСР.

Треба думати, що знайдена Ф. К. Боюном короноподібна прикраса в урочищі Казенне ї зв'язана з цим поселенням⁵.

Характерно, що всі зазначені вище три короноподібних предмети лежали в землі на однаковій глибині та в однаковому положенні. Цей факт свідчить про те, що вони попали в місця їх знахідок не випадково, а були тут зариті.

В 1958 р. в с. Ліски було знайдено ще одну таку короноподібну прикрасу. На жаль, автори статті обмежились лише вказівками пункту знахідки і більш докладних відомостей про неї не дають (рис. 2, 1)⁶. Таким чином, в с. Ліски протягом порівняно невеликого часу знайдено чотири короноподібних предмети.

Знахідки таких предметів відомі в різних місцях Східної Європи. На слов'янських землях їх більш за все знайдено на території Польщі та України.

Зовні подібні між собою, ці предмети в той же час мають і свої характерні локальні риси. До таких рис, або ознак, перш за все відноситься обробка зовнішньої поверхні кільця після відливки і своєрідні знаки на столуччих замках або шарнірах⁷. Знаки є двох видів: Х-подібні й W-подібні. Останні зустрічаються в короноподібних прикрасах Польщі⁸.

Зарубинецьке поселення в с. Ліски являє поки єдиний пам'ятник на території Східної Європи, де знайдено чотири екземпляри короноподібних прикрас. Знахідки цих та інших численних латенських речей в Східній Європі свідчать про тісні культурні зв'язки місцевого слов'янського населення з населенням області латенської культури на ранніх етапах своєї історії — в епоху раннього заліза.

А. А. ПОПКО

НАХОДКИ БРОНЗОВЫХ ЛАТЕНСКИХ КОРОНОПОДОБНЫХ УКРАШЕНИЙ В МЕНСКОМ РАЙОНЕ, ЧЕРНИГОВСКОЙ ОБЛАСТИ

Резюме

В 1950 г. в с. Лиски, Менского района, было найдено два короноподобных бронзовых украшения. Аналогичные находки были сделаны здесь в 1918 и 1958 гг. Всего из с. Лиски известно четыре таких украшения.

На основании того, что недалеко от места находок указанных вещей автором обнаружено поселение зарубинецкой культуры, а также по аналогиям с такими же украшениями латенского времени из Польши, автор датирует находки II в. до н. э.—II в. н. э.

⁵ Крім цих зазначених вище поселень, в західній частині села автором виявлено слов'янське поселення часів Київської Русі.

⁶ Зберігається в Сосницькому краєзнавчому музеї.

⁷ Кожний з цих предметів вилитий з бронзи на окремій матриці й складається з двох частин, що сполучаються шарніром.

⁸ W. Antoniewich, Archeologia Polski, Warszawa, 1928, стор. 145, табл. XXXV, 17.

I. М. САМОЙЛОВСЬКИЙ

МІСЬКА БРАМА Х ст. У КІЄВІ

Від міської брами Х ст. залишилися тільки фундаменти під заасфальтованою мостовою поруч з будинком № 11 по Володимирській вулиці, на північ від місця перехрещування її з Великою Житомирською вулицею (рис. 1).

Брама стояла з півдня при в'їзді у місто Володимира, яке являло собою фортецю, що існувала уже в Х ст. і була укріплена земляним валом і ровом. Над брамою знаходилась цегляна баштова будова.

У 1240 р. міська брама була зруйнована татарським військом хана Батия, яке через неї вдерлося у місто Володимира, внаслідок чого вона збереглася у пам'яті народу під назвою «Батиєвої». У різні часи її також ще називали «Градскими вратами», «Софійськими» (у розпису Києва 1682 р.), «Київськими» (на плані Києва 1745 р.). Кам'яні залишки брами стояли до кінця XVIII ст., у 1799 р. їх було розібрано на цеглу. За відомостями А. Глаголєва, «до 1799 р. на проїзді через вал видно було ще залишки кам'яної міської брами, відомої під назвою «Батиєвої»¹. За свідченням М. Берлінського, від «Батиєвої» брами зберігалися залишки двох кам'яних стін до 1798 р.² У М. Закревського знаходимо згадку про те, що залишки брами були помітні навіть до 1856 р.³ На фундаменти даної брами неодноразово натралляли під час земляних робіт.

Вперше їх виявили у 1893 р. (спостереження М. І. Петрова). У 1913 р. при плануванні Володимирської вулиці фундаменти брами були повністю розкриті. Член «Київського товариства охорони пам'яток давнини і мистецтва» А. Ертель обстежив фундаменти і наніс їх на план (рис. 1)⁴. З його короткого опису і креслення видно, що фундаменти—

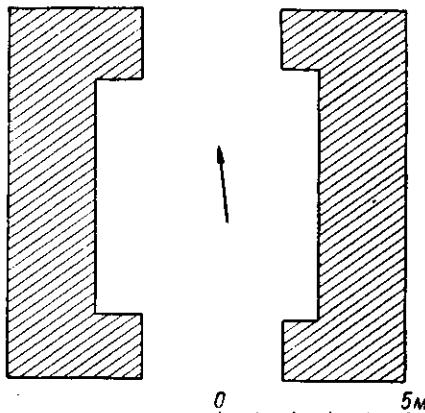

Рис. 1. План фундаментів брами.

¹ А. Глаголев, Краткое обозрение древних русских зданий и других отечественных памятников, Материалы для статистики Российской империи, СПб., 1839, стор. 86.

² М. Берлинский, Краткое описание Киева, СПб., 1820, стор. 188.

³ Н. Закревский, Описание Киева, т. I, М., 1868, стор. 201.

⁴ Цей план зберігається в ЦДІА, ф. Київского общества охраны памятников старинны и искусства, спр. 22 («Черновые чертежи Батыевых ворот») і 21 («Журнал совета, общих собраний и распределительных комитетов за 1911—1915 гг., стор. 170—171»).

це дві поздовжні кладки з буту ширину 2,3 м. Довжина фундаменту 10 м, ширина 10,6 м, ширина між фундаментами у середній частині проїзду 6 м.

Тоді ж виявилося, що ширина проїзду на кінцях (південному і північному), тобто на місці в'їзду і виїзду, становить лише 3,7 м, оскільки на кінцях кладка фундаментів розширяється до середини у східній частині на 1 м, а в західній — на 1,3 м, відповідно звужуючи на 2,3 м

Рис. 2. Фундамент брами, перерізаний траншеєю водопроводу у поздовжньому напрямку (1935 р.).

в'їзд і виїзд. На цих самих кінцях ширина кладки фундаменту з півночі на південь становить 1,6—1,9 м.

У 1935 р. під час прокладання водопровідної траншеї шириною 0,7 м, глибиною 2 м біля будинку № 11 по Володимирській вулиці (на тротуарі поруч з мостовою) було перерізано в поздовжньому напрямку бутову кладку фундаменту протягом 10 м (рис. 2). На фундаменті знаходилася квадратна міцна цегла ранньофеодального часу товщиною 3 см, скріплена вапновим розчином того ж часу. Поверх цієї цегли була цегла середньовічна — крихка, з жолобками з одного боку, розміром 28×15×6 см. Отже, брама відбудовувалася пізніше і була також цегляною. У «Росписи Києва 1700 года», де ця брама має назву «Софейских ворот», згадується «Софейская каменная башня», що знаходитьться у «меншом городе» (тобто місті Володимира), «в 353 сажнях с полусаженю от Золотых ворот».

У 1940 р. під час прокладання теплофікаційної траншеї з підвала будинку № 11 на протилежний бік вулиці до проміжку між будинками № 12 і 14 було прорізано бутову кладку фундаменту (рис. 3). Траншея була шириною 1,5 м, глибиною 2 м. На відстані 6,5 м від стіни будинку

№ 11, де тротуар підходить до заасфальтованої мостової, на глибині 0,32 м від рівня сучасної поверхні була виявлена цегляна кладка на розчині сірого кольору з білими крапочками, звичайному для XVII—XVIII ст., що вказує на реставрацію брами протягом довгого часу її існування. На глибині 0,77 м від сучасної поверхні починалась бутова кладка, яка сягала 1,23 м і лежала *in situ* на лесі. Камені у кладці були з пісковику сірого кольору⁵, різної форми і різного розміру, не

Рис. 3. Фундамент брами, перерізаний теплофікаційною траншеєю у воперечному напрямку (1940 р.).

оброблені; деякі з них були добре пригнані один до одного. Переважали великі камені; один, наприклад, мав розміри 45×49×58 см, а внизу лежав великий камінь, схожий на товсту плиту. Камені не скріплені розчином (рис. 4), і слідів розчину на них немає; місцями було добре помітно, що вони складені на глині жовтого кольору. Такий примітивний спосіб кладки фундаменту — бут на глині — вказує на довізантійську техніку будівництва. Вона схожа на кладку стародавнього капища, теж складеного з пісковику на глині, що його В. В. Хвойка відкрив у 1908 р. під час розкопок у старій частині міста, у колишній садибі М. Петровського (тепер біля будинку Київського історичного музею)⁶. Місцями між каменями кладки трапляється щебінь, серед якого знаходилися уламки тонкої плиточної червоної цегли ранньофеодальних часів та куски міцного розчину рожевого кольору; зустрівся також фрагмент фрески з коричневою фарбою. Це, мабуть, фреска церковної будівлі, що могла стояти над брамою, як це ми бачимо у Троїцькій брамі

⁵ Така порода пісковику зустрічається в межах Києва над Дніпром у третинних покладах під червоною глиною. Вона є і на Замковій горі (Киселівці).

⁶ В. В. Хвойка, Древние обитатели Среднего Приднепровья, К., 1913, стор. 66.

Києво-Печерської лаври. Тут же трапився плескуватий кусок світло-ріжевого розчину із згладженою з одного боку поверхнею, яка буває на оштукатурених стінах будівель.

Ширина виявленої на тротуарі кладки фундаменту дорівнює 2,3 м. Кладка залягає на глибині 2 м від сучасної поверхні. На відстані 6 м від цієї кладки у траншеї, прокладеній поперек вулиці, зустрілася друга подібна бутова кладка, теж складена з каменів пісковику. Вона починається

Рис. 4. Бутова кладка східної частини фундаменту брами у теплофікаційній транші 1940 р.

налася на глибині 0,65 м від сучасної поверхні (серед вулиці трохи підвищеної) і сягала 1,5 м. Камені були добре пригнані один до одного і не скріплени вапном (рис. 5). Між каменями цієї кладки зустрічалися уламки також стародавньої цегли і куски розчину X—XII ст. Наявність їх тут можна пояснити тим, що в наші часи при проведенні тих чи інших будівельних робіт (прокладення водопровідних труб, теплофікаційних траншей) була пошкоджена перша кладка і цегла з неї потрапила в нескріплену бутову кладку.

Крім того, браму добудовували та перебудовували в минулі часи внаслідок її пошкодження під час ворожих нападів.

Поруч з обома виявленими кладками контури траншей, які у свій час було проложено для закладення цих фундаментів, не простежувались. Траншеї були розширені до 2,1 м, очевидно, під час розкопування фундаментів у 1913 р., коли «розкопки провадилися траншеєю навколо фундаментів»⁷.

У 1940 р. між обома фундаментами брами було виявлено дерев'яну вимостку пізнішого часу, яка складалася з соснових деревин, покладених поперек проїзду. Дерево збереглося досить добре. Його товщина в діаметрі від 10 до 15 см. Ця вимостка лежала на глибині 0,85 м від сучасної поверхні, а під нею на глибині 1,05 м було виявлено залишки другої дерев'яної вимости — помосту з товстих дубових дощок, що лежали вздовж проїзду брами. На дерев'яній вимостці в землі знайдено невелику срібну литовську монету — полугрош 1563 р. Сігізмунда II

⁷ В. Стефанович, З археологічних розвідкових розкопок 1913 року в Києві, Наукові записки ІМК, кн. 5-6, К., 1935, стор. 189.

Августа, яка трохи обламана, а також незначний фрагмент посудини з голубою поливою.

Під дерев'яними вимостками земля була темна, насипна, добре збита, з золистими прошарками. В ній трапилися фрагменти глиняного грубого посуду IX—X ст., фрагменти посуду з лінійним орнаментом XI—XII ст., уламки тонкої (товщиною 2,5 см) плиточної цегли, уламок невиразної залізної речі, а біля другої кладки зустрілася велика ручка амфори київського типу.

Рис. 5. Бутова кладка західної частини фундаменту брами у теплофікаційній траншее 1940 р.

Насипна земля під вимостками сягала глибини 1,75 м, нижче починається материковий лес. Вимостки теж були пошкоджені прокладкою водопровідних труб.

Таким чином, обома траншеями, прокладеними вздовж (1935 р.) і попереck (1940 р.) Володимирської вулиці, встановлено, що фундаменти обох стін брами охоплюють площу, що в плані має майже чотирикутну форму розміром 10×10,6 м⁸. Ці розміри цілком збігаються з даними розкопок 1913 р. Такому плану фундаментів відповідає вигляд брами, що його подано на плані Києва 1695 р., де на межі міста Володимира і міста Ярослава стоїть брама з невеликим проїздом, помітним у середній частині її фасаду⁹.

Розглянута брама є компонентом фортифікаційного спорудження часів Київської Русі. В антураж цієї брами входили земляні вали, що тяглися по обидва її боки. Перед валами проходив рів, через який перед брамою було перекинуто підйомний міст, як це показано на плані

⁸ І. Самойловский, Археологичні спостереження під час земляних робіт на території Києва у 1935 і 1940 рр., Науковий архів Інституту археології АН УРСР. Фундаменти лежать не косо, як дехто гадає, а прямо по осі Володимирської вулиці, як це помітно на фото 1935 р. (рис. 2) і на плані Києва 1695 р. Від брами вулиця прямувала до площини, що називалася «Бабій торжок» і знаходилася біля Десятинної церкви. Виявлені фундаменти брами розташовані на відстані 6,5 м від стіни будинку № 11 по Володимирській вулиці і на відстані 16,5 м від скоченого рогу цього будинку, що виходить на Велику Житомирську вулицю. Під час прокладання теплофікаційних труб Інститутом археології АН УРСР було вжито заходів для охорони фундаментів цієї видатної пам'ятки стародавнього цивільного будівництва і нижню частину кладки виявленого фундаменту в обох пунктах збережено.

⁹ «План Києва, составленный в 1695 г.», Издание Киевской комиссии для разбора древних актов, К., 1893.

древнього Києва М. Закревського (атлас «Київ», лист 5). Міст через рів перед цією брамою згадується у літопису під 1068 і 1147 рр.¹⁰ Сліди цього рову було виявлено у 1911 р. по Великій Житомирській вулиці у садибі № 6а¹¹. У 1949 р. перед фундаментами брами по тій самій вулиці при проведенні газопроводу було простежено контури рову протягом 10 м.

Від ранньофеодальних часів у Києві збереглося ще дві проїзні брами, з якими можна порівняти розглянуту браму. Це Троїцька брама Києво-Печерської лаври і «Золота брама». Можна гадати, що композиція старокиївської міської брами послужила зразком для обох цих брам.

И. М. САМОЙЛОВСКИЙ

ГОРОДСКИЕ ВОРОТА X в. В КИЕВЕ

Резюме

От этих ворот, через которые въезжали в город Владимира, до нашего времени сохранились только фундаменты. Они находятся под заасфальтированной мостовой в старой части Киева рядом с домом № 11 по Владимирской улице. Фундаменты обеих стен ворот охватывают площадь, имеющую в плане почти четырехугольную форму, размером 10×10,6 м.

Киевские ворота города Владимира датируются X в., они представляют собой монументальный архитектурный памятник времен Киевской Руси.

---

¹⁰ Летопись по Ипатьевскому списку, СПб., 1871, стор. 247, 120, 121.

¹¹ Київські збірники історії і археології, побуту і мистецтва, зб. 1, К., 1931, стор. 100.

С. Р. КІЛІЄВИЧ

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ БІЛЯ с. ЖОВНИН¹

Влітку 1957 р. експедиція Інституту археології АН УРСР провадила розвідкові розкопки на древньоруському городищі біля с. Жовнин, Градицького району, Полтавської області².

Це городище розташоване в урочищі Палянівщина на правому березі р. Сули на відстані 2 км від с. Войнська Гребля. Воно має підково-

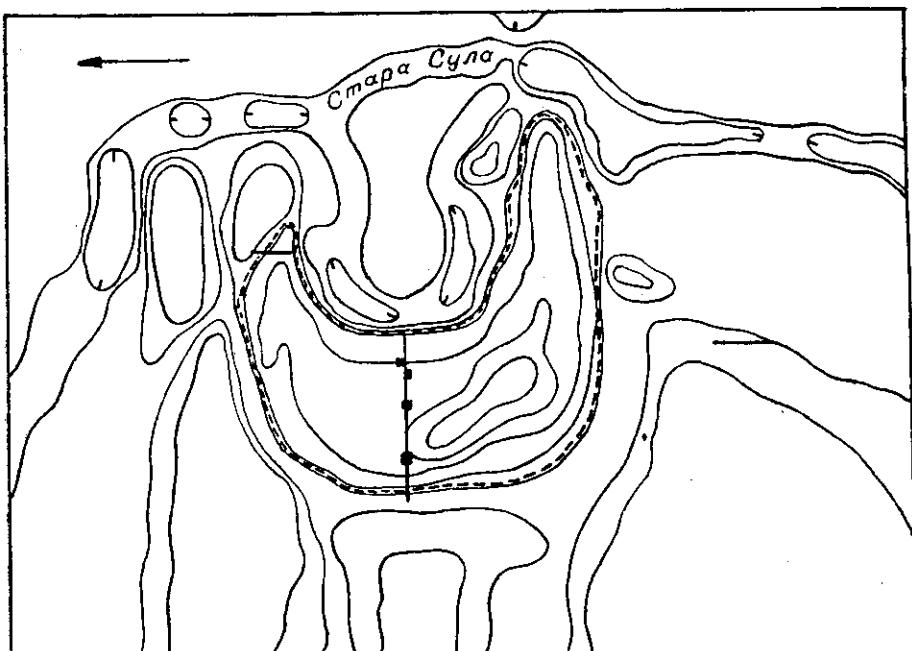

Рис. 1. План городища на урочищі «Палянівщина» біля с. Жовнин.

подібну форму і омивається з східної сторони старим руслом р. Сули, а з півночі, півдня та заходу оточене штучним ровом у вигляді півкола (рис. 1). Глибина рову від сучасної поверхні городища — 1—1,5 м; спочатку він мав глибину понад 2 м, ширину в нижній частині 2 м, у верхній — 4,5 м. Слідів насипу, які б свідчили про наявність валу, не

¹ Тепер цей район затоплений Кременчуцьким морем.

² В роботі експедиції брали участь наукові співробітники Інституту археології АН УРСР В. І. Довженок (керівник експедиції), Ф. Б. Копилов, М. П. Кучера і науковий співробітник Київського державного історичного музею С. Р. Кілієвич.

виявлено. Площа городища — 2,9 га (з півночі на південь 240 м, з сходу на захід 106 м), поверхня його відносно рівна. На зораній землі в багатьох місцях виступали плями жовтої та світло-сірої глини, можливо, ще викиди з ям та житлових споруд. Знахідки на городищі незначні — це в основному кераміка XI—XIII ст., залізний шлак та кістки тварин.

До західної і південної частин городища примикає поселення, що простежується по знахідках кераміки, уламках печини, кістках тварин. Воно простягається вздовж берега старого русла р. Сули на відстань до 300 м і оточене улоговою. Ширина поселення на захід від берега Сули — близько 100 м. В обвали берега виявлено культурний шар часів Київської Русі: кераміку XI—XIII ст., залізний шлак, кістки тварин. Далі на захід, на відстані 1 км від городища, на піщаних горбах розташувався могильник, сучасний городищу.

З метою виявлення культурного шару і встановлення наявності будівельних об'єктів на території городища було закладено дві траншеї та два шурфи. Траншея № 1 перетинала городище з сходу на захід, траншея № 2 проходила через його північно-східну частину. Шурфи були закладені в південно-східній частині городища. Третю траншею заклали на поселенні. Невеликі розкопки проведено і на могильнику. Всього було розкопано територію площею 240 м² (рис. 1).

Закладкою траншеї № 1 виявлено, що під зораною поверхнею на глибині 0,6—1,8 м залягає шар чорного гумусу з вкрапленням печини, вугілля, попелу і знахідками кераміки XI—XIII ст., кісток тварин, невеликої кількості залізного і керамічного шлаку та деяких залізних виробів. Під гумусом лежить глинисто-валняковий білій материк.

Траншея № 1 пересікла кілька ям різних розмірів і два житла. Для встановлення характеру житлових споруд і окремих ям на місці їх виявлення були закладені невеликі розкопи. В розкопах № 1 і 4 були виявлені ями від будівель господарського призначення. В них знайдено кераміку XI—XIII ст., деталі залізного трубчастого замка, уламки залізної коси, кістки тварин.

В розкопі № 2 на глибині 0,95—1 м були простежені контури напівземлянки (№ 1). Земля в її заповненні чорна, гумусна з незначними вкрапленнями печини. Виявлено кераміку XI—XIII ст. та кістки тварин. Напівземлянка прямокутної форми, розміром 2,9×2,8 м. Стіни її були заглиблені в материкову глину на 0,65 м. В південно-східному кутку знаходилася округла піч, черінь якої діаметром 0,85 м підвищувався на 0,12 м над долівкою. Майже посередині житла було виявлено дві невеликі ямки, очевидно, від дерев'яних стовлів (рис. 2). У заповненні напівземлянки знахідок було дуже мало — кілька уламків кераміки XI—XIII ст., кістки тварин.

Друга напівземлянка була відкрита в розкопі № 3. Вона мала чотирикутну форму (розміри її точно встановити неможливо внаслідок часткового зруйнування більш пізньою ямою). В південно-західному кутку знаходилась вирізана в материковій глині піч грушоподібної форми, розміром 1,6×1,6 м. Піч зроблена вище рівня долівки на 0,22 м. Знахідки аналогічні знахідкам першого житла.

У траншеї № 2 майже нічого не знайдено.

Розкопки городища показали, що в його культурному шарі кераміки значно менше, ніж на багатьох інших древньоруських городищах, зокрема на городищі біля с. Воїнська Гребля. Вона відноситься тільки до періоду Київської Русі. За аналогією з керамічними комплексами інших городищ і поселень Київської Русі кераміку даного городища можна розділити на три групи. До першої групи належать уламки глиняних горщиків, виготовлених на гончарному колі з добре відмуленої глини рівномірного обпалення (рис. 3, 1, 2). Своєю формою ці гор-

щики нагадують посуд курганного типу X—XI ст. Вінця їх відігнуті назовні і закруглені.

Другу групу становить посуд з досить гладкою поверхнею, виготовлений з глини сірого, світло-сірого і жовтого кольорів (рис. 3, 3, 4, 5). Вінця дуже відігнуті назовні у вигляді валика або бортика, з внутрішнього боку вони загладжені. Орнамент на стінках посуду має вигляд прямих або хвилястих ліній. Зустрічаються також нігтьові защипи. Кераміка цієї групи є немовби переходною від першої групи до третьої. Датується вона приблизно XI—XII ст.

Третя група кераміки близька до другої групи і відрізняється від неї лише профілем вінця (рис. 3, 6, 7, 8). Вінця цієї групи дуже відігнуті назовні, по їх краю з внутрішнього боку проведена глибока боро-

Рис. 2. Залишки напівземлянки № 1 на городищі біля с. Жовнин.

зенка. Іноді у верхній частині вінець зроблені насічки. З зовнішнього боку вінця загнуті у вигляді валика або своєрідного бортика, який іноді плавно переходить в дуже профільовану шийку посудини. На городищі кераміка цієї групи переважає. Її слід датувати XI—XIII ст.

В цілому кераміка городища типова для багатьох древньоруських міст, зокрема Києва, Чернігова, Переяслава, Вишгорода, Білгорода та ін.

На городищі зустрічається також кераміка з штампованим орнаментом (рис. 3, 9), характерним для більш північних районів Русі — Новгорода, Ладоги, Рязані, Мінська та ін. Посуд з таким самим орнаментом виявлено і на городищі біля с. Воїнська Гребля.

Інтерес викликають клейма на дензях посуду (рис. 3, 10, 11, 12, 13, 14, 15). Вони мають різну форму: подвійного кола, хреста, вписаного в коло, кола, заповненого сіткою, колеса з спицями і т. п.

Аналогічні клейма зустрічаються в Києві, Вишгороді, Переяславі, Новгороді, Рязані та інших містах.

Серед інших матеріалів у невеликій кількості знайдені уламки амфор з високими ручками, половина залізних пружинних ножиць, уламок скляного браслета, заготівки кістяних виробів, кілька кусків червоного шиферу та ін.

Рис. 3. Кераміка з городища біля с. Жовнин.

Великий інтерес викликає кістяний предмет (рис. 4), який за формою нагадує порохівницю XVII ст. На поверхні його є зображення знака Рюриковичів. Подібні кістяні вироби, але без знаків, знайдені також на городищах Войнська Гребля та Вишгород.

На території поселення на відстані 0,5 км на південь від траншеї № 1 була закладена розвідувальна траншея № 3 (довжиною 40 м), орієнтована з півночі на півден. Ніяких будівельних об'єктів на поселенні не виявлено. Культурний шар в цьому місці, як і на городищі, дуже бідний знахідками. Зустрічаються лише поодинокі уламки кераміки XI—XIII ст. та кістки тварин.

Дослідження могильника, залишки якого були виявлені в ярі на відстані 500 м на південний схід від хут. Панського, показали, що в період Київської Русі на його місці був невеликий горб. За межі горба

Рис. 4. Кістяний предмет із зображенням знака Рюриковичів з городища біля с. Жовнин.

могильник, певно, не поширювався. Під дією вітру, а також води (вода заливала це місце кілька разів) горб поступово зник і на його місці утворився неглибокий піщаний яр з пологими схилами розміром 25 × 50 м. Від поховань збереглися людські кістки — щелепи, черепи, руки і ноги, розкидані по дну та по схилах яру.

На основі дослідження городища можна зробити висновок, що воно існувало недовгий час. Бідність культурного шару, відсутність інвентаря в житлах свідчить про те, що люди, які населяли це городище, в результаті якихось обставин покинули його. Територія городища більше не заселялась. Це підтверджується відсутністю знахідок більш пізнього часу.

Наявність невеликої кількості кераміки X—XI ст. свідчить про те, що в X—XI ст. на даному місці було, очевидно, невелике поселення, яке в XIII ст. переросло в городище.

Цікаво відзначити, що в 1961—1963 рр. науковим співробітником Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії АН УРСР В. Д. Дяденком і науковим співробітником Інституту археології АН УРСР В. К. Гончаровим під час спаду води в Кременчуцькому морі було відкрито сліди древньоруського городища в центральній частині колишнього с. Жовнин. До городища примикав населений посад, за яким знаходився великий безкурганний могильник з похованнями, що датуються інвентарем X—XII ст.

Серед типових знахідок періоду Київської Русі — кераміки, металевих виробів — зустрічаються височні кільця радимичів та уламки кераміки з штампованим орнаментом.

Поряд із знахідками Х—XIII ст. зустрічається кераміка і монети XVI—XVIII ст. Очевидно, це городище продовжувало існувати і в більш пізній час.

В літопису розповідається про боротьбу Володимира Мономаха з мінським князем Глібом. На боротьбу з Глібом Володимир закликав усіх своїх синів, в тому числі і Ярополка, Переяславського князя, який разом з братом Давидом взяв місто Дрютеск. В літопису під 1116 р. говориться: «Ярополк Володимирич сруби город Желни Дрючаном их же полони»³. Ярополк, певно, переселив полонених міста Дрютеска (Дрючан) в побудоване ним місто Желні.

Літопис не повідомляє, де саме знаходилося місто Желні, але можна припустити, що десь на кордоні з степом. Будівництво міст і заселення прикордонних з степом районів відоме ще за часів Володимира Святославовича.

Можливо, що елементи штампу в орнаментації посуду, знайденого на цих городищах і характерного для більш північних районів Русі, були принесені дрючанами.

В. Ляскоронський писав про ряд укріплених древньоруських міст по течії річок, що межують із степом. Серед інших він згадує місто Жовнин (Желні)⁴ на правому березі р. Сули.

Невідомо, яке саме з двох вищезгаданих городищ він мав на увазі, ототожнюючи його з містом Желні.

Цілком можливо, що в назві села Жовнин частково збереглась назва древньоруського міста Желні.

С. Р. КИЛИЕВИЧ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАСКОПКИ У с. ЖОВНИН

Резюме

Летом 1957 г. Жовнинский отряд Кременчугской археологической экспедиции Института археологии АН УССР под руководством В. И. Довженка произвел археологические исследования древнерусского городища у с. Жовнин, Градижского района, Полтавской области.

Городище расположено на правом берегу р. Сулы в 2 км от с. Волинская Гребля и в 1 км к юго-востоку от хутора Панского на урочище «Паллянивщина». К городищу примыкает поселение и могильник того же времени.

В результате раскопок на городище были открыты ямы от хозяйственных построек и жилища полуземляночного типа прямоугольной формы. В жилищах хорошо сохранились глинобитные печи и ямки от деревянных столбиков. Культурный слой городища содержит очень мало вещей. Весь материал — керамика, металлические и костяные изделия — датируется X—XIII вв. Бедность культурного слоя, отсутствие всякого инвентаря в жилищах говорит о том, что жители городища вследствие каких-то обстоятельств в свое время покинули его. Территория городища больше не заселялась. Это подтверждается полным отсутствием находок более позднего времени.

³ Полное собрание русских летописей, т. I, Л., 1962, стор. 291.

⁴ В. Ляскоронский, История Переяславской земли с древнейших времен до половины XIII ст., К., 1903, стор. 150, 266.

В 1961—1963 гг. в центре бывшего села Жовнин во время спада воды Кременчугского моря было обнаружено другое древнерусское городище с посадом и бескурганным могильником X—XIII вв. Наряду с типичным древнерусским инвентарем на городище встречается керамика и монеты XVI—XVIII вв. По-видимому, это городище продолжало существовать и в более позднее время.

Неизвестно, какое именно из двух вышеуказанных городищ имел в виду В. Ляскоронский, отождествляя его с древнерусским городом Желни.

Вполне вероятно, что в названии села Жовнин сохранилось в несколько измененном виде название существовавшего в X—XIII вв. древнерусского города Желни.

Г. М. ШОВКОПЛЯС

НАЙДАВНІШІ ШАШКИ І ШАХИ З КИЄВА

Загальновідомі і дуже поширені в наш час гри в шашки і шахи мають східне походження. Шашки, як вважають, вперше з'явилися в стародавньому Єгипті, а шахи — в давній Індії.

На територію України найдавніші шашки проникли через античні міста Північного Причорномор'я на початку нашої ери. Вони були знайдені на горі Мітридат в Пантікапеї¹ та Херсонесі Таврійському². В Середньому Подніпров'ї скляні шашки були виявлені в могильнику черняхівської культури III—IV ст. н. е. в м. Переяславі-Хмельницькому Київської області³.

Гра в шашки в Києві засвідчена в епоху Київської Русі. Найдавніші скляні шашки на території міста знайдені серед різноманітних речей (бойової сокири, меча, срібних блях, арабських монет), що супроводжували поховання багатого воїна-дружинника X ст., виявлене під час земляних робіт на розі сучасних вулиць Рейтерської і Чкалова в 1900 р. Шашок було знайдено понад десять. Чотири з них потрапили до колекції В. Е. Гезе, дві з яких були опубліковані⁴.

Всі вони круглі в діаметрі (блізько 2 см), трохи видовжені, з плоским нижнім кінцем і сферичним верхнім. Висота їх 2,5 см. Три з них виготовлені з темно-зеленого скла (рис. 1, 1—3), четверта — з світло-зеленого скла і прикрашена чорною спіраллю (рис. 1, 4).

Дві шашки діаметром блізько 3 см походять з розкопок І. А. Хойновського на Володимирській вулиці, 1 у 1892 р. Дослідник датував їх X ст.⁵ Одна з них виготовлена з глини і вкрита поливою. Вона має вигляд плоского диска з піднятим краєм (рис. 1, 5). Друга — кістяна, у вигляді такого ж диска з круглим заглибленням в центрі. Зверху шашка орнаментована заглибинами, розташованими у вигляді трьох груп з чотирьох ямочок кожна та трьох подвійних кіл з крапкою в центрі (рис. 1, 7). Кругла дисковидна кістяна шашка діаметром 3,4 см з невеликим отвором в центрі, прикрашена зверху орнаментом у вигляді

¹ Н. Н. Ростовцев, Древние костяные шашки на юге России, ИАК, вып. 10, СПб., 1904, стор. 123.

² К. К. Косяшко-Валюжинич, Отчет о раскопках в Херсонесе в 1901 г., ИАК, вып. 4, СПб., 1902, стор. 109; В. Д. Блаватский, Античная археология Северного Причерноморья, М., 1961, стор. 127.

³ В. К. Гончаров, Е. В. Махно, Могильник черняхівського типу біля Переяслав-Хмельницького, Археологія, т. XI, К., 1957, стор. 134, 136, табл. II, 1.

⁴ В. Е. Гезе, Заметка о некоторых киевских древностях, Записки отделения русской и славянской археологии, т. VII, вып. 1, СПб., 1905, стор. 143—146, рис. 91, 95; Б. И. и В. Н. Ханенко, Древности Приднепровья, вып. V, К., 1902, табл. XX, 1273, 1274. Три зберігаються в Київському державному історичному музеї (далі — КДІМ), № 4552/505—507.

⁵ И. А. Хойновский, Раскопки велиокняжеского двора в Киеве, К., 1893, стор. 75, табл. XIV, 138, 139.

рельєфного валика та врізного кола з п'ятьма маленькими кружечками з крапкою в центрі (рис. 1, 8), знайдена в культурному шарі з речами XI ст. по Володимирській вулиці, 7/9 під час розкопок, здійснених під керівництвом В. К. Гончарова у 1955 р.⁶ Половина круглої кістяної шашки діаметром 3 см з отвором в центрі, орнаментована зверху чо-

Рис. 1. Шашки.

тирма загиблими колами, була знайдена в 1933 р. на горі Киселівці (рис. 1, 9)⁷. Вірогідніше з Києва походить також кістяна шашка у вигляді диска діаметром 3 см, прикрашена зверху різьбленим з кількох кіл (рис. 1, 6), опублікована у свій час разом з іншими кістяними виробами із зазначенням місця знахідки «Київ і Київська область»⁸. Можливо, саме вона є тією «кістяною шашкою», що була знайдена В. В. Хвойкою в Києві поблизу Десятинної церкви⁹. Всі кістяні шашки виготовлені на токарському верстаті і подібні до сучасних.

Шахи на території України, зокрема в Києві, також з'явилися в епоху Київської Русі. Кістяні шахові фігурки, як і шашки, знайдені в найдавніших частинах території міста. Так, на Старокиївській горі (вул. Володимирська, 2) під час розкопок 1936 р. разом з великою кількістю інших кістяних виробів було знайдено і дві шахові фігурки. Одна з них має вигляд пустотілого циліндра висотою 2 см з перехватом у верхній частині (рис. 2, 5)¹⁰. Друга — у вигляді триярусної башти висотою 4 см і діаметром основи 2,4 см. Верхній кінець частково відламаний (рис. 2, 3)¹¹.

⁶ КДІМ, № в 4624/57.

⁷ КДІМ, № с 68404.

⁸ Б. І. и В. Н. Ханенко, вказ. праця, стор. 56, табл. XXXIV.

⁹ Інвентарна книга археологічного відділу музею, стор. 393, № 14763.

¹⁰ КДІМ, № в 8/8618.

¹¹ КДІМ, № в 8/8619.

Близькі аналогії цій шаховій фігурці знайдені також в древньоруських містах Друцьку¹² та Новгороді на Ярославому дворищі¹³.

З території старого міста походить і випадкова знахідка шахової фігурки циліндричної форми, висотою 3,8 см, діаметром 3,5 см. Спереду фігурка має частковий округлий зріз на верхньому кінці. В середині

Рис. 2. Шахи.

останнього є невеликий шиповидний виступ. У нижній частині фігурка орнаментована двома паралельними загибленими лініями, а на решті поверхні — вічкастим орнаментом з одиночних та потрійних кружечків з крапкою всередині (рис. 2, 8)¹⁴. За своєю формою вона близька до деяких арабських кістяних шахових фігур VIII—IX ст.¹⁵ Разом з тим орнамент київської фігурки є типовим для древньоруських кістяних виробів. Подібні орнаментовані кістяні фігурки відомі з польського міста Саноміра, де вони були виявлені в культурному шарі XI—XIII ст.¹⁶

Напевно, шаховими є й дві фігурки, подібні за формою і майже однакові за розмірами (очевидно, пішаки), що походять з розкопок

¹² И. М. Линдер, Шахматы на Руси, М., 1964, стор. 67, рис. а.

¹³ А. В. Арциховский, Новгородская экспедиция, КСИИМК, вип. 27, М.—Л., 1949, рис. 44а.

¹⁴ КДІМ, № в 358.

¹⁵ И. М. Линдер, вказ. праця, стор. 16, рис. б.

¹⁶ E. Gąsowska, Wczesnośredniowieczne szachy z Sandomierza, Archeologia Polski, t. IX, z. 1, Wrocław—Warszawa—Kraków, 1964, стор. 152, рис. 1, 2.

В. В. Хвойка на Старокиївській горі. Вони овальні в перерізі, висотою 2,8 та 3,1 см, їх верхні кінці зрізані з обох боків навскіс до центру (рис. 2, 6, 7) ¹⁷.

Невелика шахова фігурка висотою 3 см на високій круглій підставці з плоскою вертикальною верхньою половиною і з отвором в центрі ¹⁸ походить з гори Киселівки (рис. 2, 1). Звідти ж з розкопок 1932 р. походить й інша шахова фігурка з високою (2 см) циліндричною нижньою частиною, прикрашеною двома заглибленими та однією рельєфною смужками, і звуженою верхньою частиною, висотою 4 см, діаметром нижньої частини 2,6 см (рис. 2, 4) ¹⁹. Дещо подібна до неї фігурка була знайдена в древньоруському місті Гродно ²⁰.

Всі документовані київські кістяні шахові фігурки походять з культурного шару епохи Київської Русі, здебільшого XII—XIII ст. Точніше датування їх, зокрема віднесення до більш раннього часу, за станом наявних джерел, неможливе. Більшість фігурок виготовлена на токарському верстаті. Вони знайдені в місцях розташування кісткорізних майстерень. Тричленна фігурка висотою 2,4 см на круглій нижній підставці знайдена в околицях Києва — в культурному шарі стародавнього Вишгорода (XI—XIII ст.) під час розкопок 1936 р. (рис. 2, 2) ²¹.

За останні роки різноманітні шахові фігурки XI—XV ст. стали відомі і з ряду інших древньоруських міст — Новгорода ²², Гродно, Друцька і Волковиська ²³ та городища біля с. Ніколо-Ленівець, Калузької області ²⁴. Відомі вони також з території Польщі ²⁵.

Серед кількох десятків шахових фігурок з Новгорода переважна більшість виготовлена з дерева. Не виключено, що і в Києві були дерев'яні шахові фігурки, але через несприятливі умови збереження дерева в київському ґрунті вони не дійшли до наших днів.

Мабуть, до дещо пізнішого часу (XIV—XVII ст.) відноситься надзвичайно цікава триярусна кістяна шахова фігурка висотою 6,5 см і діаметром 3,5 см, знайдена на горі Киселівці (рис. 2, 9) ²⁶.

Можна сподіватись, що дальші археологічні дослідження на території Києва значно збагатять колекцію стародавніх шашок і шахових фігурок — свідків високої культури його давнього населення.

А. М. ШОВКОПЛЯС

ДРЕВНЕЙШИЕ ШАШКИ И ШАХМАТЫ ИЗ КИЕВА

Резюме

Игры в шашки и шахматы имеют восточное происхождение. На территорию Украины древнейшие шашки проникли в начале н. э. через

¹⁷ КДІМ, № в 3621, в 3622.

¹⁸ Б. И. и В. Н. Ханенко, вказ. праця, табл. XXXVI в. Збереглася лише нижня частина, КДІМ, № в 2050/18.

¹⁹ КДІМ, № в 12/1606.

²⁰ Н. Н. Воронин, Древнее Гродно, МИА, № 41, М., 1954, стор. 173, рис. 93 б.

²¹ Вона опублікована як «предмет невідомого призначення, можливо, п'ята від веретена». Див. В. Й. Довженок, Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода, Археологія, т. III, К., 1950, табл. VII, 4. Зберігається в КДІМ, № в 4/994.

²² Б. Колчин, И. Линдер, Шахматы в древнем Новгороде, «Шахматы в СССР», 1961, № 8.

²³ В. П. Даркевич, Древнерусские шахматы, «Наука и жизнь», 1962, № 8; Б. А. Колчин, К итогам работ Новгородской археологической экспедиции (1951—1962), Краткие сообщения Института археологии, М., 1964, вып. 99, рис. 8.

²⁴ Т. Н. Никольская, Городище у дер. Николо-Ленивец, СА, 1962, № 1, стор. 237, рис. 11, 7.

²⁵ Е. Гассовска, вказ. праця, стор. 148—169.

²⁶ КДІМ, № в 2050/186.

античные города Северного Причерноморья (Пантикалей и Херсонес). В Киеве они засвидетельствованы в эпоху Киевской Руси. Наиболее древние шашки в Киеве найдены в погребении воина-дружинника X в. Они изготовлены из цветного стекла. Костяные и глиняные шашки встречены в ряде пунктов древнего города. Все они круглые в плане, конические и плоские. Костяные шашки изготовлены на токарном станке.

Шахматы, найденные в Киеве, также относятся ко времени древней Руси. Все они костяные, в большинстве изготовлены на токарном станке, нижняя часть — круглая подставка, верхняя имеет вид различных фигур. Встречены они в древнейших районах Киева — на Старокиевской горе и Киселевке в культурном слое эпохи Киевской Руси (в большинстве XII—XIII вв.), в местах расположения косторезных мастерских. Шахматные фигурки из кости и дерева встречены в ряде других древнерусских городов — Новгороде, Гродно, Друцке и Волковыске.

Найдки шахмат и шашек свидетельствуют о высокой культуре городского населения в эпоху Киевской Руси.

М. П. КУЧЕРА

СЕРЕДНЬОВІЧНЕ ГОРОДИЩЕ БІЛЯ с. СОКІЛЬЦІ НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ

Матеріальна культура післямонгольського періоду на території УРСР вивчена дуже слабо. Особливо це стосується часу безпосередньо за древньоруським періодом, коли західноруські землі, спустошені татарами-монголами, стали об'єктом загарбань сусідніх Литви і Польщі. Саме в цих тяжких умовах почався складний процес формування української народності, яка через століття пронесла почуття історичної єдності з братніми російським та білоруським народами. На жаль, археологічний матеріал цього часу досі не привертав належної уваги дослідників.

Розкопками Сокілецького городища, яке існувало з XIV до XVII ст., одержані нові відомості про характер матеріальної культури Побужжя в період середньовіччя. Це городище знаходилось на Брацлавщині у східній Подолії, яка саме з XIV ст. починає відігравати активну роль в історичних подіях.

Городище біля с. Сокільці, Гайсинського району, Вінницької області, займає підвищену частину вузького скелястого горба з крутими схилами, розташованого в заплаві Південного Бугу на острові, утвореному роздвоєнням русла ріки (рис. 1). Площа острова — понад 15 га. Довжина горба разом із схилами — 115 м; довжина площадки городища, яка займає південно-східну половину горба, — 45 м; ширина більшої частини 10—13 м. Загальна площа поверхні городища — 532 м², висота над рівнем острова — 11 м. В північно-західному куті городища зберігся в'їзд у вигляді зрізаного на схилі спуску шириною 9—10 м (рис. 2).

В зв'язку з будівництвом Ладижинської ГЕС і передбаченим затопленням городища в 1957 р. тут були проведенні розвідкові розкопки Бузькою експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом В. М. Даниленка. Зачисткою в окремих місцях країв площадки, про кладенням поперечної траншеї в південній частині і трьома шурфами в північній частині городища (рис. 2) було встановлено наявність згорілих дерев'яних конструкцій, каміння і перепаленої глини в нижній частині культурного шару і залишків частоколу по краю площадки в верхній його частині. Виявлений речовий матеріал указував на те, що життя на городищі існувало довгий час¹.

В 1961 р. для дослідження городища було організовано групу під керівництвом автора цієї статті з участю старшого лаборанта Г. І. Ли-

¹ В. Н. Даниленко, Отчет о работе Бугской экспедиции в 1957 г., Науковий архів Інституту археології АН УРСР.

сової. Для розкопок обрано південну частину площадки городища на довжину 20 м. Частина розкопу на південний схід від траншеї 1957 р. становила ділянку I, а північно-західна частина — ділянку II. На кожній ділянці по схилах городища було закладено ще по дві траншеї. Між західною і східною половинах розкопу, а також вздовж траншеї 1957 р. на західній половині ділянки I залишено бровку. Загальна площа розкопок — близько 360 м² (рис. 2).

Розкопками відкрито залишки укріплень двох будівельних періодів: XIV—XV і XVI—XVII ст. Характеристику їх подаємо в хронологічній послідовності. Перед будівництвом первісних укріплень була в першу

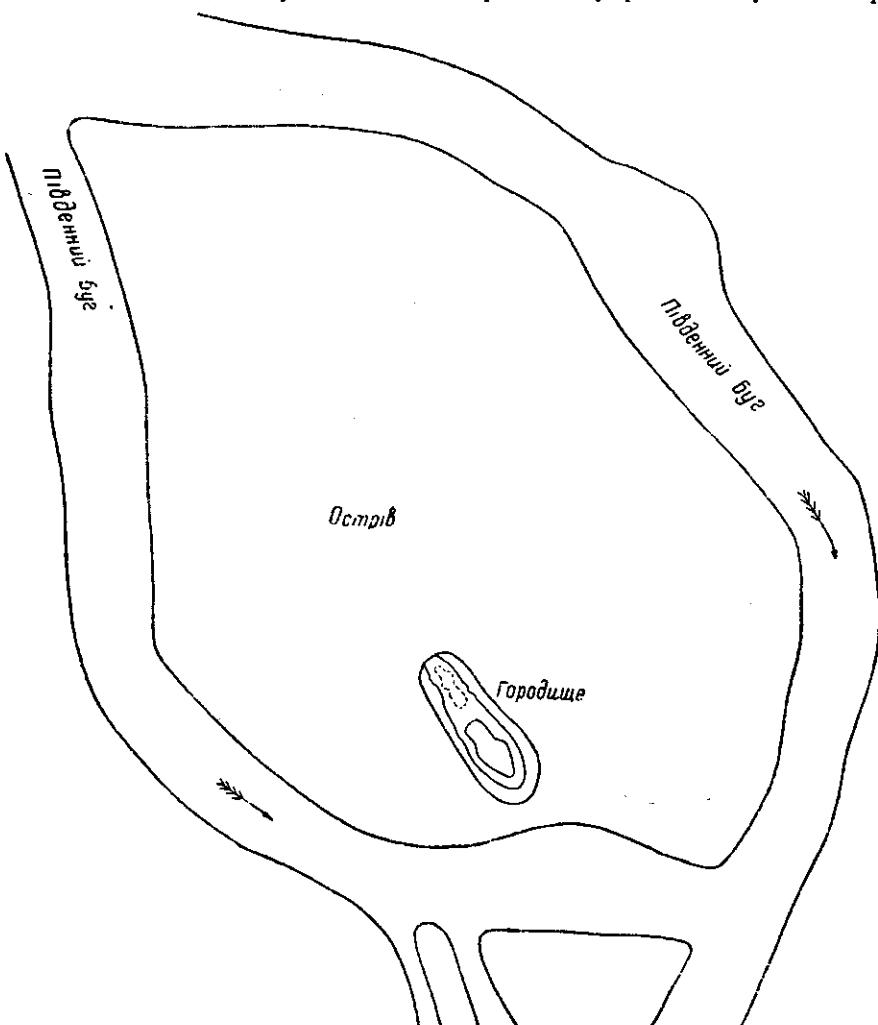

Рис. 1. Місцеположення городища біля с. Сокільці.

чергу підготовлена площадка. Жорствою (дрібні кусочки граніту), яка становить природне покриття поверхні скелі, були підсипані і вирівняні краї горба. Для запобігання сповзанню вони в небезпечних місцях були укріплені глинобитною підсипкою. Залишки такої підсипки відкрито на значному протязі по обох краях площадки (рис. 3). В багатьох місцях підсипка збереглася на висоту 40—80 см при ширині внизу 60—80 см, зверху — 40—60 см. Вона являє собою на західному краї дуже затверділу білу та червону глину, а на східному краї жовто-коричневу. Ця підсипка становила лише допоміжне кріплення країв городища і без-

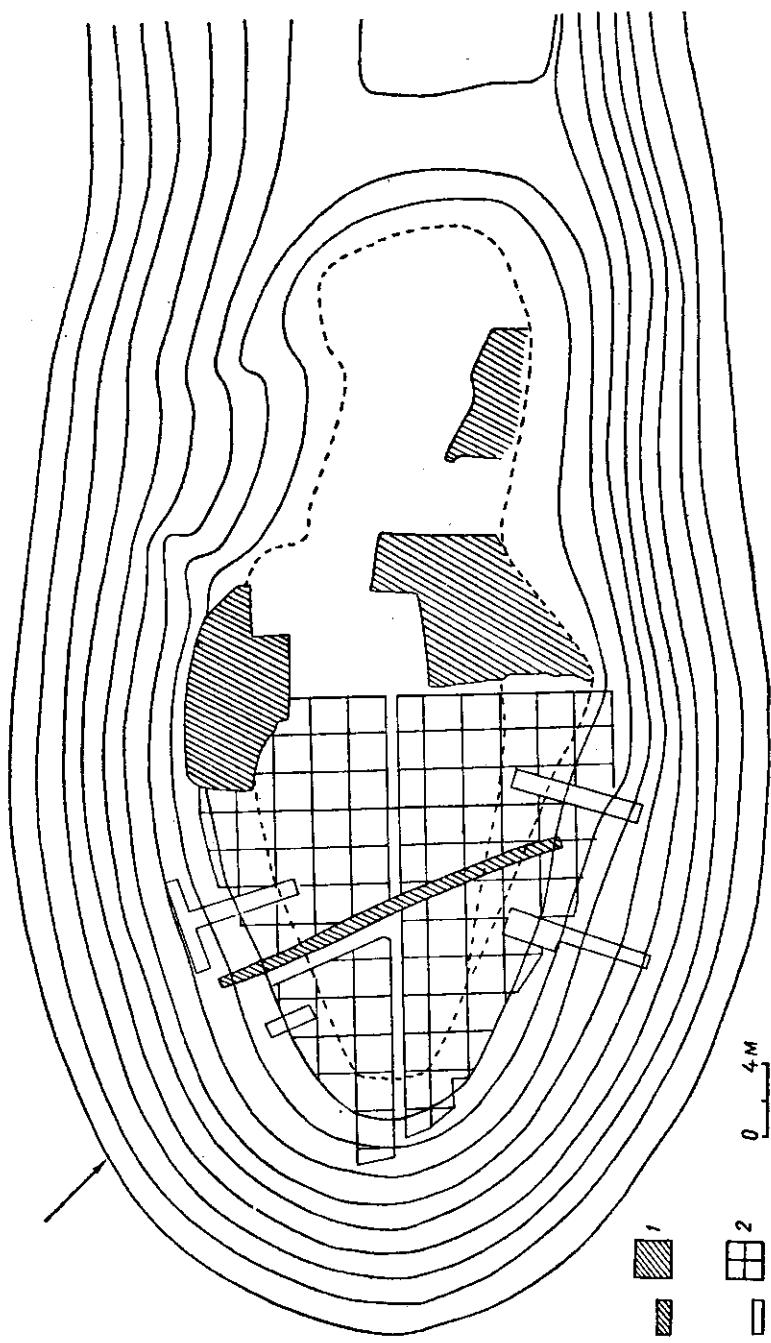

Рис. 2. План городища біля с. Сокільці.
1 — розкопки 1957 р.; 2 — розкопки 1961 р.

посередньо запобігала сповзанню жорстви, насыпаної перед нею в понижених місцях. Щоб підсилика не з'їхала вниз, зовні на схилі городища було покладено товстий шар глини. На західному схилі знаходилась світло-сіра супіщана глина. Шар цієї глини потужністю 80 см біля краю площинки вниз по схилу поступово зменшувався. Нерівний східний схил із значними природними загибліннями було присипано твердою білою глиною. Особливо багато глини було насыпано у великий западині на східному схилі в середній частині ділянки I. Закладена тут траншея довжиною 16 м показала, що у верхній частині схилу шар глини має потужність понад 2 м і залягає безпосередньо на скелі. Внаслідок цих робіт краї площинки вирівнялися, а схили городища стали більш крутішими; западини з нерівним скелястим дном, через які можна було попасті на городище, зникли. Але все ж таки площинка городища залишалася нерівною, вона понижувалась в поздовжньому напрямку до мисової частини і з середини до обох країв. Поверхню її становила материкова жорства². По західному краю цієї площинки було збудовано суцільний ряд житлово-гospодарських приміщень, які під час пожежі завалились і збереглися у вигляді нагромадження різних будівельних залишків (рис. 3, 4). Останні займали смугу вздовж краю площинки, ширину в середньому 4—4,5 м, товщиною до 1 м і складались з кількох нашарувань.

Знизу на материковій жорстві під будівельним завалом знаходився напівтухлявий світло-коричневий шар спресованих стеблин ситнику товщиною 8—10, а місцями 15 см. Потужність його зменшувалась в напрямку до середини площинки, сходячи нанівець перед внутрішнім краєм завалу. У зовнішній бік ситник поширювався безпосередньо до глинобитної підсипки по краю городища. В багатьох місцях, особливо зверху, він перегорів на попіл. Шар ситнику був перекритий перемішаним ґрунтом товщиною 40—50 см з попелу, сажі, роздавленого вугілля, скученням глини та суглинистого піску. Цей шар містив багато уламків глянняного посуду, кісток тварин, риб'ячої луски, замки, ключі, ножі, пряжки, бронзові округлі щитів, кістені, точильні бруски з каменю, кістяні шила, уламки скляного посуду та інші речі. Ці культурні залишки зустрічалися і у верхній частині ситнику, куди вони, очевидно, були втоптані ще тоді, коли споруди не були зруйновані. В двох місцях в завалі споруд були зустрінуті обвуглени зерна пшениці та жита. В місцях сильної пожежі перепалений ситник був перекритий роздавленим вугіллям, яке залягало смугами в різних напрямках. На ситнику і в горілому шарі над ним знайдено багато розрізного каміння, яке іноді утворювало окремі скучення. Вище знаходився шар перепаленої до червоного глини, яка покололася на окремі брили. Ця глина утворювала суцільне нагромадження товщиною в середньому 30—40 см, яке потоншувалось до країв завалу. Зустрічались глянняні брили з рівною поверхнею і відбитками тесаних деревин знизу, з відбитками всередині трави чи соломи, рвані з одного боку і ввігнуті чи опуклі з другого, невеликі уламки з слідами пруття, обмазка з стиків між двома округлими деревинами тощо. Місцями траплялась також необпалена глина. В багатьох випадках глянняні брили лежали з нахилом, іноді у вертикальному положенні, загиблюючись в нижні нашарування завалу. Шар

² Західна частина первісної площинки городища значно рівніша, ніж східна. Проте і в цій частині поверхня жорстви, що знаходилась під культурним шаром, понижується від середини площинки до краю на 40—50, а місцями на 80 см. В північній частині ділянки I і в південній частині ділянки II вздовж західного краю площинки є досить різке пониження, яке з'явилось внаслідок часткового зсування схилу. Про це свідчить напрямок глинобитної підсипки, яка в південному кінці, біля траншеї 1957 р., дещо з'їхала вниз і відхилилася назовні.

глини, що завалився зверху і поколювся, первісно не був випалений. Він випалився внаслідок пожежі. В горілому шарі під глиною, а по-декуди в її нижній частині знайдено серед вугілля та попелу близько 150 залізних цвяхів. З будівельних залишків під завалом вдалося розчистити в окремих місцях поздовжні та поперечні дубові деревини, округлі в перерізі або прямокутні (рис. 3). По внутрішньому краю заvalu на ділянці I, біля траншеї 1957 р., були розчищені залишки деревин, які походять, очевидно, від поздовжньої стіни споруд³. Зовнішня поздовжня стіна споруд, мабуть, прилягала в нижній частині до глиnobитної підсипки. В зв'язку з тим, що в другому будівельному періоді тут

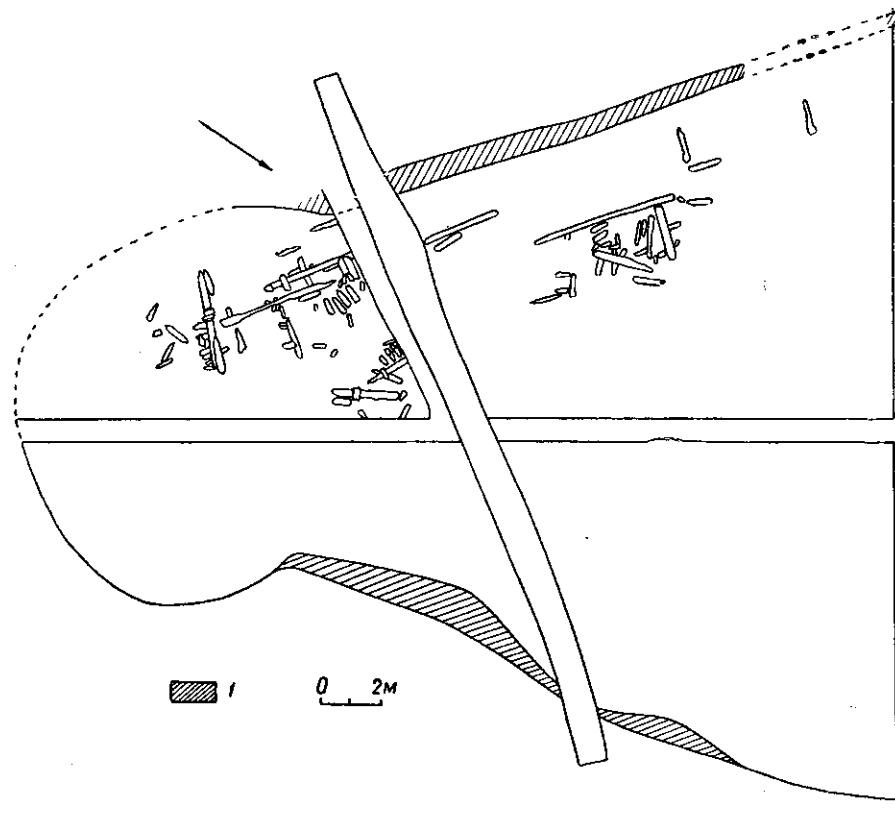

Рис. 3. Городище біля с. Сокільці. Залишки дерева із згорілих споруд.
1 — глиnobитна підсипка по краю площастика.

було прокопано рівчак для стовпів частоколу, залишки стіни майже не збереглися. Від неї походить лише вугілля, яке скрізь зустрічалось вздовж підсипки. На південному кінці підсипки, де рівчак не доходив до материка, від стіни чітко простежувались обвуглені нижні деревини. Залишки дубового вугілля знаходилися також на шарі перепаленої глини. На ділянці I на цьому шарі вдалося розчистити гнилу (частково обгорілу) поздовжню деревину, яка була дещо заглиблена в глині. Вище знаходились нашарування верхньої частини культурного шару, що належать до пізнішого часу. Мова про них йтиме далі.

Судячи з будівельних залишків, перепалена глина походить з стелі споруд, яка скріплювалася деревинами. Долівка споруд знаходилась на

³ Нагромадження вугілля від роздавлених деревин внутрішньої поздовжньої стіни спостерігалось південніше у стінці бровки між західною і східною половинами ділянки I. За відсутністю часу загадані залишки не були розкриті.

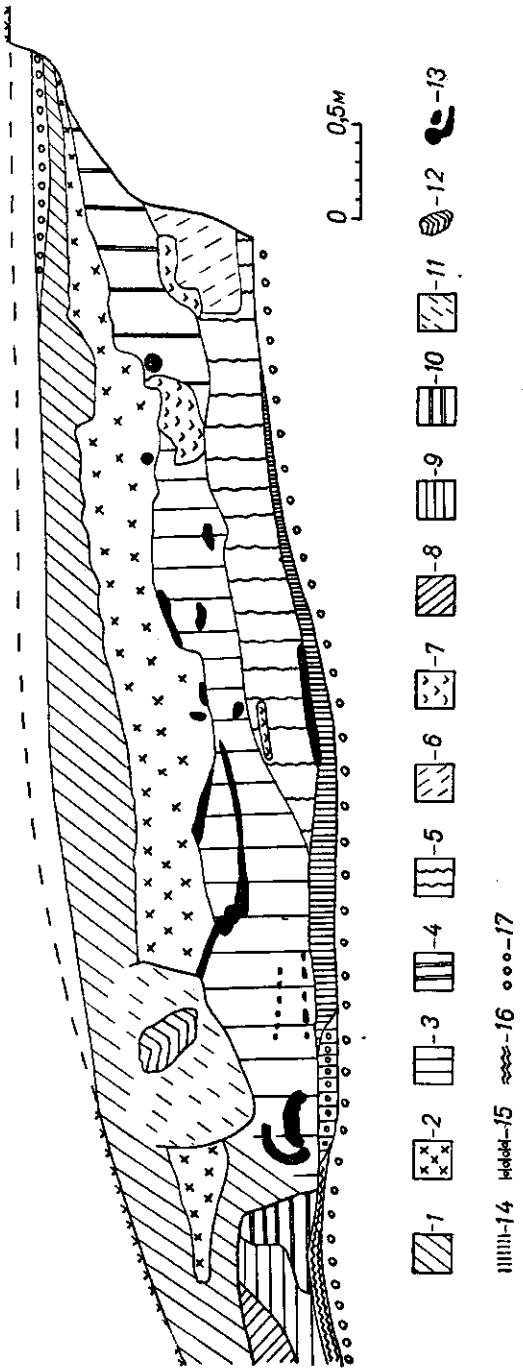

Рис. 4. Городище біля с. Сокільці. Профіль північно-західної стінки ділянки I.

1 — сірий ґрунт з попелом, сажею, щебнем та дрібними кусочками переганеної глини; 2 — переганена глина; 3 — попіл з вхрапальними дрібними вугінків, сажі та камінням; 4 — дрібні вугінки з попелом; 5 — сажа з попелом; 6 — сірий ґрунт з попелом та камінням; 7 — сірий ґрунт з попелом та камінням; 8 — біла глина; 11 — жовто-червона глина; 12 — сірий ґрунт з попелом; 13 — супішаніста сітникова глина; 14 — сітник; 15 — сітник з деревини та вугілля; 16 — сітник з жорсткою глиною; 17 — глетчані ґрунти з жорсткою глиною.

шарі ситнику. Внаслідок сильної зруйнованості будівельних залишків, які перегоріли під час пожежі й згодом розсунулись під вагою завалу, судити про характер споруд можна лише в загальних рисах. Відкриті в завалі залишки дерева вказують на те, що вздовж краю городища знаходився ряд окремих приміщень-клітей розміром близько 4×4 м. Всього на дослідженні площі могло знаходитись п'ять клітей (дві на ділянці I і три на ділянці II, рис. 4). Кліті, безсумнівно, використовувались для житлово-господарських потреб, як про це свідчить речовий матеріал з їх завалу. На глинобитній стелі клітей, очевидно, знаходилась площадка з дерев'яною огорожею, яка мала бойове призначення.

По східному краю площадки в межах розкопу 1961 р. жодних ознак клітей не виявлено. Беручи до уваги незначну ширину площадки, їх тут і не могло бути. З цього боку площадка нерівна, в найширшій частині вона різко понижується від середини до краю. Суцільне нагромадження перепаленої каміння, наявність серед нього дубового вугілля, сажі, а в одному місці (в північній частині) обвугленої дубової деревини дає змогу вважати, що з цього боку по краю знаходилась стіна, яка була складена з каміння, скріплених деревинами. Аналогічне нагромадження каміння було виявлено також на західному краю площадки в північній частині ділянки II⁴. Середина городища залишалась незабудованою.

Після пожежі, перед спорудженням нових укріплень, на городищі частково існувало життя. Про це свідчить вогнище, відкрите над руїнами клітей на західному краї площадки на ділянці I. Воно було збудоване з поставлених на ребро великих плитовидних каменів на нетовстій підсипці землі.

Перед будівництвом нових укріплень поверхню городища було сплановано. Враховуючи незначну товщину культурного шару попереднього періоду в північній частині городища (за даними розкопок 1961 і 1957 рр.) і його потужні перевідкладені нашарування в південній частині, стає очевидним, що при плануванні площадки культурні залишки попереднього періоду були в значній мірі переміщені з північної частини в понижену, південну. Зверху площадку було перекрито жорствою і по її краю встановлено густий частокіл з дубових стовпів. Останні простежувалися в нижній, заглиблений в ґрунт частині у вигляді гнилого або повністю зіглілого дерева. Два стовпи, що знаходились в різних місцях, були зверху обвуглені. На західній половині ділянки II за допомогою розвідувальної траншеї було виявлено нижче по схилу другу лінію частоколу, що знаходилась на відстані 4 м від першої, внутрішньої лінії. Сліди другої лінії частоколу відкрито також на південно-східному схилі, на відстані 1 м від першої лінії. Стовпи встановлювали з нахилом назовні в спеціально викопаних рівчаках, які прорізали культурний шар попереднього часу, в тому числі руїни клітей, до материкової жорстви. Нижня частина стовпів була заглиблена в ґрунт на 65—80 см. В окремих випадках на лінії стовпів збереглося на поверхні незначне валоподібне підвищення (друга лінія на західному схилі на ділянці II), тобто частокіл для більшої стійкості ще присипали в наземній частині ґрунтом.

З будівель цього періоду на західному краї ділянки II відкрито наземну зрубну споруду, очевидно, господарського призначення. Від неї збереглося по одній нижній деревині з двох суміжних стін. Деревини

⁴ Судячи з розкопок В. М. Даниленка в 1957 р., ним були відкриті залишки клітей по східному краю в північному шурфі. Очевидно, в північній, нами не досліджуваній частині кліті розташовувалися по східному краю, з протилежного боку від в'їзду, де площадка має рівну поверхню. По західному краю, з боків від в'їзду, знаходилась, певно, стіна з каміння і дерева, аналогічна уявляемій стіні по східному краю на основній, південній частині площадки городища.

дубові, дуже гнилі; одна з них на значній частині вигоріла. Площа між деревинами була заповнена жорствою, яка, очевидно, утворювала субструкцію долівки. Судячи з залишків деревин і поширення підсипки жорстви, будівля мала довжину 3,5—4 м і ширину не більше 2,8—2,9 м. оскільки далі починається край площадки. Залишки будівлі було відкрито на глибині 15—20 см від сучасної поверхні. Під згадуваним шаром жорстви товщиною 15—20 см залягала підсипка темно-сірої землі товщиною 15 см, під якою частково зберігся другий прошарок жорстви, що виходив за межі будівлі і був насипаний під час планування площадки городища. Як видно з речових знахідок в підсипці між прошарками жорстви, будівлю було споруджено не відразу після відбудови городища, а тоді, коли з відновленням укріплень життя на ньому вже існувало. Будівля загинула, мабуть, одночасно з частоколом від пожежі.

Залишки інших цілком наземних споруд не збереглися. Про знахідження на площадці жителі свідчать численні уламки посуду, а також знахідки в різних частинах кахлів, що походять від облицювання печей. В останній період існування життя на городищі його поверхню в зв'язку з будівництвом неодноразово переплановували і підсиливали жорствою. На західній половині ділянки II під дерновим шаром було відкрито кілька окремих плям з чистої жорстви, які, очевидно, походять від підсипок долівок інших наземних споруд.

Найбагатший речовий матеріал, знайдений на городищі, належить до періоду існування клітей. В руїнах клітей та в горілому культурному шарі за їх межами, крім численних уламків посуду, знайдено 21 наконечник стріли від арбалета (рис. 5, 10), шість залізних і дві кістяні стріли від лука, уламок однолезового меча, дві пластинки від панцира, шість уламків бронзових окуттів щитів, два уламки кістенів, дві кістяні накладки, в тому числі одна від рукояті кинджала (рис. 5, 16), чотири кам'яни ядра⁵, чотири шпори з зубчастим коліщатком, стремено, дві кінські підкови, сім пряжок, вісім цілих та фрагментованих замків, п'ять ключів, дев'ять ножів порівняно великих розмірів, шарнірні ножиці, дві сокири — колун і теслярського типу, обривок ланцюга, численні цвяхи, два кістяні шила, кість для гри у вигляді кубика з вічками (від 1 до 6), уламки скляного посуду, скляну намистину (рис. 5, 11), кам'яні жорна, кілька точильних брусків з каменю та інші переважно фрагментовані або сильно окислені речі⁶. В завалі перепаленої глини на ділянці I знайдено польську монету кінця XIV—початку XV ст. з ім'ям Владислава Ягайла⁷. Другу монету зустрінуто в горілому шарі на перепаленій глині на ділянці II. На цій монеті, яка сильно перегоріла і розпалася на дві частини, напис не зберігся.

Про існування клітей в XIV—XV ст. свідчать також інші матеріали, зокрема масивні втульчасті наконечники стріл від арбалета, шпори з коліщатком, кам'яні ядра. Всі ці речі загальновідомі для післямонгольського часу. Три листовидних наконечники стріл від лука (рис. 5, 15) мають аналогії в Валахії, Словаччині, де вони датуються XIV—XV ст.⁸ Три цілих замки, два з яких знаходились безпосередньо в клітях, належать до типу, поширеного в XIV—XV ст. в Московській державі,

⁵ Діаметр кам'яних ядер 12—15 см. Під час розкопок у 1957 р. були також знайдені ядра значно менших розмірів. Походять ядра, наймовірніше, не від гармати, а від катапульт.

⁶ На схилі городища в зруйнованому культурному шарі на глибині 20 см знайдено уламок розірваного вздовж восьмигранного дула пищалі з діаметром каналу 1,5 см. Ця знахідка належить, очевидно, до періоду існування клітей.

⁷ Монету часів Владислава Ягайла було знайдено також у 1957 р.

⁸ Archaeologica Slovaca, IV, Bratislava, 1962, рис. 106, 4; Studii si cercetari de istorie Veche, I, Bucureşti, 1962, стор. 72, рис. 12, 9.

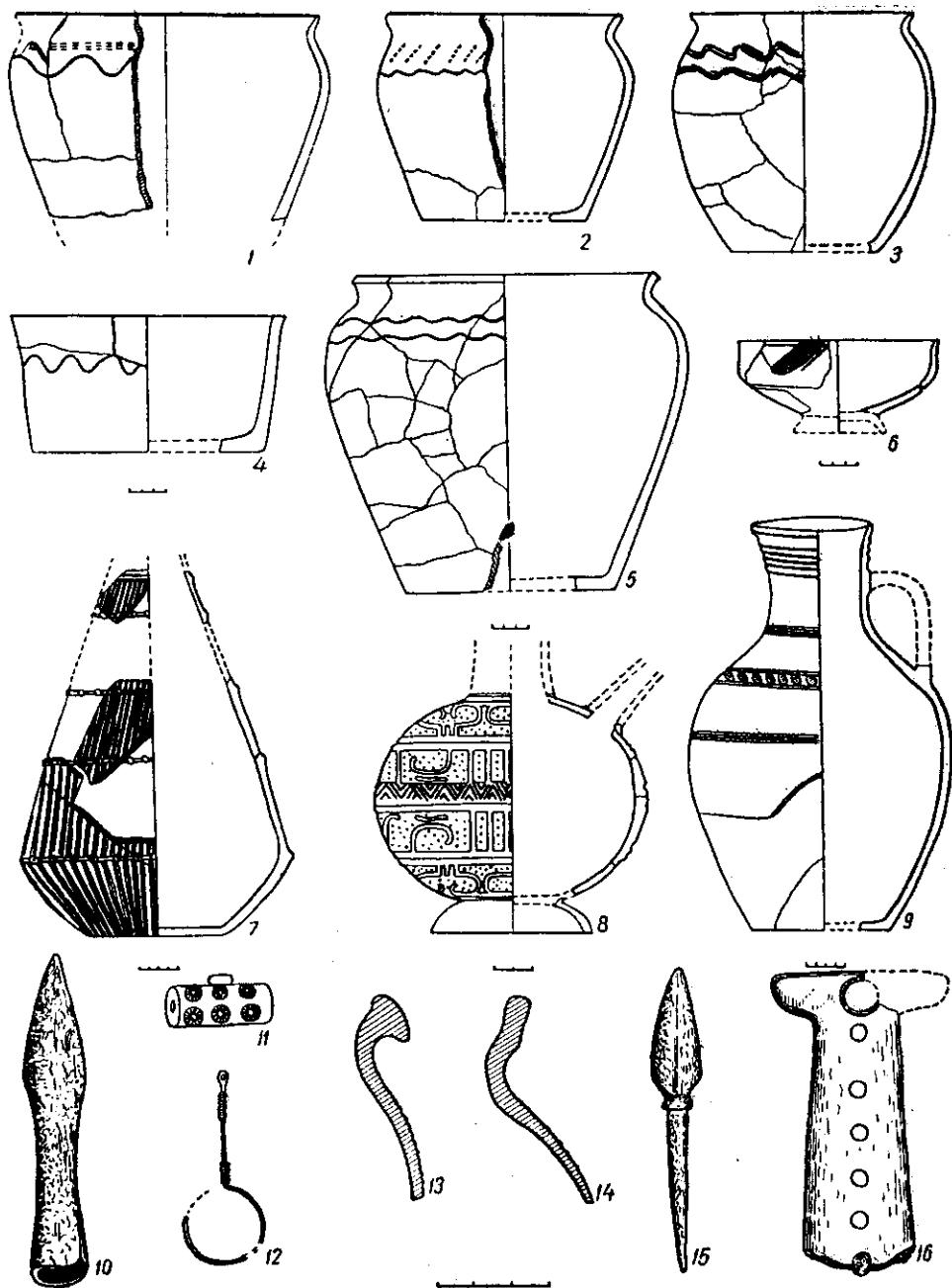

Рис. 5. Речові знахідки з городища біля с. Сокільці.

Литві, Угорщині, Словаччині⁹. Численні цвяхи з розвалу клітей мають оригінальну «Т»-подібну шляпку. Такі цвяхи відомі в пам'ятках XIV—XV ст. на території Угорщини та Словаччини¹⁰. Цікаво відзначити, що кістяні рукояті, аналогічні знайденій на шарі ситнику під завалом клітей на ділянці II (рис. 5, 16), відомі на бойових ножах, так званих чепеликах, якими були озброєні повсталі селяни-опришки у XVII—XVIII ст.¹¹

Ряд речей зберігає древньоруську форму: два циліндричних замки (звичайний і від кінського пута), ключ від циліндричного замка, наче чник стріли з ромбовидним лезом, сокири. До древньоруського типу зброй належать кістені.

Найбільший інтерес становить глиняний посуд, знайдений в клітях. Він поділяється на дві групи: місцевий і привізний. Місцевий посуд представлений горщиками та мисками, привізний — глеками та чашами.

Горщики сформовані на ручному гончарному колі з глиняного тіста із домішкою піску, дресви та близкучих вкраплень слюди. Колір їх темно-сірий або буроватий. Форма горщиків звичайна для періоду панування ручного гончарного кола. За технологією і формою вони аналогічні древньоруським горщикам, причому більше подібні до горщиків IX—X ст. і відрізняються від горщиків XII—XIII ст. недбалим виготовленням та поганим випалом (рис. 5, 1—3, 5). Переважна більшість горщиків прикрашена на плічках однією-двома хвильастими лініями, нанесеними вістрям чи дуже рідко зубчастим штампом, а також рядом наколів, виконаних зубчастим штампом. В поодиноких випадках зустрінуто уламки країце сформованих горщиків з лінійним орнаментом. На денцях горщиків у 18 випадках були клейма; вони переважно у вигляді хреста кількох різновидностей, є також округлі та ін.

До другого типу місцевого посуду належать нечисленні знахідки мисок майже з прямими стінками (рис. 5, 4). За технологічними ознаками вони аналогічні горщикам. В культурному шарі клітей зустрічались поодинокі уламки ліпних неорнаментованих горщиків, виготовлених з такого ж глиняного тіста, як і гончарні. Під шаром перепаленої глини на ділянці II знайдено цілий ліпний горщик невеликого розміру.

Як уже згадувалось, розглянутий глиняний посуд місцевого виготовлення поступається якістю перед аналогічними виробами древньоруського періоду, зокрема XII—XIII ст. Це пояснюється загальним занепадом ремесла на території УРСР внаслідок татаро-монгольського нашестя.

Близькі аналогії кераміці Сокілецького городища відкрито в Молдавії на поселенні XII—XV ст. біля с. Лукашівка. Горщики підтипу «В», які автор розкопок датує XII—XIV ст., і підтипу «Г», які він відносить до XIV ст., мають такі самі відмінні риси, як і горщики з Сокільців¹². На Лукашівському поселенні знайдено також уламки мисок з прямими стінками¹³.

Від привізного посуду в клітях знайдено поодинокі фрагментовані глеки і кілька уламків від чаш. Вся ця кераміка тонкостінна, сформо-

⁹ КСИИМК, вип. 49, М., 1953, стор. 38, рис. 2, 23, 24, 25; МІА, № 65, М., 1959, стор. 83, Archeologia Polski, t. IV, z. I, Warszawa—Wrocław, 1959, стор. 123, 142, табл. XIII, 58; Archaeologica Slovaca, IV, 1962, стор. 136, рис. 106, 1.

¹⁰ Archaeologica Slovaca, IV, стор. 136, рис. 106, 2, 3, 21.

¹¹ В. В. Грабовецький, Селянський рух на Прикарпатті, К., 1962, стор. 166, рис. 5, 2.

¹² И. Г. Хынку, К вопросу о средневековой керамике Молдавии, Материалы з археологии Північного Причорномор'я, вип. 2, Одеса, 1959, стор. 90—91, рис. 5, 1—4, 6, 7.

¹³ Там же, стор. 83, рис. 4, 9.

вана на швидкому гончарному колі, очевидно ножному, переважно червоноглинняна з домішкою в тісті дрібного піску.

Глеки були трьох форм: округло-видовжені (рис. 5, 9), біконічні (рис. 5, 7) і, як дозволяє судити реконструкція, кулясті (рис. 5, 8). Вони прикрашені кількома візерунками: прямими, рідше хвилястими лініями, нанесеними зубчастим штампом або вістрям; рядами загиблень чи наколів, виконаних зубчастим штампом; рельєфними пружками. Трапився також орнамент з вертикальних пролощених ліній (рис. 5, 7). Незначна частина глеків покрита по білуватому ангобу зеленою, а в поодиноких випадках каштанового кольору поливою. Орнамент на полив'яних глеках, за винятком відсутності пролощених ліній, тотожний до неполив'яних. Кулястий глек прикрашено штампованими рельєфними візерунками у вигляді завитків, прямих пружок та краток (рис. 5, 8).

Всі поодинокі уламки чащ полив'яні. Дві з них були прикрашені по ангобу геометричним візерунком і покриті світло-жовтою поливою з косими мазками зеленої поливи (рис. 5, 6). Зустрінуто також уламки чащ з світло-коричневою поливою. Два уламки чащі розписані так званим люстром-поливою темно-гірчичного (золотистого) кольору по білій (молочного кольору) поливі.

Весь привізний посуд південно-східного походження. Кераміка цього типу була широко відома в період раннього середньовіччя на Близькому Сході та в Середній Азії. Звідти вона поширилась на Закавказзя, Візантію, Крим, Болгарське царство на Волзі і дійшла до татаро-монголів золотоординського часу. В кожній з вказаных областей ця кераміка набула локальних та хронологічних відмін, які ще недостатньо вивчені.

Аналогій до полив'яних чащ, додатково прикрашених мазками зеленої поливи, на території УРСР відомі з середньовічного Херсонеса і Татарського міста (XIV—XVI ст.)¹⁴. Кераміка із розписом люстром по білій поливі виготовлялась в Ірані з XII до XV ст.¹⁵ Глеки з штампованим рельєфним орнаментом, сформовані в спеціальних матрицях, постутивали в XII—XIV ст. в Середній Азії, де відкрито майстерні по їх виробництву¹⁶. Один такий глек, що зберігається в Державному Ермітажі, походить з столиці Золотої Орди — Сарай-Берке¹⁷. Уламки аналогічних глеків, які за характером орнаментації найближчі до сокілецького екземпляра, знайдені в Татарському місті¹⁸. Можливо, що привізний посуд мешканці городища одержували за посередництвом татар.

Таким чином, в матеріальній культурі городища, що належить до періоду існування клітей, простежуються як древньоруські традиції, так і загальноєвропейські і частково південно-східні аналогії.

На городищі зустрінуто в незначній кількості уламки кухонних горщиків, які внаслідок залягання в зруйнованому культурному шарі датувати важко. Ця кераміка досконаліша, ніж охарактеризована вище кухонна кераміка з клітей. Вона сформована на швидкому гончарному колі, очевидно ножному, тонкостінна і має дещо світліший колір. Плічка орнаментовані прямими загибленими лініями. Вінця манжетоподібні (рис. 5, 14) або закруглені і загнуті досередини (рис. 5, 13)¹⁹.

¹⁴ А. Л. Якобсон, Средневековый Херсонес (XII—XIV вв.), М., 1950, стор. 178; В. И. Довженок, Татарское місто на Нижнему Дніпрі часів пізнього середньовіччя, АП УРСР, т. X, К., 1961, табл. I, 3.

¹⁵ Э. К. Кверфельдт, Керамика Ближнего Востока, Л., 1947, стор. 41, 55.

¹⁶ Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции, т. XI, Ашхабад, 1962, стор. 291, 403, рис. 45, 48, 56, 72.

¹⁷ Э. К. Кверфельдт, вказ. праця, табл. II.

¹⁸ В. И. Довженок, вказ. праця, табл. I, 13, 14.

¹⁹ Всього від цієї кераміки знайдено 66 уламків з вінцями. Від місцевої кераміки періоду існування клітей походить понад 660 вінців, враховуючи і реставровані горщики (під час розкопок підраховувалися лише уламки посуду з вінцями).

Ця кераміка знаходилась в перепланованому культурному шарі, тобто вона існувала перед спорудженням частоколу. Її слід датувати XV ст. і пов'язувати з частковим відновленням на городищі життя після пожежі клітей.

Матеріали останнього періоду, коли городище було укріплене частоколом, представлені уламками глиняного посуду та кахлів. Посуд цього періоду тонкостінний, ретельно виготовлений на ножному гончарному колі з білеватого глиняного тіста із незначною домішкою дрібного піску. На деякій частині посуду — коричнева або рідше зелена полива. Основним типом є горщики з різними за формою вінцями, іноді прикрашені дрібними горизонтальними борозенками чи смужками коричневої фарби. Знайдено також уламки мисок та кришок. Аналогічна кераміка зустрічається на всіх поселеннях пізнього середньовіччя в Середньому Подніпров'ї. Своєрідним типом посуду є уламки вузьких циліндричних виробів діаметром 5—9 см у вигляді пляшок з прямими стінками. Всього від цієї кераміки знайдено близько 500 уламків з вінцями.

Від кахлів походить 55 уламків, в тому числі поодинокі з зеленою поливою. Візерунки на кахлях рельєфні — у вигляді тризубців, овалів, іконоподібних погрудних зображень, розеток тощо. Як видно з керамічного матеріалу, останній період існування життя на городищі відноситься до XVI—XVII ст. До цього періоду належить також срібна шведська монета першої четверті XVII ст.

Під північно-західною мисовою частиною горба антропологом В. Д. Дяденком у 1961 р. було розкопано понад 25 поховань на могильнику, відкритому в 1957 р. При деяких похованнях знаходились супровідні речі: срібне вискове кільце з розімкнутими кінцями, срібний гудзичок у вигляді кульки з вушком, два бронзових вискових кільця з тонкого дроту у вигляді знака запитання (рис. 5, 12). В одному з поховань, очевидно воїна, знаходились залізні пряжка, кільце, великий ніж і кусочки сірки. Срібне вискове кільце і гудзичок ще зберігають древньоруську форму. Побутування вискових кілець у вигляді знака запитання відоме в XIV—XV ст.²⁰ Зазначені поховання одночасні з першим будівельним періодом городища. В 1957 р. в іншій частині цього могильника було відкрито кілька пізніших поховань.

На самому острові, судячи з підйомного матеріалу XIV—XVII ст., знаходилось поселення, яке, безсумнівно, було попередником сучасного с. Сокільці, розташованого поруч з островом на лівому березі ріки.

В XIV—XV ст. городище являло собою фортецю-замок — один з військово-адміністративних осередків на Побужжі. Серед речового матеріалу цього часу головне місце посідає озброєння та військове спорядження.

В XVI—XVII ст. на городищі, очевидно, знаходилась феодальна садиба. Укріплення з частоколу могли захищати феодала від нападів кримських татар. Садиба була зруйнована, можливо, під час селянсько-козацьких повстань в середині XVII ст.

Є всі підстави ототожнювати Сокілецьке городище з замком Сокілець, який неодноразово згадується у літовських і польських літописах протягом 1394—1435 рр.²¹ М. Мовчанівський, що вивчав історію Подільської землі, остаточно не вирішив питання про місцеположення літописного Сокільця. В кінці своєї книги на карті він чомусь розміщує його на Південному Бузі біля сучасного с. Печера, Шпіківського району, Вінницької області (на відстані 15 км на північний захід від Брацького

²⁰ КСИИМК, вип. 14, М.—Л., 1947, стор. 111, рис. 57, 4; МІА, № 65, стор. 226, 260, стор. 225, рис. 1, 12.

²¹ Н. Молчановский, Очерк известий о Подольской земле до 1434 г., К., 1885, стор. 135, 236, 248, 267, 274, 314, 360, 376.

лава). В XIX ст. в цьому районі дійсно існувало с. Сокілець, як про це довідуємось з інших джерел²². На карті Боплана, виданій в 1648—1650 рр., це село позначене на протилежному від с. Печера лівому березі ріки²³. В тексті ж своєї праці Мовчанівський не згадує про існування зазначеного села і цілком слушно ототожнює Сокілець з с. Сокільці, де нами досліджено городище (на відстані 14 км на південний схід від Брацлава)²⁴.

Цей же Сокілець згадується в числі подільських укріплених пунктів в «Списку русских городов дальних и ближних», складеному в кінці XIV — на початку XV ст.²⁵ М. М. Тихомиров у своїй праці, очевидно, через відсутність цілком достовірних даних, не позначає на карті Поділля місцеположення Сокільця²⁶, але на загальній карті розміщує його в Подністров'ї²⁷. В зв'язку з цим слід вказати, що в литовських і польських літописах Сокілецький замок територіально пов'язується з Брацлавським і Вінницьким замками і завжди згадується поряд з ними²⁸. В «Списку русских городов» Сокілець згадується поряд з Брацлавом²⁹. Отже, він був розташований не в Подністров'ї, а в Побужжі.

Як видно з писемних джерел, подільські замки на території Брацлавщини були найімовірніше спустошені в 1430-х роках під час збройних нападів з боку Польщі³⁰. Виникнення Сокілецького замку слід віднести до другої половини XIV ст. (після 1362 р.³¹), коли згідно з літописними даними при подільських князях Коріатовичах було розпочато будівництво фортець для відсічі татарської загрози, а також в зв'язку з намаганням литовського уряду та польської шляхти заволодіти Побужжям.

В польському «Географічному словнику» вказується на давність сучасного с. Сокільці, Гайсинського району, яке раніше мало назву Сокілець. В XV ст. воно належало до володінь князів Коротких³². Очевидно, ці відомості стосуються поселення на острові і відносяться до часу, коли Побужжя було загарбано польськими магнатами.

На карті Боплана у виданні В. Кордта позначено острів, на якому розташоване городище під назвою Сокола. В зв'язку з дрібним масштабом карти зображення самого городища не помітно, на ній весь острів залито типографською фарбою³³. На крупномасштабному польському виданні карти Боплана городище позначено окремо і разом з островом названо Сокільцем (*Sokolec*)³⁴.

Наведені факти дають підставу ототожнювати відкриті на городищі залишки замку XIV—XV ст. з літописним замком Сокільцем.

²² Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich, t. XI, Warszawa, 1890, стор. 17.

²³ Тепер це с. Сокілець, Немирівського району, Вінницької області. В. Кордт, Материалы по истории русской картографии, вип. II, К., 1910, «Большая карта Украины», лист V.

²⁴ Н. Молчановский, вказ. праця, стор. 6. Крім сучасного с. Сокільці, Гайсинського району, Мовчанівський вказує на існування ще двох сіл з назвою Сокілець у Подністров'ї (на річках Ушиці та Стрілі).

²⁵ М. Н. Тихомиров, Список русских городов дальних и ближних, Исторические записки, 40, Ізд-во АН СССР, 1952, стор. 218, 223, 229.

²⁶ Там же, стор. 235.

²⁷ Там же, стор. 240.

²⁸ Н. Молчановский, вказ. праця, стор. 14, 135, 235, 236, 248, 274, 360.

²⁹ М. Н. Тихомиров, вказ. праця, стор. 223, 229.

³⁰ Н. Молчановский, вказ. праця, стор. 358, 365, 366, 375.

³¹ Там же, стор. 168, 173—174.

³² Słownik geograficzny..., t. XI, стор. 17.

³³ В. Кордт, вказ. праця, лист V.

³⁴ Окрема карта району Брацлавщини з розірваного, на жаль, атласа, через що рік видання та ім'я видавця нам невідомі.

М. П. КУЧЕРА

СРЕДНЕВЕКОВОЕ ГОРОДИЩЕ У с. СОКОЛЬЦЫ НА ЮЖНОМ БУГЕ

Резюме

Городище у с. Сокольцы, Гайсинского района, Винницкой области, расположено на узкой гранитной скале на острове в русле Южного Буга. В итоге исследований 1961 г. оказалось, что оно представляет значительный интерес для изучения средневекового периода в истории Украины. Городище было заселено с XIV по XVII вв. В XIV—XV вв. на нем находился замок, а в XVI—XVII вв.—очевидно, феодальная усадьба. При строительстве замка были проведены большие работы по выравниванию и креплению краев скалы. Укрепления замка состояли из ряда жилищно-хозяйственных помещений — клетей, открытых по одному краю площадки городища. На противоположном краю, судя по нагромождению камней, находилась оборонительная стена; середина городища оставалась незастроенной. Замок уничтожен пожаром. От клетей сохранилась обрушившаяся глиняная присыпка потолка и незначительные остатки обугленных дубовых бревен из настила потолка и стен. В клетях и в культурном слое, образовавшемся в период их существования, находилась глиняная посуда, предметы вооружения и воинского снаряжения, а также различные предметы домашнего обихода. Обнаруженный вещевой материал датируется XIV—XV вв. Особый интерес представляет глиняная посуда, в том числе привозная, юго-восточного происхождения.

Укрепления усадьбы состояли из дубового частокола, ограждавшего по краю городище. От столбов частокола открыты в грунте гнилые нижние концы. В единичных случаях на их торцах сохранились следы обугленности, указывающие на то, что столбы в верхней части сгорели. На площадке городища находились наземные постройки, от которых прослеживались отдельные пятна. От одной постройки, очевидно хозяйственного назначения, открыты нижние бревна двух стен со следами пожара. О наличии жилищ свидетельствуют находки кафелей и многочисленных обломков глиняной посуды.

У подножья городища открыт могильник XIV—XV вв. и более позднего времени, очевидно XVI—XVII вв. На самом острове, судя по подъемному керамическому материалу XIV—XVII вв., существовало поселение.

Имеются основания считать, что в XIV—XV вв. на городище находился замок Соколец, упоминаемый в литовских, польских и русских источниках. Замок возник в условиях борьбы формирующейся украинской народности против татарского ига и экспансии со стороны Литвы и Польши. Можно полагать, что он прекратил существование в результате вторжений на Побужье вооруженных отрядов польских магнатов. Феодальная усадьба XVI—XVII вв. была сожжена, очевидно, восставшими крестьянами в период освободительной борьбы украинского народа против панской Польши.

М. М. ШМАГЛІЙ, І. Т. ЧЕРНЯКОВ

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗВІДКИ 1964 р. В ПОНИЗЗІ ДУНАЮ

В 1964 р. на території Нижнього Подунав'я Дністро-Дунайською експедицією Інституту археології АН УРСР були проведені археологічні розвідки, якими відкрито ряд нових археологічних пам'яток¹. Ці пам'ятки відносяться до різних історичних періодів і в значній мірі заповнюють ще одну «білу пляму» на археологічній карті межиріччя Дунаю і Дністра, яке є дуже важливим районом поширення і стику ці-

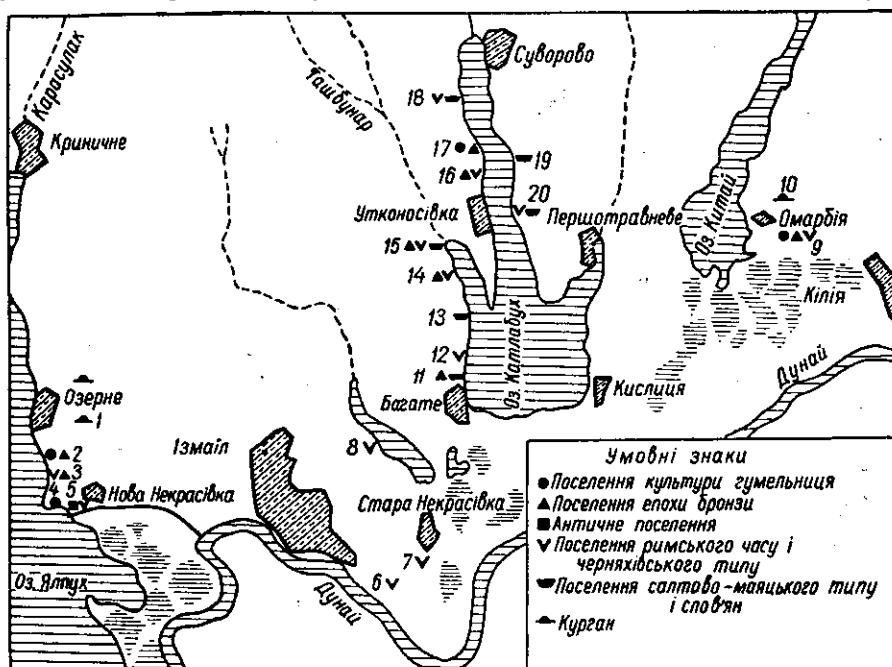

Рис. 1. Схема археологічних пам'яток, відкритих розвідкою.

лої низки археологічних культур Західного і Північного Причорномор'я.

Експедицією були обстежені: корінний лівий берег Дунаю від м. Кілії до м. Рені, береги оз. Катлабух та південно-східний берег оз. Ялпух (рис. 1).

¹ В розвідках взяли участь: М. М. Шмаглій (Київ), І. Т. Черняков, В. Н. Станко, В. З. Сазонов (Одеса), Л. В. Суботін (Болград), В. С. Мавродієв (Миколаїв) та ін.

I. Південно-східний берег оз. Ялпух²

1. За 1,5—2 км на схід від с. Озерне, Ізмаїльського району на плато знаходяться три кургани. Висота курганів від 1 до 3 м, діаметр від 30 до 50 м.³

2. Поселення Озерне II⁴ виявлене за 1,5—2 км на південі від с. Озерне на високому березі оз. Ялпух. З заходу територія поселення відокремлена обривистим берегом озера, з півдня — невеличким ярком. Площа поширення знахідок 50×100 м. Поверхня поселення переорана. Зібрани уламки кераміки відносяться до двох епох: а) уламки посуду з лощеною поверхнею і керамічним тістом типові для кераміки культури гумельниці; б) уламки посуду баночної форми і посудин, прикрашених під вінчиком налітним валиком, являють собою характерні типи кераміки поселень епохи пізньої бронзи.

3. Поселення Озерне III розташоване за 150 м на південі від поселення Озерне II, на мису балки, яка впадає в оз. Ялпух. Його площа — 100×200 м. На переораній поверхні зібрани невиразні фрагменти римських амфор II—III ст. н. е. та уламки посуду баночної форми епохи пізньої бронзи. На південі від поселення за 150 м від берега озера знаходиться розораний курган (висота 2 м, діаметр 40 м).

4. Поселення Ново-Некрасівка I знаходиться на південно-східній околиці рибколгоспу с. Ново-Некрасівка, Ізмаїльського району. Воно розташоване на мису, утвореному високим берегом (7—10 м) оз. Ялпух і долиною р. Репіди, що впадає в нього. Площа поширення знахідок — 100×500 м. Частина поселення переорана. На цій поверхні можна простежити 10—12 попелястих плям (можливо, залишки житлових споруд), які являють собою скучення грудок обпаленої глини, фрагментів кераміки, кісток тварин та інших знахідок. Простежується розташування цих скучень в один ряд понад берегом озера. Товщина культурного шару по береговому зりзу дорівнює 1,5—2 м.

Кераміка являє собою уламки великих кухонних червоноглиняних посудин і лощених тонкостінних мисок та кубків культури гумельниці.

Поверхня кухонних посудин прикрашена валиками, розчленованими пальцевими заглибленими, наліпами, які складаються з двох виступів, пальцевими розчосами, зробленими по необпаленій поверхні (табл. I, 7, 11). Керамічна маса має домішки шамоту і товченого вапняку.

Поверхня тонкостінних посудин старанно залощена і орнаментована заглибленими у вигляді канелюр, відбитками різної форми та розписом білою фарбою з внутрішнього і зовнішнього боків (табл. I, 1—3, 5, 6, 9). Денця цих посудин мають ввігнуту поверхню. На поселенні також знайдено кілька уламків друшляків (табл. I, 10) і крем'яних пластин.

Кераміка з поселення Ново-Некрасівка I є типовою для поселень

² Західний і східний береги оз. Ялпух були обстежені раніше. Див. И. Т. Черняков, Некоторые археологические находки из Болградского района Одесской области, МАСП, вип. 4, Одесса, 1962, стор. 138—143; Е. К. Черныш, И. Т. Черняков, Археологические разведки в Нижнем Придунавье в 1962 г., КСИА АН СССР, вип. 99, М., 1964, стор. 89—96; И. Т. Черняков, Археологические разведки 1963 г. в юго-западных районах Одесской области, архив ОДАМ.

³ Нумерація лам'яток в тексті відповідає їх нумерації на археологічній карті.

⁴ У 1963 р. за 3 км на північ від с. Озерне директором музею О. В. Суворова в м. Ізмаїлі В. К. Чигириним було відкрито поселення культури гумельниці (Озерне I), яке розкопувалось в 1963—1964 рр. Молдавською археологічною експедицією АН СРСР під керівництвом Т. С. Пасsek (див. Е. В. Бесфамильная, Памятники культури гумельниці на Україні, КС ОГАМ, Одеса, 1964, стор. 92—94).

культури гумельниці, виявлених за останні роки на території України і Молдавії⁵.

5. Поселення Ново-Некрасівка II знаходиться за 100 м на південь від поселення Ново-Некрасівка I. Площа поширення західок 100×300 м. На розораній поверхні зібрана кераміка, що відноситься до двох епох: а) уламки кноських амфор з широкою шийкою і сіроглиння-

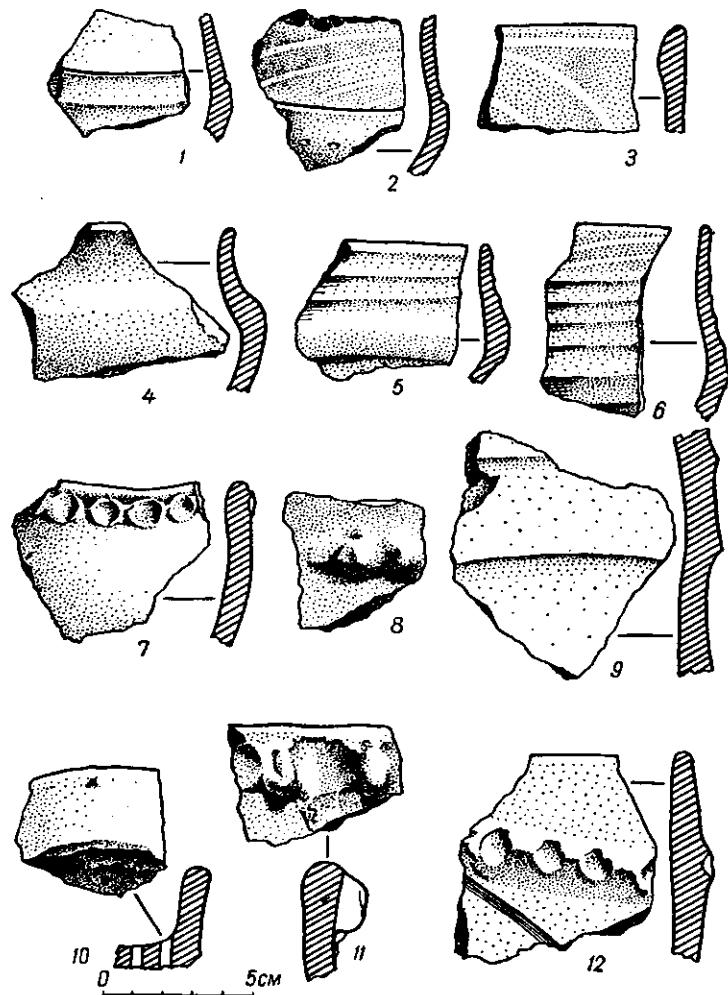

Табл. I. Кераміка культури гумельниці (1—3, 5—7, 9—11—
Ново-Некрасівка I; 4 — Омарбія; 8, 12 — Утконосівка II).

них мисок V—IV ст. до н. е. (табл. II, 7—10). На денці однієї з мисок прокреслений хрестовидний знак, який дуже часто трапляється на кераміці цього часу (табл. II, 11); б) уламки римських амфор з вузькою шийкою I—III ст. н. е. та лощена сіроглинняна кераміка черняхівської культури.

⁵ Е. К. Черныш, Многослойное поселение у г. Болграда, КС ОГАМ, Одесса, 1964, стор. 24—30; И. Т. Черняков, Некоторые археологические находки из Болградского района Одесской области, КС ОГАМ, Одесса, 1961, стор. 142; Е. К. Черныш, И. Т. Черняков, вказ. праця, стор. 95; Е. В. Бесфамильная, вказ. праця, стор. 93.

II. Лівий берег р. Дунаю

6. Поселення Котовське розташоване на обривистому березі Дунаю за 2 км на схід від одноіменного села Ізмаїльського району. Зібраний матеріал складається з невиразних уламків посудин баночкої форми епохи пізньої бронзи, римських амфор II—III ст. н. е. та гончарного посуду черняхівської культури.

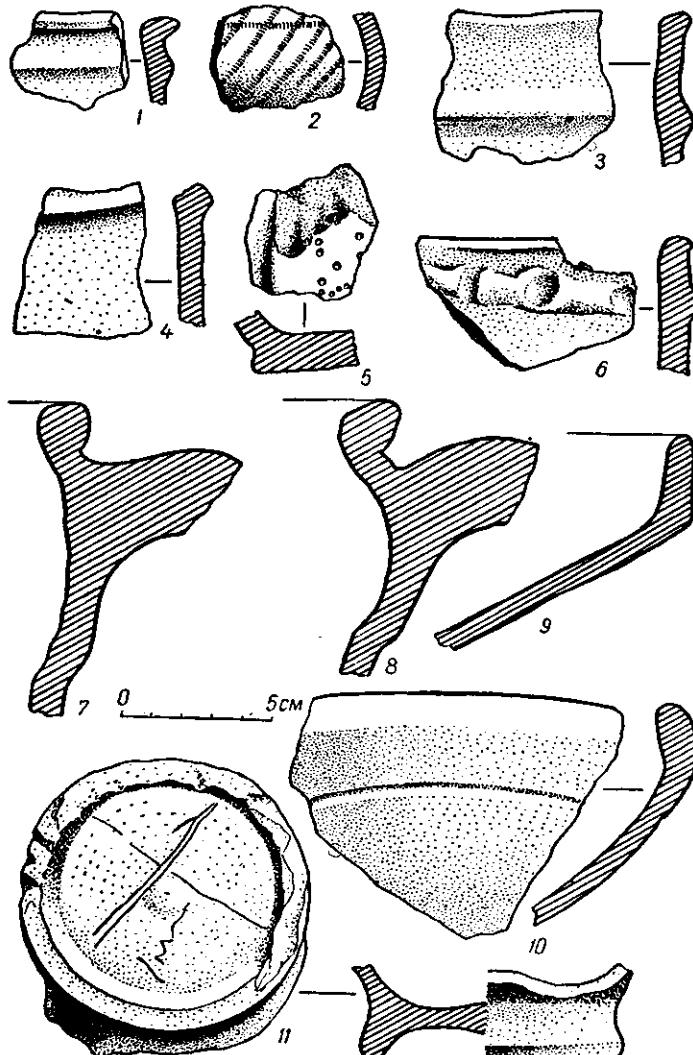

Табл. II. Кераміка епохи пізньої бронзи (1, 5 — Омабрія; 2—4 — Утконосівка II; 6 — Багате I) та античного часу (7—11 — Ново-Некрасівка II).

7. Поселення Стара Некрасівка виявлене за 1,5 км на південь від одноіменного села Ізмаїльського району на площі, яку тепер займає кар'єр під назвою «Глинище». В зразках кар'єру можна побачити попелясті плями, в яких знайдено уламки римських амфор II—III ст. н. е. і сіроглиняна кераміка черняхівської культури.

8. Поселення Турбайівка знаходиться за 400 м на південний схід від одноіменного села Ізмаїльського району. На південному обривистому березі оз. Гудзівка зібрани численні уламки гончарного посуду черня-

хівського типу (табл. III, 4) та римських амфор II—III ст. н. е. Площа поширення знахідок 300×1500 м.

9. Поселення Омарбія виявлене за 500 м на південний схід від одноіменного селища Ізмаїльського району на плато корінного берега Дунаю. З південного сходу поселення відокремлене балкою, а з півдня — обривистим берегом Дунаю. Площа поширення знахідок — 250×400 м, товщина культурного шару близько 60 см. В його розрізі

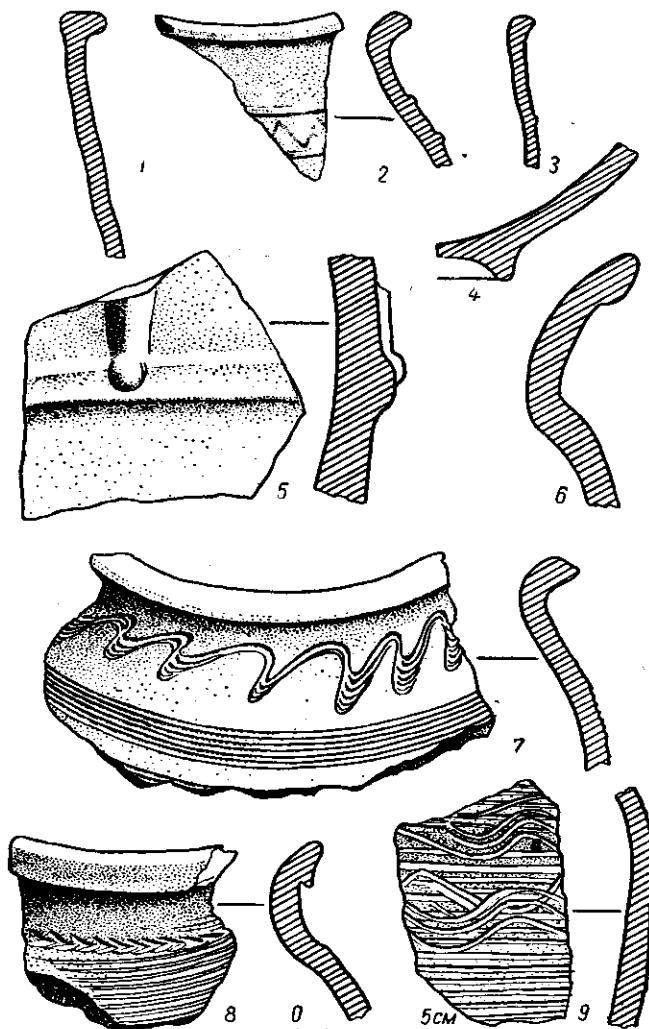

Табл. III. Кераміка черняхівської культури (1, 2 — Утконосівка I; 3 — Багате II; 4 — Турбівка), салтово-маяцької культури (5, 6 — рибколгосп ім. 1 Травня I; 7 — Багате I) і слов'ян IX—X ст. (8 — Алексарка; 9 — Багате I).

простежуються попелясті плями. На поверхні поселення можна побачити багато каміння, уламків кераміки, кісток тварин. Зібрани на поселенні керамічні матеріали відносяться до трьох історичних періодів: а) уламки лощених кубків культури гумельниці (табл. I, 4); б) уламки посудин баночкої форми з налітним валиком під вінчиком епохи лізньої бронзи (табл. II, 1). Денце однієї посудини прикрашено відбитками круглої палички (табл. II, 5); в) уламки гончарного посуду черняхів-

ського типу і римських амфор II—III ст. н. е. На поселенні також зустрінуті уламки турецької кераміки з поливою XVII—XVIII ст.

10. За 200 м на схід від с. Омарбія на плато знаходиться курган. Його висота — 2 м, діаметр — 30 м⁶.

III. Західний берег оз. Катлабух

11. Поселення Багате I знаходиться за 500 м на північ від одноіменного села Ізмаїльського району на березі оз. Катлабух (біля водокачки). З півночі поселення відокремлене балкою, із сходу — високим берегом озера. Площа поширення західок — 50×300 м. На розораній поверхні поселення зібрани уламки посудин баночкої форми, прикрашених наліпним валиком з пальцевими заглиблennями, які характерні для поселень сабатинівського типу (табл. II, 6). Крім того, на поселенні знайдені уламки лощених посудин і кухонних горщиків салтово-маяцького типу (табл. III, 7) та уламки слов'янських посудин IX—X ст. н. е. з різко профільованим вінчиком і хвилястим різним орнаментом на зовнішній поверхні (табл. III, 9).

12. Поселення Багате II знайдене за 1,5 км на північ від одноіменного села на високому березі оз. Катлабух. Поверхня поселення розорена і частково зруйнована кар'єром цегельного заводу. Зібрана кераміка являє собою уламки римських амфор II—III ст. н. е. і посудин черняхівського типу з лощеною і кострубатою поверхнею (табл. III, 3).

13. Поселення на території селища рибколгоспу ім. 1 Травня Ізмаїльського району (пункт I) розташоване на мису, створеному обривистим берегом оз. Катлабух і балкою, що впадає в нього. Площа поширення західок 100×500 м. На розораній поверхні зібрано велику кількість уламків посуду салтово-маяцького типу, серед яких є уламки товстоствінних посудин з лощеною поверхнею, інколи прикрашених рельєфними наліпами (табл. III, 5, 6), і кухонних горщиків, зовнішня поверхня яких орнаментована до обпалу розчосами гребінки. Керамічна маса дуже щільна, без помітних домішок.

14. Поселення знаходиться за 2 км на північ від рибколгоспу ім. 1 Травня (пункт II) на березі затоки оз. Катлабух. На розораній поверхні поселення знайдені уламки посуду баночкої форми часу пізньої бронзи та римських амфор II—III ст. н. е., а також кераміка черняхівського типу.

15. Поселення Ташибунар виявлене біля гирла правого берега р. Ташибунар, що впадає в затоку оз. Катлабух. На розораній поверхні зібрани уламки посудин баночкої форми епохи пізньої бронзи, римських амфор II—III ст. н. е. і кераміка черняхівської та салтово-маяцької культур.

16. Поселення Утконосівка I знаходиться за 1,5 км на північ від одноіменного села Ізмаїльського району на обривистому березі оз. Катлабух, біля кар'єру по добуванню глини. В розрізах кар'єру простежуються залишки кам'яних кладок (можливо, від житлових споруд). На поверхні зібрани уламки посуду баночкої форми епохи пізньої бронзи, римських амфор II—III ст. н. е., а також кераміка черняхівського типу, серед якої є уламки великих сіроглинняних корчаг.

17. Поселення Утконосівка II виявлене за 3 км на північ від села на мису, створеному берегом оз. Катлабух і балкою, що впадає в нього. Площа поширення західок — 100×300 м. На розораній поверхні зібрани уламки посуду культури гумельниці і епохи пізньої бронзи. Кераміка

⁶ На північ від с. Омарбія по берегах степових річок Нерушая і Дракулі в 1963 р. були проведені розвідки експедицією Інституту археології АН УРСР (див. Н. М. Шмаглій, Археологические разведки в зоне строительства Придунайской оросительной системы в 1963 г., КС ОГАМ за 1963 г., Одеса, 1965, стор. 51—54).

культури гумельниці являє собою фрагменти лощених посудин, орнаментованих трибарвним розписом (червоний, коричневий і жовтуватий), наліпними валиками, розчленованими пальцевими відбитками і подвійними наліпами (табл. I, 8, 12). Кераміка епохи пізньої бронзи прикрашена наліпним валиком та зубчастим штампом (табл. II, 2—4).

18. Поселення Утконосівка III розташоване за 6 км на північ від села на високому березі оз. Катлабух, напроти південної околиці с. Суворово, Ізмаїльського району. Зібрани уламки посуду відносяться до черняхівської, салтово-маяцької культур та слов'ян IX—X ст. Трапились також окремі фрагменти римських амфор II—III ст. н. е.

Східний берег оз. Катлабух⁷

19. Поселення Понора знаходиться за 6 км на півден від с. Суворово, Ізмаїльського району, на березі оз. Катлабух в урочищі «Понора». На поселенні зібрани уламки слов'янської кераміки IX—X ст.

20. Поселення Алексарка розташоване на мису, утвореному східним берегом оз. Катлабух і балкою «Алексарка», що впадає в нього (напроти с. Утконосівка). Зібрана на поселенні кераміка відноситься до черняхівської культури та слов'ян IX—X ст. (табл. III, 8).

Таким чином, розвідкою відкрито чотири поселення енеолітичної культури гумельниці, вісім поселень сабатинівського типу епохи пізньої бронзи, одне античне поселення V—IV ст. до н. е., 11 поселень римського часу, чотири поселення салтово-маяцької культури і чотири слов'янських поселення IX—X ст.

Виявлені поселення культури гумельниці дозволяють поширити її ареал на нові райони прісноводних озер придунайської низовини (оз. Катлабух) і саму дельту Дунаю (поселення Омарбія), а також встановити найбільш східні граници цієї культури. Археологічні матеріали, які відносяться до інших історичних періодів, дають змогу перевілянути територію поширення пам'яток сабатинівського типу епохи пізньої бронзи, ранніх поселень античного часу (V—IV ст. до н. е.), поселень черняхівської, салтово-маяцької культур та слов'ян IX—X ст. в Нижньому Подунав'ї.

Н. М. ШМАГЛІЙ, И. Т. ЧЕРНЯКОВ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗВЕДКИ 1964 г. В НИЗОВЬЯХ ДУНАЯ

Р е з ю м е

В 1964 г. на территории Нижнего Подунавья Днестро-Дунайской экспедицией Института археологии АН УССР были проведены археологические разведки, в результате которых открыто 4 поселения культуры гумельницы, восемь поселений сабатиновского типа эпохи поздней бронзы, одно античное поселение V—IV вв. до н. э., 11 поселений римского времени, четыре поселения салтово-маяцкой культуры и четыре поселения славян IX—X вв.

⁷ На східному березі оз. Катлабух була проведена розвідка Молдавською експедицією Інституту археології АН СРСР і експедицією Одеського археологічного музею (див. И. Т. Черняков, Археологические разведки 1963 г. в юго-западных районах Одесской области, Архив ОДАМ).

ХРОНІКА

М. М. ШМАГЛІЙ

ХІІ НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УРСР

Важливою подією в житті Інституту археології АН УРСР була ХІІ наукова конференція, присвячена підсумкам археологічних досліджень на новобудовах Української РСР. Вона відбулася 23—26 березня 1964 р. в м. Києві. В роботі конференції взяли участь понад 200 науковців, у тому числі близько 100 представників центральних наукових закладів Москви, Ленінграда, ряду союзних республік (РРФСР, БРСР, МолдРСР, ГрузРСР, ЛитРСР, Калмицької АРСР та ін.), республіканських, обласних та районних музеїв, університетів та інших наукових закладів УРСР. Робота конференції проходила на пленарних засіданнях і чотирьох секціях (первісної, скіфо-сарматської, античної та слов'яноруської археології).

Конференцію відкрив директор Інституту археології АН УРСР член-кореспондент АН УРСР С. М. Бібіков. Він підкresлив велике значення археологічних матеріалів, здобутих у результаті багаторічних досліджень на новобудовах республіки, які становитимуть основу для широких узагальнюючих досліджень древньої історії УРСР.

На пленарних засіданнях було заслухано 10 наукових доповідей.

Відзначаючи 150-річчя з дня народження великого українського поета, революційного демократа Т. Г. Шевченка, конференція першою заслухала доповідь старшого наукового співробітника Інституту А. Т. Сміленко «Археологія в житті і творчості Т. Г. Шевченка». Доповідач розповіла про вклад Т. Г. Шевченка в історичну та археологічну науку, що знайшов відображення як у його творчості, так і в особистій діяльності як краєзнавця.

Академік Б. О. Рибаков в доповіді «Історичні проблеми археології» зробив цікавий огляд найвизначніших археологічних відкриттів, здійснених за останні роки в Радянському Союзі, і дав критичний аналіз та оцінку найважливішим історичним проблемам, над вирішенням яких успішно працюють радянські археологи.

Доповідь заступника директора Інституту археології АН УРСР по науковій роботі Ю. М. Захарука була присвячена загальній оцінці результатів археологічних досліджень на новобудовах УРСР. Доповідач підкresлив, що приток нових археологічних джерел, здобутих на новобудовах, допомагає розширити і поглибити розробку важливих проблем історії древнього населення УРСР та підняти на новий щабель теоретичний і методичний рівень археологічних досліджень. Новобудови рес-

публіки й надалі залишаються важливим фактором у розвитку радянської археологічної науки¹.

В доповіді члена-кореспондента АН УРСР С. М. Бібікова були підняті важливі питання вивчення господарсько-економічного комплексу класичного трипілля. Грунтуючись на матеріалах трипільських поселень Середнього Подніпров'я (Гребені та ін.), доповідач провів ряд демографічних розрахунків, які в співставленні з етнографічними даними дозволили пійти до розгляду важливих економічних характеристик трипільського суспільства — обсягу використання трипільцями земельних угідь та форм обробітку землі, характеру тваринництва, спеціалізації виробництва кераміки та розвитку обміну. Доповідач зупинився також на питанні соціального устрою трипільського суспільства.

Про археологічні дослідження в зоні будівництва Північно-Кримського каналу в 1962—1963 рр. зробив доповідь начальник археологічної експедиції Є. В. Веймарн. Доповідач відзначив, що за два роки розкопок досліджено 23 кургани, які дали 476 поховань різного часу (від епохи енеоліту до пізнього середньовіччя). Зібрани матеріали дозволяють також поставити питання про єдність матеріальної культури древніх племен степового Криму з племенами південноукраїнських районів.

Про підсумки експедиційних досліджень в зоні будівництва Київської ГЕС повідомив старший науковий співробітник Д. Я. Телегін. Він відзначив, що в зоні майбутнього водосховища Київської ГЕС розвідано близько 100 пам'яток різних епох — від мезоліту і до часів Київської Русі. На 10 об'єктах епохи неоліту, міді, бронзи, ранніх слов'ян та Київської Русі були проведені розкопки, які дали багато нових даних про культурно-історичні зв'язки древнього населення Київщини з племенами суміжних територій (Білорусія, Південне Побужжя, Північно-Східна Україна та ін.).

Доктор історичних наук В. І. Довженок доповів про дослідження слов'яноруських пам'яток в зоні будівництва Канівської ГЕС. Проведені розвідки на площі майбутнього Канівського моря виявили понад 120 археологічних пам'яток різного часу, серед яких особливу увагу привертають ранньослов'янські та древньоруські пам'ятки. Тут виявлено 5 поселень зарубинецької культури, одне поселення черняхівської культури, 7 поселень середини і другої половини I тис. н. е., 13 древньоруських городищ і 30 древньоруських поселень. Доповідач докладно зупинився на результатах розкопок шести древньоруських городищ Середнього Подніпров'я: с. Вітачів (2 городища), «Іван-Гора» під Ржищевим, сел Ходорів, Городище і Щучинка. Виходячи з розташування і планування городищ, а також характеру знахідок, доповідач характеризував їх як укріплені пункти, що становили разом оборонну лінію на Дніпрі в XI ст. для захисту центральних земель Київської Русі від половецьких нападів.

Про польові дослідження в зоні будівництва Краснознам'янської зрошувальної системи в 1961—1963 рр. доповів начальник експедиції О. М. Лесков. Експедицією було досліджено 57 курганів, в яких виявлено понад 350 поховань від епохи енеоліту до середньовіччя. Біля с. Широке, Скадовського району, Херсонської області, досліджено грунтовий могильник епохи пізньої бронзи, в якому на площі понад 1 га відкрито 130 поховань X—IX ст. до н. е. з великою кількістю ритуального інвентаря.

Результатам трирічних розкопок (1961—1963 рр.) скіфських курганів в зоні будівництва Бортницької зрошувальної системи (Київщина) була присвячена доповідь старшого наукового співробітника В. А. Іллінської. Одним з основних наслідків цих робіт є встановлення

¹ Основний зміст доповіді публікується у цьому томі.

факту проникнення скіфських кочових племен далеко в глиб лісостепової смуги, майже до кордонів Полісся, що має велике значення для висвітлення історії скіфів.

Великий інтерес викликала доповідь старшого наукового співробітника Інституту археології АН СРСР М. Я. Мерперта, який розповів про результати дослідження радянської археологічної експедиції в Єгипті.

На засіданнях секції первісної археології було заслухано та обговорено 26 доповідей і повідомлень.

П. Й. Борисковський (Ленінград) присвятив свою доповідь деяким проблемам пізнього палеоліту і мезоліту Північно-Західного Причорномор'я, підкреслюючи, що на території на захід від Дніпра до Румунії все більш виразно починає виступати цілий пласт тарденуазьких пам'яток (Гребеники, Гіржево, Довжанка, Орловка, Познанка, Сороки на Дністрі, Спіноаса поблизу Ясс).

В. О. Місць (Житомир) повідомив про підсумки дослідження Житомирської ашельської стоянки — однієї з найдавніших пам'яток людської культури на Україні.

Т. С. Пассек і К. К. Черниш (Москва) доповіли про дослідження пам'яток культури гумельниці на території СРСР (Болград, Вулканешти, Озерне) і поставили питання про контакти цієї культури з трипіллям. Крім того, в доповіді були визначені південно-західні межі трипільських племен на ранньому та пізньому етапах їх розвитку.

В. М. Даниленко (Київ) доповів про деякі підсумки вивчення пам'яток неоліту та трипілля на Південному Бузі. Особливу увагу доповідач звернув на питання хронології та культурно-історичних зв'язків неолітичних племен буго-дністровської культури.

Л. Г. Мацкевої (Керч) розповів про роботу первісної експедиції Керченського музею за 1963 р., якою розкопувалась стоянка епохи мезоліту та неоліту біля с. Фронтове під Феодосією. Крім того, експедицією виявлено 6 інших стоянок та місцезнаходжень епохи мезоліту і неоліту на Керченському півострові.

І. І. Артеменко (Москва) доповів про розкопки пізньонеолітичної стоянки та могильника епохи бронзи біля с. Юрковичі (урочище Стрелиця) Гомельської області БРСР.

Т. Г. Мовша (Київ) зробила доповідь про пізньотрипільські пам'ятки (етап ү—II) Середнього Подністров'я (Жванець, Вихватинці, Звінячин, Цвіклівці та ін.), які, на думку автора, об'єднуються в локально-хронологічний варіант пізньотрипільської культури (Подільсько-Волинський).

І. В. Синицин (Саратов) зробив цікаву доповідь про розкопки 65 курганів в околицях Лали поблизу м. Елісти (Калмицька АРСР), в яких виявлено понад 150 поховань катакомбної культури. В деяких похованнях виявлені чотириколісні дерев'яні повозки. Нові матеріали вказують на те, що племена катакомбної культури існували в Північно-Західному Прикаспії з другої половини або кінця III тис. до н. е. на протязі всього II тис. до н. е. і мали зв'язки з племенами епохи бронзи Північного Кавказу.

О. А. Щепинський (Сімферополь) повідомив про розкопки Північно-Кримською експедицією ІА АН УРСР 23 курганів на півдні Херсонщини і в Криму біля Краснопerekопська, в яких виявлено 475 поховань. Більшість з них відноситься до епохи раннього металу (115—ямних, 100 — катакомбного часу, 39 — зрубної культури).

В. Н. Станко (Одеса) доповів про трирічні розкопки мезолітичної стоянки Гіржево в Одеській області. Крем'яний інвентар дозволяє віднести її до тарденуазьких пам'яток Північно-Західного Причорномор'я типу Гребеників.

Д. С. Цвейбелль (Донецьк) повідомила про нові археологічні зна-

хідки на території Донеччини: мустєрської стоянки біля с. Олександрівки, Мар'їнського району, та мастерні по обробці кременю (7 пунктів) неолітичного часу біля с. Красне, Артемівського району.

В. Ф. Петрунь (Кривий Ріг) зробив цікаву доповідь про можливості та основні напрямки використання мінералого-петрографічного дослідження в археології.

А. П. Савчук (Київ) розповів про відкриття 15 місцезнаходжень мезолітичного часу на дюнах середнього Дніпра між річками Прип'яттю і Россю.

В. М. Гладилін (Київ) доповів про дослідження нової мустєрської стоянки біля с. Антонівка на Донеччині та її значення для вивчення раннього палеоліту Східної Європи.

В. І. Бібікова (Київ) зробила цікаве повідомлення про джерела геометричного стилю в палеолітичному мистецтві Східної Європи.

В. О. Круц (Київ) повідомив про розкопки нового могильника софіївського типу біля с. Завалівки, Києво-Святошинського району, Київської області, де було виявлено 16 поховань з трупоспаленням.

М. М. Шмаглій (Київ) розповів про археологічні розвідки в зоні будівництва Татарбунарської зрошувальної системи у 1963 р., якими було виявлено понад 100 археологічних пам'яток різних часів.

Г. П. Сергеєв (Кишинів) доповів про розвідкові розкопки ранньотрипільського поселення біля с. Карбуна (Молдавія), під час яких було виявлене велике святилище.

В. Ф. Ісаєнко (Мінськ) повідомив про пам'ятки з макролітідним інвентарем, виявлені у верхів'ях р. Прип'яті в 1962—1963 рр., які він датує епохою мезоліту та неоліту.

В. І. Митрофанова (Київ) розповіла про розкопки в 1963 р. неолітичного поселення в гирлі р. Гнилоп'яті (Житомирщина).

С. С. Березанська (Київ) доповіла про розкопки у 1963 р. поселення епохи бронзи біля хут. Пустинка на Чернігівщині. Характер здобутого інвентаря дозволяє віднести його до середнього етапу бронзового віку (сосницький тип тшинецько-комаровської культури).

І. Т. Черняков (Одеса) зробив повідомлення про техніку обробки ливарних форм і ліття виробів епохи пізньої бронзи в Північно-Західному Причорномор'ї. На його думку, знахідки великої кількості кладів бронзових виробів свідчать про значний обсяг бронзо-ливарного виробництва та міжплемінну торгівлю в епоху пізньої бронзи.

Р. К. Римантене (Вільнюс) повідомила про окрему групу мезолітичних пам'яток Литви з мікроліто-макролітичним інвентарем, які мають спільні риси з свідерською культурою та культурою Маглемозе.

І. М. Шарафтідінова (Київ) доповіла про пам'ятки сабатинівського типу, в яких вона вбачає окрему культурну групу пам'яток часу пізньої бронзи.

В. І. Маркевич (Кишинів) зробив повідомлення про розкопки трипільського поселення біля с. Варварівки, Флорештського району, Молдавської РСР, яке він відносить до пам'яток петренського типу.

В. В. Бобін і О. А. Щепинський (Сімферополь) повідомили про знахідки трепанованих черепів в похованнях епохи бронзи в Криму, які на думку авторів є доказом найстародавніших хірургічних операцій на черепі людини.

І. Д. Ратнер (Херсон) розповів про розкопки курганів епохи бронзи біля с. Колончак на Херсонщині.

На засіданнях секції скіфо-сарматської археології було заслухано та обговорено 11 доповідей і повідомлень.

П. М. Шульц (Сімферополь) доповів про скіфські статуй степів України як важливий елемент матеріальної і духовної культури та історії скіфів. Доповідач навів переконливі докази про те, що статуй з'я-

вилися ще у VI ст. до н. е. Розвиток даного виду монументальних пам'яток відбувався від антропоморфних стел до зображень з ознаками портретизації.

Т. М. Висоцька (Сімферополь) повідомила про розвідки та розкопки 25 пізньоскіфських (II ст. до н. е.—III ст. н. е.) городищ і поселень Південно-Західного Криму, які виявляють зв'язки з пізньоскіфськими городищами нижнього Дніпра.

О. В. Цвек (Київ) розповіла про розкопки могильника скіфо-сарматського часу біля с. Фронтове на Керченському півострові.

Г. І. Смирнова (Ленінград) в доповіді «До питання про фракійську кружальну кераміку (по матеріалах розкопок на середньому Дністрі у 1963 р.)» підкреслила, що кружальна кераміка попадала в Середню Наддністриянщину внаслідок контактів місцевих племен з фракійським населенням центральної Румунії починаючи з кінця VI ст. до н. е. В зв'язку з цим слід переглянути датування цих скіфських курганів Західного Поділля, які по знахідках кружального посуду, що вважався кельтським, помилково відносились до рубежу III—II ст. до н. е.

Е. В. Яковенко (Київ) доповіла про оборонні споруди, житла, господарські комплекси та велику колекцію кераміки Пастирського городища скіфського часу.

Г. Т. Ковпаненко (Київ) повідомила про матеріали з кургана передскіфського часу (VIII—VII ст. до н. е.) біля с. Носачево, Смілянського району, Черкаської області, які свідчать про походи кіммерійців і скіфів з районів, розташованих на північ від Чорного моря.

Є. Ф. Покровська (Київ) доповіла про взаємовідносини племен лісостепового правобережного Подніпров'я з племенами сусідніх територій в VII—VI ст. до н. е.

Є. В. Черненко (Київ) розповів про щити, які були на озброєнні скіфських піших воїнів та кіннотників.

О. Д. Ганіна (Київ) повідомила про знахідки великої кількості обуту глини зерен та насіння різних хлібних злаків, олійних та технічних культур при розкопках поселення ранньоскіфського часу (VI—V ст. до н. е.) в с. Іване-Пусте на середньому Дністрі. Вони значно доповнюють наші знання з історії землеробства і свідчать про його високий рівень ще в ранньоскіфські часи.

Є. О. Петровська (Київ) доповіла про пам'ятки подгорцівського типу на Київщині, звернувши увагу на необхідність їх ширшого дослідження.

Є. Н. Черепанова (Сімферополь) повідомила про дослідження нових скіфських поховань степового Криму, які датуються V—IV ст. до н. е. і свідчать про слабу заселеність скіфами степів Криму в цей період (у порівнянні з пізнішим періодом, що знаменувався масовим проникненням скіфів у Крим).

На засіданнях секції античної археології було заслушано та обговорено 11 доповідей та повідомлень.

О. М. Карасьов (Ленінград) доповів про результати досліджень Ольвійської експедиції АН СРСР в 1962—1963 рр., яка продовжувала розкопки Ольвійської агори. Крім того, О. М. Карасьов повідомив про розкопки античного городища біля санаторія «Чайка» в Криму.

Е. І. Соломонік (Сімферополь) повідомила нові дані про зв'язки Ольвії з Істрією в елліністичну епоху.

Л. М. Славін (Київ) повідомив про розкопки західної та південної ділянок Ольвійської агори в 1962—1963 рр.

В. В. Лапін (Київ) доповів про розкопки древньогрецького поселення на о. Березані в 1962—1963 рр., підкресливши, що основними результатами цих досліджень було відкриття будівельних залишків пізньокласичного, елліністичного та римського часів.

Ф. М. Штиттельман (Київ) повідомила про глиняні фігурки з ольвійської металообробної майстерні, які є унікальними не тільки для Ольвії, а й для всього Північного Причорномор'я.

С. Д. Крижицький (Київ) розповів про нову реконструкцію елліністичного житлового будинку Ольвії по матеріалах розкопок 1962—1963 рр.

А. Нудельман (Кишинів) повідомив про монетно-речовий клад IV ст. до н. е., знайдений біля с. Ларгуца, та гунський бронзовий котел IV—V ст. н. е., знайдений в с. Шестачі, Резинського району, Молдавської РСР.

А. І. Фурманська (Київ) доповіла про розкопки Тіри в 1962—1963 рр.

М. С. Синицин (Одеса) розповів про розкопки останніх років на Роксоланівському городищі, в існуванні якого він вбачає чотири історичних етапи розвитку.

А. О. Білецький (Київ) зробив доповідь на тему «Нові імена і старі етноніми в епіграфічних матеріалах Північного Причорномор'я».

На засіданнях секції слов'яноруської археології було заслухано та обговорено 27 доповідей і повідомлень.

Є. В. Махно (Київ) повідомила про розкопки могильника черняхівського типу біля с. Компаніїці на Дніпрі, який датується нею IV—VI ст. н. е. На думку доповідача, матеріали розкопок дозволяють говорити про представлений могильником локальний тип черняхівської культури.

Н. М. Кравченко (Київ) розповіла про розкопки могильника черняхівської культури в с. Косанів на Південному Бузі (1961—1963 рр.). Матеріали розкопок уточнюють характеристику південно-західної групи черняхівських пам'яток та доповнюють наші знання про культуру в цілому.

І. С. Винокур (Кам'янець-Подільський) повідомив про знахідки кам'яних статуй черняхівської культури. Нові матеріали мають велике значення для вивчення мистецтва і релігійних уявлень носіїв черняхівської культури.

Е. О. Симонович (Москва) доповів про дослідження черняхівського поселення біля с. Журавка на Черкащині, приділивши особливу увагу залишкам будівель цієї пам'ятки.

В. Д. Баарн (Львів) доповів про дослідження трьох слов'янських поселень VI—XII ст. н. е. на Гнилій Липі (ліва притока Дністра), які за характером матеріалу дуже близькі до сінхронних пам'яток Південної Волині.

Л. І. Крушельницька (Львів) повідомила про відкриття першого житла поморської культури біля с. Крилос, Дубнівського району, Ровенської області, яке можна датувати кінцем гальштатського і початком латенського періоду.

Є. В. Максимов (Київ) повідомив про дослідження нових пам'яток зарубинецької культури в Середньому Подніпров'ї (Казаровичі, Грині, Лютіж, Таценки та ін.).

Г. М. Шовкопляс (Київ) повідомила про зарубинецько-корчватівські матеріали з Києва, які свідчать про інтенсивне заселення території Києва та його околиць в кінці I тис. до н. е.—на початку I тис. н. е. та жваві зв'язки цього населення з античними містами Північного Причорномор'я.

В. І. Бідзіля (Київ) розповів про розкопки великого металургійного центру зарубинецької культури в с. Лютіж, Київської області.

Д. Т. Березовець (Київ) повідомив про розкопки могильника уличей біля с. Велика Андрусівка на Тясмині, який він датує VIII ст.

Л. Д. Поболь (Мінськ) доповів про нові археологічні пам'ятки раннього залізного віку Верхнього Подніпров'я.

В. М. Цигилик (Львів) доповів про розкопки поселення липицької культури в с. Верхня Липиця, Івано-Франківської області.

П. І. Хавлюк (Вінниця) повідомив про нові матеріали з розкопок слов'янських поселень середини і другої половини I тис. на Південному Бузі.

Є. А. Шмідт (Смоленськ) повідомив нові дані про городища другої половини I тис. н. е. у верхів'ях Дніпра.

Ю. С. Асеев (Київ) зробив доповідь на тему «До питання первісного вигляду Золотих воріт у Києві».

П. О. Раппопорт (Москва) зупинився на деяких питаннях історії південної Русі XI—XII ст. Зокрема доповідач висунув думку, що в кінці XI ст. значна частина Галицько-Волинської землі була спустошена половцями.

М. В. Холостенко (Київ) доповів про роботу комплексної експедиції по дослідженю визначної пам'ятки древньоруської архітектури XI ст.—Успенського собору Києво-Печерської лаври.

В. К. Гончаров (Київ) доповів про дослідження древньоруського городища «Іван-Гора» біля Ржищева, яке було одним з сторожових пунктів на Дніпрі, що входив до дніпровської оборонної лінії.

П. Ф. Лисенко (Мінськ) доповів про дослідження древнього Пінська. В доповіді наводилися нові матеріали про матеріальну культуру та господарство жителів цього стародавнього руського міста.

Р. О. Юра (Київ) повідомив про розкопки цивільної споруди кінця XI ст. на дитинці древнього Переяслава в 1962—1963 рр. Автор вважає, що розкопана ним споруда є частиною ансамблю будов, що становили резиденцію переяславських митрополітів та єпископів.

В. М. Маліков (Сімферополь) повідомив про знахідки та вивчення реліктових сортів винограду на місцях середньовічних поселень в Криму.

Г. Ю. Храбан (Умань) розповів про археологічні розвідки на території Уманщини, в результаті яких було виявлено багато різних пам'яток від часу трипільської культури до IX ст. н. е.

В. П. Петров (Київ) зробив доповідь на тему «Древньоруське і старослов'янське письмо за археологічними джерелами» (до питання про слов'янські рунікі-рези VIII—Х ст.).

Ю. П. Лашук (Львів) доповів про результати вивчення української кераміки XIV—XVIII ст.

Р. М. Рамішвілі (Тбілісі) повідомив про археологічні розкопки на території Сіонського водосховища, які дали можливість простежити деякі моменти економічного, соціального та культурного життя населення середньої і верхньої течії р. Іорі від епохи раннього феодалізму до пізнього середньовіччя.

Т. М. Мінаєва (Ставрополь) розповіла про спільні типи похованьних споруд Криму і Північного Кавказу в епоху раннього середньовіччя.

М. К. Қаргер (Ленінград) доповів про нові дані у вивченні древньоруських пам'яток архітектури Білорусії.

На засіданнях всіх чотирьох секцій було також проведено обговорення проспекту «Археологія України».

XII наукова конференція Інституту археології АН УРСР за свою тематикою та представництвом наукових закладів мала всесоюзне значення.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
ВІА — Всеобщая история архитектуры.
ВДИ — Вестник древней истории
ГЖ — Геологічний журнал АН УРСР
ДІМ — Державний історичний музей у Москві.
ЗНОЕ — Записки Новороссийского общества естествоиспытателей
ЗОАО — Записки Одесского археологического общества
ІА АН УРСР — Інститут археології Академії наук УРСР
ІАК — Известия Археологической комиссии
ІАН СССР — Известия Академии наук СССР
ІГАІМК — Известия Государственной академии истории материальной культуры
КДІМ — Кийський державний історичний музей
КСІА АН УССР — Краткие сообщения Института археологии АН УССР
КСІА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСІИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
КИЧП — Комиссия по изучению четвертичного периода
КГРИ — Криворожский горнорудный институт
КС ОГАМ — Краткие сообщения Одесского государственного археологического музея
МАР — Материалы по археологии России
МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР
НЗ ОДПІ — Наукові записки Одеського державного педагогічного інституту
НЗ КДУ — Наукові записки Київського державного університету
ОАК — Отчет археологической комиссии
ОДАМ — Одеський державний археологічний музей
ОГАМ — Одесский государственный археологический музей
СА — Советская археология
СГАІМК — Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры
СЭ — Советская этнография
Труды... АС — Труды... Археологического съезда
AEMÖ — Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich
WA — Wiadomości archeologiczne
JOSPE — Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini.

ЗМІСТ

СТАТТИ

Ю. М. Захарук, Новобудови республіки і розвиток археологічних досліджень на Україні	3
Ю. Г. Колосов, До питання про заселення кримських яйл в кам'яну добу	14
О. І. Тереножкін, Пам'ятки скіфів-орачів в Південному Поліссі	22
В. Л. Зуць, До питання про утворення Ольвійської держави	36
Д. Т. Березовець, Слов'яни й племена салтівської культури	47
М. В. Холостенко, З історії зодчества древньої Русі X ст.	68

ПУБЛІКАЦІЇ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

Д. Я. Телегін, Основні результати робіт Київської експедиції 1962—1964 рр.	86
Т. Г. Мовша, Зображення птахів на розписному посуді трипільської культури	100
О. Д. Ганіна, Поселення скіфського часу у селі Іване-Пусте	106
І. С. Винокур, Г. М. Хотюн (Кам'янець-Подільський), Скіфський амулет	118
Л. І. Крушельницька (Львів), Могильник висоцької культури у м. Золочеві	122
Є. В. Черненко, Аттічний шолом з Посулля	136
В. Ф. Петрунь (Кривий Ріг), До перших підсумків вивчення петрографії каменю з будівельних комплексів Ольвії	138
А. І. Фурманська, Рельєфи вершників з Тіри	158
С. Д. Крижицький, Архітектурні деталі з розкопок західної сторони Ольвійської агори в 1962—1963 рр.	165
А. Є. Вірлич (Херсон), Сарматське поховання в Білозерському районі, Херсонської області	177
О. О. Попко (Чернігів), Знахідки бронзових латенських короноподібних прикрас в Менському районі, Чернігівської області	179
I. M. Самойловский, Міська брама X ст. у Києві	183
C. P. Кілієвич, Археологічні розкопки біля с. Жовнин	189
Г. М. Шовкопляс, Найдавніші шашки і шахи з Києва	196
М. П. Кучера, Середньовічне городище біля с. Сокільці на Південному Бузі	201
М. М. Шмаглій (Київ), I. T. Черняков (Одеса), Археологічні розвідки 1964 р. в пониззі Дунаю	215

ХРОНІКА

М. М. Шмаглій, XII наукова конференція Інституту археології Академії наук УРСР	222
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

Ю. Н. Захарук, Новостройки республики и развитие археологических исследований на Украине	12
Ю. Г. Колосов, К вопросу о заселении крымских яил в каменном веке	21
А. И. Тереножкин, Памятники скифов-пахарей в Южном Полесье	35
В. Л. Зуд, К вопросу об образовании Ольвийского государства	46
Д. Т. Бerezовец, Славяне и племена салтовской культуры	65
Н. В. Холостенко, Из истории зодчества древней Руси X в.	84

ПУБЛИКАЦИИ И СООБЩЕНИЯ

Д. Я. Телегин, Основные результаты работ Киевской экспедиции 1962—1964 гг.	98
Т. Г. Мовша, Изображение птиц на расписной посуде трипольской культуры	105
К. Д. Ганина, Поселение скифского времени в селе Иванэ-Пустэ	116
И. С. Винокур, Г. М. Хотюн (Каменец-Подольский), Скифский амулет	121
Л. И. Крушельницкая (Львов), Могильник высоцкой культуры в г. Золочеве	135
Е. В. Черненко, Аттический шлем из Посулья	137
В. Ф. Петрунь (Кривой Рог), К первым итогам изучения петрографии камня из строительных комплексов Ольвии	157
[А. И. Фурманская], Рельефы всадников из Тиры	164
С. Д. Крыжицкий, Архитектурные детали из раскопок западной стороны Ольвийской агоры в 1962—1963 гг.	175
А. Е. Вирлич (Херсон), Сарматское погребение в Белозерском районе, Херсонской области	178
А. А. Попко (Чернигов), Находки бронзовых латенских короноподобных украшений в Менском районе, Черниговской области	182
И. М. Самойловский, Городские ворота X в. в Киеве	188
С. Р. Килиевич, Археологические раскопки у с. Жовни	194
А. М. Шокопляс, Древнейшие шашки и шахматы из Киева	199
М. П. Кучера, Средневековое городище у с. Сокольцы на Южном Буге	214
Н. М. Шмаглий (Киев), И. Т. Черняков (Одесса), Археологические разведки 1964 г. в низовьях Дуная	221

ХРОНИКА

Н. М. Шмаглий, XII научная конференция Института археологии Академии наук УССР	222
--	-----

АРХЕОЛОГИЯ

том XIX

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради
Інституту археології АН УРСР*

Редактори В. Н. Денисова, М. М. Друченко

Технічні редактори О. М. Лисовець, Н. П. Рахліна

Коректор О. Д. Яковенко

БФ 05541. Зам. № 249. Вид. № 281. Тираж 500. Формат
паперу 70×108/ів. Друк. фіз. аркушів 14,5. Умовн. друк.
аркушів 20,3. Обліково-видавн. аркушів 19,24. Підписано
до друку 19/XI 1965 р. Ціна 1 крб. 35 коп.

Видавництво «Наукова думка» — Київ, Репіна, 3.
Київська книжкова друкарня № 5 Державного Комітету
Ради Міністрів УРСР по пресі — Київ, Репіна, 4.

